

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

*Obrazovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u dugom
19. stoljeću*

(završni magistarski rad)

Kandidat: Kahrman Lejla, BA

Mentor: prof. dr. Radušić Edin

Sarajevo, 2021. godine

S A D R Ź A J

1. Uvod	4
2. Osmanski klasični sistem obrazovanja odlike i norme konfesionalno strukturiranog obrazovnog sistema do Tanzimata (1839.): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu	8
2.1. Ženska djece u obrazovnom sistemu Osmanskog Carstva: položaj, uloga i pravo na obrazovanje	23
3. Tanzimatske obrazovne reforme odjeci Hatišerifa (1839.) i Hatihumajuna (1856.) u svijetu obrazovnih prilika: uticaj "westernizacije" na školske prilike osmanskih podanika (1839. – 1876.)	29
3.1. Nova šansa za obrazovanje ženske djece u Osmanskom Carstvu	46
3.2. Škola Stake Skenderove: pionirski koraci u obrazovanju ženske djece na tlu Bosne i Hercegovine (1858. – 1875.)	55
3.3. Miss Irby i Zavod za obrazovanje ženske djece: evropski obrazovni duh među bosanskohercegovačkim djevojčicama (1866. – 1911.)	60
4. Obrazovne prilike nakon uspostavljanja Austro – Ugarske dominacije u Bosni i Hercegovini, prosperiteti i prakse školskog sistema nakon okupacije (1878.): komunalne ili narodne škole	63
5. Položaj ženske djece u monarhističkom sistemu obrazovanja na tlu Bosne i Hercegovine: i mir i rat (1878. – 1918.)	77
5.1. Škole za žensku djecu: odjeci, uspjesi i afirmacija	85
5.2. Žene u svijetu prosvjete: učiteljice i škole za učiteljice u vrtlogu polne diskriminacije	91
6. Komparacija dvije ideje o obrazovanju prema položaju ženske djece: osmanski "protiv" austro – ugarskog pristupa u pedagoškoj misiji na bosanskohercegovačkom tlu	95
7. Zaključak	99
8. Literatura	103

U V O D

"Najveća nada svake zemlje leži u primjerenom školovanju mladih" E. Roterdamski

Postojanje obrazovanja teklo je paralelno sa postankom čovječanstva. Mnogo je različitih definicija i pristupa obrazovanju, kao svjetskom fenomenu kojem se može pristupiti na više načina i u empirijskom smislu. Početak govora o obrazovanju ma kojeg prostora, u ma kojem vremenu, trebao bi krenuti konkretizacijom problema ili pojma koji se obrađuje, a usko je vezan za obrazovanje. Samo definisanju ove oblasti ljudskog života, nudi široku lepezu i veliki izbor pojmova. Međutim smatramo da, u užem smislu obrazovanje možemo definisati kao proces usvajanja znanja, izgrađivanja vještina i navika, razvoja sposobnosti, usvajanja sistema vrijednosti i pravila ponašanja. Svakako obrazovanje možemo shvatati kao stalan i dugotrajan proces koji traje tokom cijelog života i koji se sastoji od stalnog prožimanja formalnog i neformalnog, individualnog i opšteg, duhovnog i materijalnog.¹ Širok je dijapazon nauka koje u svoje uže ili šire okvire interesovanja smještaju obrazovanje.² Jedna od nauka koja u svoj fokus stavlja obrazovanje svakako je i historija, koja baštini naviku interesovanja za sve systemske osnove, pojedinačne promjene u obrazovnim sistemima bilo da se radi o pedagoškim, metodološkim ili općim koracima ka napretku ili ugrožavanja obrazovnih vrijednosti na uštreb političkih ideologija i planova. Dakle historija i obrazovanju prilazi šablonom otvorenog ali opet konkretnog pristupa. Što će se pokušati dokazati ovim radom. Rad koji je pred vama obrazovanjem će se baviti u konkretno određenoj vremenskoj i epohalnoj maršuti, a uz to biće prostorno ograničen, te u konačnici i konkretno problemski određen ka obrazovanju ženske djece. Kao što se iz naslova vidi tematika je obrazovanje ženske djece na tlu Bosne i Hercegovine u jednom doista burnom, događajima i društvenim promjenama nabijenom periodu, konkretnije određenog i nauci poznatog kao *dugo 19. stoljeće*. Što samu temu svakako čini "atraktivnom" u prizmi interesovanja savremene i moderne historijske nauke, koja sve više ide u pravcu proučavanja mikrohistorije, historije svakodnevnice, pojedinca, marginaliziranih skupina i slično. Najbolja polazišna tačka za kreiranje ovog rada, bila bi svakako kratka retrospektiva shvatanja obrazovanja danas, a posebno obrazovanja žena koje je ma koliko čovjek 21. stoljeća propagirao jednakost i prosperitetnost za oba pola, predstavlja svojevrsan i blago rečeno tabu.

---

¹ Jana Lončar, *Žene i pristup obrazovanju u Bosni i Hercegovini*, Helsinški parlament građana Banjaluka, Banja Luka, 2020., 2

² Naučno interesovanje za obrazovanje pokazuju uglavnom humanističke nauke. Poput pedagogije, psihologije, sociologije i slično.

Savremeno doba, u obrazovnom smislu smatra se najsavršenijom formom koju do sad u pedagoškom odgoju i obrazovanju poznajemo. Međutim, to je daleko od istine, koja je dijametralno drugačija. Najbolji primjer je svakako obrazovanje ženske djece, ali i žena generalno bez obzira na uzrast. Segregacija ženskog pola u obrazovanju i danas je poražavajuće prisutna, a uz to i visoka. Iako je javni prostor ispunjen motivirajućim notama i velikim podstrekom, ali i pritiskom isticanja važnost obrazovanja, odziv žena je globalno i dalje zaista nizak. Nažalost Bosna i Hercegovina na ovom polju ne predstavlja pozitivan izuzetak. Svakako ovakav za društvo poražavajući podatak produkt je uzajamnog djelovanja unutrašnjih i vanjskih faktora, konkretnije sredina u kojima žene stasavaju u (ne)aktivne članove šire društvene zajednice. Veliko je pitanje, zašto je i uz velike globalne korake ka unapređenju obrazovanja, obrazovanje žena i dalje nisko? Odgovora i razloga je mnogo, ali kroz rad ponuditi ćemo neke od njih. Ovo nije fenomen današnjice, već produkt prošlosti. Sa "buđenjem" ljudske svijesti o važnosti obrazovanja, isto se pokušava pravno odrediti i na razne načine etablirati na sve kontinente, među sva društva, bez obzira na pol, rasu, naciju uzrast. Shvatanje i govor o obrazovanju bili bi paradoksalni bez isticanja najvažnijih svjetskih postulata koji garantuju postojanje obrazovanja, njegovu zaštićenost i produktivnost u konačnici. Prvi pokušaj globalne svjetske javnosti da uvrsti formu jednakosti među svjetsku populaciju desio se 1948. godine. Kada se po prvi put zvanično, javno bez pritiska i separisanja donosi *Deklaracija o ljudskim pravima*. Za obrazovanje kao jednu neodvojivo kulturno – društvenu stvarnost važan je član 26. pomenute deklaracije koji garantuje u tri podčlana da: apsolutno svako ima pravo na obrazovanje, potom da obrazovanje mora biti besplatno barem kada govorimo o početnim stadijima. Krucijalno je isticanje činjenice da osnovno obrazovanje mora biti besplatno, tehničko i stručno opće dostupno, a visoko jednako dostupno svima i rangirano uspijehom. Navedena deklaracija ističe da obrazovanje mora biti usmjereno punom razvoju ljudske osobnosti i jašanju poštovanja ljudskih prava i temeljnih sloboda. Pored toga ono mora promicati razumijevanje, toleranciju, prijateljstvo među svim narodima, rasnim ili vjerskim skupinama. Još jedan dokument koji štiti obrazovanje u osnovnoj formi jeste i član 13. *Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* UN izdat 1966., ali i članom 28. *Konvencije o pravima djeteta* iz 1989.godine.³ Dakle priznato je univerzalno pravo na obrazovanje na globalnom nivou ali ono nije našlo adekvatan put do svih djevojčica iako je država u današnjim okvirima predstavlja instituciju koja je dužna da osigura temeljna ljudska i građanska prava.

---

³ Vidi više: <https://www.unicef.org/bih/konvencija-o-pravima-djeteta>, pristupljeno 14. 8. 2021., 18:58h

Ovo pitanje je zaista tema za sebe, njime su se bavile mnoge aktivistice kroz historiju. Interesovanje je počelo od srednjeg vijeka, a samo su pojedine žene progovorile o ovom problemu poput Christine de Pizan, Olympe de Gouges, Mary Wollstonecraft.⁴ Cilj borbe za ženska prava na obrazovanje išao je putem potpunog prekidanja prikazivanja žena kao intelektualni inferiornih. S toga možemo reći da su povijesni korijeni onoga što danas nazivamo obrazovanjem zaista duboki i historijski sežu daleko u prošlost. Primjetna je sveprisutna polna razlika koja je bila nemilosrdno ugrađena u obrazovne prakse. Toliko se daleko išlo sa tom praksom da se razvoj obrazovnih institucija, procesi opismenjavanja ne mogu jednako tokovima pratiti u svijetu dječaka i djevojčica. Prvi put pitanje ženskog obrazovanja/ djevojčica se stavlja na pijedestal u periodu renesanse, a početni polet u interesovanju razvile su epohe reformacije i humanizma.⁵ Svakako i ovaj napor dovodio je do ograničenja, pa su žene od inferiornih promatrača smještane u kalupe isključivo odgajateljica ili učiteljica muškarcima. Dugo vremena su čekale da dobiju i pokažu moć znanja u polju naučnih ali i praktično – primijenjenih oblasti. Svi napori ma koliko važni nisu bili bez mane, pa shodno tome školski programi za djevojčice su bili uglavnom dominantno vjerskog karaktera, opterećeni praktičnim disciplinama ključnim za funkcionisanje domaćinstva poput veza i slično. Dakle zaključna misao bila bi da je žensko obrazovanje nailazilo uglavnom na otpor ili u boljem slučaju na zapostavljanje. Dakako, razlikovale su se obrazovne prakse od svjetonazora države. Osmansko Carstvo, kao imperija vođena islamskom religijom ženi je pristupala na drugačiji način, ali u obrazovanju ne primjetimo pretjerano velike razlike. Prvo poglavlje ovog rada, najbolje pokazuje da u pogledu interesovanja za obrazovanje uopšte, a posebno na obrazovanje ženske djece država u svom zvaničnom, pravnom istupu ostaje nijema. Dakle klasični osmanski period prolazi bez postojanja aktivnog državnog pristupa obrazovanju. Tokom cijelog perioda školovanje ili "školski sistem" nosi žig konfesionalnosti i prepušten je samo i isključivo društvu koje ga opet oblikuje u formi vjerske dominacije, a riječ je o zaista izraženoj karakteristici Osmanskog Carstva. U takvim okolnostima, kada je interesovanje državnog vrha svedeno isključivo na podizanje vakufa i prosto pružanja prilike (prvenstveno muslimanskom) stanovništvu da se uskogrudo, vjerski obrazuje, žene nalaze način da uberu obrazovne plodove, ma kako oni sitni i teško dokučivi bili.

---

⁴Vidi više: Almina Šatrović, *Djevojčice i obrazovanje*, Feministička čitanja društvenih fenomena knjiga 11, Sarajevo, 2016., 274

⁵ Vidi više: Nevena Ivanović, *Obrazovanje žena: izazov zajednici*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, Beograd, 2002., 171

Međutim u ovome periodu osmanske ali i bh. historije nije sve tako crno, za razliku od evropske obrazovne politike ovdje se obrazovanje nije isključivo ograničavalo na plemiće i svećenike. Naravno na obrazovanje u ovoj islamskoj imperiji uticala je i striktna klasna podijeljenost, ekonomske i političke prilike ali i raspoloženje stanovništva koje je nametalo vlastite kulturno razvojne norme. Tu je važnu ulogu u osmanskom sistemu odigrala porodica, ili uža i šira društvena zajednica bilo gradska bilo seoska. Iako ne postoji oficijelni državni sistem, postoje njegove institucijalizovane klasifikacije pa tako u klasičnom periodu imamo mektebe, medrese, muallimhane koje su obrađene posebno i detaljno u podpoglavljima prvog dijela rada. Posebna pažnja je posvećena i nemuslimanskim zajednicama, koje zajedno sa muslimanima u pogledu obrazovanja nose multikonfesionalni i multinacionalni prizvuk i u mozaiku obrazovanja. U konačnici rad donosi i sumarne podatke o obrazovanju ženske djece koje su svoje mjesto nalazile, istina rijetko u konfesionalnim školama koje jesu stub i osnova klasične osmanske historije školstva. Posebna i zaista velika pažnja posvećena je odjecima školske – pedagoške – obrazovne prakse Carstva, na pokrajinski dio odnosno Bosnu i Hercegovinu, koja suštinski na ovom polju ne predstavlja nikakav presedan. Bosna i Hercegovina, kao bitan dio Carstva prati sve kulturološke tokove, ne čineći nikakve ustupke i izuzetke koji bi je odvajali od generalne slike u obrazovanju, sve do 1839. kada vlasti kreću sa prijeko potrebnim reformama. U nastavku, nakon klasičnog perioda rad tretira čuvene osmanske reformističke projekte, koji su se odvijali u vremenu koji je historijskoj nauci poznat kao Tanzimat. Poglavlje posvećeno tanzimatskim reformama nastoji, sublimirajući sve osnovne generalne promjene i konkretno obrazovne, pružiti grubu sliku u promjeni i šansama za obrazovanje, toj novoj eri prožetoj zapadnim pedagoškim tokovima. Posebno se referiraju podaci o promjenama koje donose dva zakona Hatišerif (1839.) i Hatihumajun (1856.), ali i Školski zakon iz 1869. godine. Dio rada usmjeren na tanzimat u svojim redovima tretira i pojavu visoko obrazovnih institucija, nove forme škole odnosno ruždija, ali i promicanje obrazovanja među ženama kojem su lideri narodni odnosno konfesionalni promicatelji. Za prostor Bosne i Hercegovine u ovom poglavlju imamo više konkretnijih podataka, a posebno za usku temu ženskog obrazovanja su nam važni škola Stake Skenderove i Zavod za obrazovanje ženske djece koje je utemeljila čuvena Miss Irby. Prateći historijski tok razvoja Bosne i Hercegovine, nakon finaliziranja podataka koji se odnose na osmanski period, referirati ćemo se na podatke nakon okupacije od strane Austro – Ugarske Monarhije. U ovom "kratkom" ali historijski i kulturno obimnom periodu ispratit ćemo razvoj prvih komunalnih odnosno narodnih – državnih škola.

Potom ćemo, kako sam tok razvoja školstva nalaže analizirati do tada na tlu BiH ne postojeće državne odredbe i normativne mjere usmjerene obrazovnom sistemu, odnosno konkretnije rekonstruirana je (za tadašnje vrijeme) moderna, nova monarhistička prosvjetna politika. Svakako dio rada posvećen je i borbi za vakufsko – mearifsku autonomiju i svim učesnicima u njoj, njihovim ciljevima i motivima koji se striktno i direktno odnose na polje obrazovanja, s posebnim akcentima na Prosvjetne ankete koje tretiraju našu temu na jedan specifičan način. I u konačnici najveći dio ovog poglavlja tretirati će položaj ženske djece, a kao i svako poglavlje prije počev od klasičnog od kasno osmanskog i austrougarskog će istaći položaj školskog kadra: učitelja i učiteljica, njihovih uslova rada, prava na usavršavanje, porijekla i slično. Vrlo je važno bilo obraditi promjene koje je iznjedrila drugačija praksa u globalnom poimanju žena, a ta se bujica u ovom stoljeću širila diljem svijeta. Zaključno poglavlje ide u pravcu komparacije dva sistema koji su u velikoj mjeri oblikovali historiju Bosne i Hercegovine, sa posebnim osvrtom i dominantnom tezom i njihovom odnosu prema obrazovanju, a u tom kontekstu sa posebnim aspektom o ženskim obrazovnim prilikama, šansama i pravima. Kako je sama tema zaista kompleksna, tako je i kreiranje sadržaja ovog rada iziskivalo dosta vremena, a posebno je zahtjevno bilo konsultovanje velikog broja literature, koja ovu temu tretira uglavnom sporadično u okviru neke druge "važnije" teme.⁶ Ipak, veliki je broj literature koja nudi zaista važne podatke, međutim odsustvo publikacije/a koje tretiraju našu temu konkretno je i više nego očit. S toga se nadamo da je ovaj rad jedan mali, ali značajan korak ka kreiranju šireg spektra radova koji tretiraju još uvijek u nauci "marginaliziranu" skupinu žena ali i djece. Ostaje nada, da će izučavanje pitanja iz ženske historije prestati biti borba sa vjetrenjačama i postati pozitivna praksa koja se njeguje i rapidno bogati kulturnu historiju Bosne i Hercegovine, kako je generalno trend u cijelom svijetu. Osnovni cilj ovog rada jeste ponuditi novu sliku prilika u Bosni i Hercegovini na polju obrazovanja u jednom bitnom epohalnom periodu, kakav jeste dugo 19. stoljeće, a posebno nam je važno istaknuti i ukazati na nezavidan položaj djevojčica, ali i transformaciju njihovog položaja, uloge i mogućnosti u oblasti obrazovanja u pomenutom periodu.

---

⁶ Neke od publikaciju su: Ismet Kasumović napisao je djelo o *Školstvu u bosanskom ejaletu*, potom imamo radove ograničene na muslimanske, hrvatske i srpske škole koje je napisao Mitar Papić. Neminovno je spomenuti i historijat osnovnih škola u Bosni i Hercegovini koje je priredio Vojislav Bogičević. Dakle sve ove teme obrazovanje tretirao kao jednu široku i globalnu sliku obrazovanja u Bosni i Hercegovini, odnoseći se na obrazovanje ženske djece kao samo jednu kariku u cjelokupnom "problemu" školskih prilika.

Sve to rađeno je specifičnim metodološkim pristupom koji je u osnovi hronološko – tematski jer se cijeli rad koncipira na praćenju vremenske niti i prilika po kojima se razvija društvo, a samim tim i obrazovna praksa Bosne i Hercegovine, sa istaknutim akcentiranjem položaja djevojčica. U radu je korištena i komparativna metoda dva perioda, dvije politike, dva pristupa i generalno dvije obrazovno odgojne prakse: osmanska naspram austrougarske i obratno. Rad se suštinski oslanja samo i isključivo na do sad publikovanu građu, a po potrebi i na časopise kao i ostali izvorni materijal. Nadamo se da će zaključci do kojih dovodi ovaj rad biti uvertira u sve veći broj tema koje će tretirati i obrađivati obrazovnu praksu, a posebno položaj djece kako u današnjem tako i u periodima kada su postojale jasne segregacijske nakane.

2. Osmanski klasični sistem obrazovanja odlike i norme konfesionalno struktuiranog obrazovnog sistema do Tanzimata (1839.): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu

Edukacijski procesi koji se razvijaju u određenom društvu njegova su iznimno bitna odrednica. Iz odnosa države, društva ali i pojedinca prema edukaciji, obrazovanju i emancipaciji manifestuju se i ostale, generalne prilike za prosperitet i napredak, koji bi svakako trebao biti sistemski i zajednički cilj svih učesnika u navedenim procesima. Obrazovanje kao karika od krucijalne važnosti za sve društvene skupine i cjeline, prati se, i ističe se njegova dominantna važnost od prahistorijskog perioda. Možemo reći da se važnost usavršavanja, bilo da je ono na mikrorazini provlači se kroz historiju čovječanstva kao nezaobilazna i važna razvojna činjenica. Sistem obrazovanja odražava državnu filozofiju, politiku i stilove života.⁷ Osmansko Carstvo, velika sila koja se eksponencijalno širila stoljećima gradila je vrlo specifičan, ali i opće poznat sistem obrazovanja. Iako se suštinski, njihov pristup obrazovanju ne razlikuje u mnogom sistemu kakvog bilježimo kod ostalih zemalja vođenih osnovama i principima islama, uspio je razviti određene karakteristike koje se samo i isključivo vezuju za osmansku ideju obrazovanja, pa i obrazovne politike. Da obrazovni sistema nije strogo određena, kruta forma vidi se iz silnih promjena kojima je ovaj sistem podložan, bilo da se osnovni fluid mijenja pod krinkom obrazovne politike države ili ga prosto nametne vrijeme i promjene kojima tok određuju globalne društvene promjene.

---

⁷ Selami Sonmez, *Primary Education System in Ottoman Empire*, International Journal of Humanities and Social Sciences, 2013., 163

Historija kao nauka u velikoj mjeri se oslanja i podstiče periodizacije određenih pojava i procesa, kako bi se na što bolji i adekvatniji način shvatili. Sličan je slučaj i sa historijom obrazovanja u Osmanskom Carstvu, ono bilježi određene periode koji su specifični i sami sebi svojstveni. U ovom segmentu, kod Osmanlija se uočavaju tri perioda. Prvi period je period *začetka obrazovnih institucija* koji je trajao od 1331. do 1470., potom *klasični period od 1470. do 1839.* i u konačnici *reformistički period* od 1839. do 1924. godine. Klasični period koji je za nas u fokusu interesovanja i polazna tačka, sam za sebe ima dodatna tri perioda, i to period osnivanja medresa Semanija do utemeljenja Sulejmanija medresa, od početka rada Sulejmanije do 16. stoljeća i finalno kraj 16. stoljeća pa sve do 1839. kada počinje doba Tanzimata.⁸

Bosna i Hercegovina kao poseban i specifičan dio Carstva razvila je ne tako drastično različit, ali sebi svojstven parametar periodizacije obrazovnih prilika. Obrazovni sistem u BiH pod osmanskim vlašću bio je dijelom centraliziranog sistema obrazovanja koje je baštinilo Osmansko Carstvo. Tako na tlu BiH za vrijeme osmanske vlasti primjetimo tri etape u historiji obrazovanja. Startna etapa bila je osnivanje i period razvoja obrazovnih institucija koja traje od 1462. do 1537. godine, potom klasični period od 1537. do 1850. godine, te doba reformi i pravci modernizacije koji su primjetni od 1850. pa sve do okupacije od strane Monarhije 1878. godine.⁹ Svakako, obrazovni sistem posebno kod Osmanlija ne poznaje i ne praktikuje samo jedan šablon ili obrazac, već se cjelokupan sistem zasniva i njeguje kroz četiri tipa obrazovanja.¹⁰

Obrazovanje u klasičnom periodu osmanskog carstva, koje je polazna tačka naše ideje praćenja reformiranja prilika za obrazovanje ženske djece, imalo je četiri tipa ali teklo je u dva pravca formalnom i neformalnom. Tačnije, obrazovanje koje je bilo aktivno uređivano od strane države i obrazovanje koje je teklo jednim manje formalnim tokom u pravcu sticanja generalne naobrazbe stanovništva koje je bilo u prilici stjecati istu. Obrazovanje namijenjeno za višu vladajuću klasu ili formalni pristup, bilo bi prvi tip obrazovanja koje se odvijalo u dobro poznatom Enderunu smještenom u saraju, ali i mektebima medresama te vojnoobrazovnim institucijama.¹¹

---

⁸ Velida Mataradžija, *Kulturno – obrazovni život u Bosanskom sandžaku u 18. stoljeću* (doktorska disertacija), Sarajevo, 2020., 7

⁹ Isto, 12

¹⁰ Odnosno kroz: mektebe, medrese, tekije i Enderun.

¹¹ Selami Sonmez, *Primary Education System in Ottoman Empire*, 165

Stoga se obrazovni život Osmanlija prije Tanzimata, može promatrati u dva odvojena sistema koji imaju isti pogled na svijet. Jedan je svoj pravac razvijao unutar Saraja, a drugi van njega. Jedan je uskogrudo vezan za državu, a drugi nije. Ne smijemo zaboraviti i prirodan proces uzajamne korelacije među ovim sistemima koji je sigurno postojao.¹² Veliki dio ovakvog pristupa obrazovanju je iz današnje perspektive i poimanja obrazovnog sistema imao formu onog što mi nazivamo kursevi ili praktično učenje.¹³ Država je osnovno i srednje obrazovanje u periodu o kome govorimo samo nadzirala, a o obrazovanju za presudne državne funkcije aktivno brine.¹⁴ Glavna forma neformalnog obrazovanja svakako su u prvom redu nudile derviške tekije, džamije, ahi udruženja, biblioteke i slično.

Edukacijski život u Osmanskom Carstvu bio je u rukama uleme, koja se posebno angažirala u Enderunu.¹⁵ Dakle glavna odlika klasičnog perioda u osmanskoj historije obrazovanja jeste dominacija odluka i propisa koje donosi samo i isključivo ulema bez pretjeranog angažiranja ostalih elemenata državnog aparata. Ulemom je mjerena snaga društva.¹⁶ Ulema je suštinski bila druga skupina unutar vojne društvene klase i označavala je zajednicu koja se bavi znanošću. Glavni zadaci uleme bili su da motri, kordinira i vodi pitanja i projekte iz oblasti, sudstva vjere i obrazovanja. Dvorsko ili još nazivano i kućno obrazovanje (u kućama bogatih dostojanstvenika ili učitelja lično) također je postojalo, ali je bilo ograničeno, odnosno dosptuno samo za izrazito bogati sloj ljudi¹⁷ i iz ovog razloga nije fokusom našeg izlaganja o generalnim prilikama u obrazovnom sistemu Osmanskog Carstva. Sve odgojno – obrazovne institucije su imale humanitarni karakter. Konkretnije rečeno, odgojno obrazovne institucije osnivaju pojedinci kao svoje zadužbine.¹⁸ Ideja vodilja ovakvog njihovog odnosa prema školstvu jeste ispreplitanje vjere i obrazovanja i to je bilo prosto logičan slijed događaja za društvo, za njega su pomenute uske veze ova dva segmenta bila logična i više nego prihvatljiva praksa, što se očituje u činjenici da se istom populacija nije opirala.

---

¹² Ekmeleddin İhsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije I*, 785

¹³ Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo: klasično doba (1300. – 1600.)*, Utopija, Beograd, 2003.,

¹⁴ Madžida Bećirbegović, Prosvjetni objekti islamske arhitekture u BiH, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1970., 247

¹⁵ Wayn S. Vucinich, *The Ottoman Empire: It's Record and Legacy*, An Anvil Original / D. Van Nostrand Company Inc, 1965., 40

¹⁶ Kemal Cicek, *Ottoman – Turkish Civilisation, Volume III*, Yeni Turkiye Yayinlari, Ankara, 2000., 345

¹⁷ Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999., 27

¹⁸ Bozkurt Güvenç, *Hisotry of Turkish Education*, Special Issue Education adn Science vol. 22, Istanbul, 1998., 12

Na takvoj osnovi ponikao je i striktno vjerski odnosno konfesionalni sistem obrazovanja koji je suštinski odlika osmanske obrazovne prakse sve do kraja postojanja Osmanskog Carstva. Mektebi i medrese koje su osnova osmanskog školskog "sistema"¹⁹ bile su vakufske institucije i u njima je školovanje bilo besplatno.²⁰ Početno vjersko obrazovanje muslimani su sticali u sibijan mektebima koji su kvantitativno stajali na prvom mjestu ali su u higijenskom, vaspitnom i nastavnom pogledu imali niz nedostataka. Isti je slučaj sa medresama. Visoko i više obrazovanje sticalo se isključivo u Carigradu i drugim većim mjestima osmanskog carstva. Tehničko obrazovanje bitan je segment osmanskog obrazovnog sistema. Riječ je o praktičnom prenošenju znanja po šablonu učitelj – učenik. Ovakvom formom obrazovanja su obuhvaćeni kadrovi koji se osposobljavaju za vojne i civilne tehnike.²¹ Svaki od tipova obrazovanja, je zahtijevao i posebnu pedagošku praksu i metodološki pristup, koji je primijenjivan u duhu institucije koja se mogla u sklopu klasičnog osmanskog obrazovnog sistema razvijati kao zvanična ili nezvanična.

Na primjeru Osmanskog Carstva barem kada govorimo o obrazovanju u klasičnom periodu, ne možemo stvarati sliku i percepciju o obrazovanju kako je ono ustaljeno danas. Međutim, neminovno je da je istinski veliki napor pružan u pravcu širenja pismenosti i obrazovnih prilika za sve osmanske podanike (svakako da su forme, prakse i kvalitete oscilirale ovisno o vjerskoj pripadnosti, ovisno da li se radi o centru ili periferiji). Osmansko Carstvo upravljalo je svim svojim kormilarima u skladu sa islamskim načelima i bilo je uglavnom teokratsko, pa su tako islamske vrijednosti imale prioritet u svim vrstama obrazovnih institucija.²² Obrazovna scena kod Osmanlija, nije ništa drugo do naslijeđena i dobro ustaljena praksa koja se njeguje još od perioda Seldžuka, koji su svojim uticajem u velikoj mjeri oblikovali funkcionisanje Carstva.²³

---

¹⁹ Svakako u ovom periodu pogrešno je govoriti o sistemu obrazovanja, jer on podrazumijeva dobro uštimanu i na cjelokupnom prostoru isto zastupljenu nastavnu praksu što nije bio slučaj u istoj mjeri kao u periodu Tanzimata.

²⁰ Učenici su pored obrazovnih povlastica imali i mogućnost besplatnog smještaja u medrsanskim hudžerima, ali i besplatnu hrani u imaretima.

²¹ E.İhsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije I*,798

²² Ruhi Özcan, *Ottoman family and child education: 1300. – 1600.*, Procedia – Social and Behavioral Sciences no. 174, 2015., (1606 – 1613), 1608.

²³ Bozkurt Güvenç, *Hisotry of Turkish Education*, Special Issue Education adn Science vol. 22, Istanbul, 1998., 19

Kada govorimo o važnosti obrazovanja za jednu državu svakako da trebamo krenuti od osnovne ćelije svakog društva, u kojoj sa sigurnošću možemo reći i ponikne sjeme znanja, a to je porodica. Prije škole, kakvu je poznavalo tadašnje vrijeme, a i prije škole koju poznajemo mi danas dijete se obrazuje u okviru svoje najuže okoline. Kako je Osmansko Carstvo, velika imperijalna sila koja je stasala na islamskoj vjerskoj tradiciji, ne čudi činjenica da se porodici pridavala velika i prijeko potrebna pažnja, što je svakako jedan od osnovnih duhova islama. Odgoj, obrazovanje i islamsko učenje tri su osnovne karike osmanskog klasičnog sistema obrazovanja. Zbog toga, je potpuno jasna uloga porodice kao proklamatora osnovnog odgoja i obrazovanja koje dijete stiće u prvom redu od roditelja. Važnost obrazovanja je doista bila velika, uzmemo li u obzir da je prema sistemu vrijednosti i važnosti u odgoju i osposobljavanju, obrazovanje najvažnije pitanje odmah nakon prehrane.²⁴

Možda i najbolji primjer koliko se velika pažnja pridavala obrazovanju, u ovom slučaju konkretno muslimanske djece jeste u izvorima zabilježena *Amen alaji*.²⁵ Naime, Amen alaji je cetemonija slična paradiizrazito svečanaog karaktera, u čast djece koja na vrijeme kreću u školu.²⁶ Praktikovana je kao i većina ceremonija u Carstvu. Njen osnovni cilj bio je dijete školskog uzrasta u novu epohu života ispratiti, kako dolikuje svečano. Amen ceremonija ovisila je o ekonomskim i socijalnim prilikama, pa su je tako imućnija djeca obilježavala i u školi. Međutim ova manifestacija imala je puno veći značaj od puke proslave. Njen osnovni cilj bio je podsticati i ohrabriti roditelje da djecu šalju u školu, potom ohrabriti dijete da ide u školu, ohrabriti rastuće braću sestre, da također krenu u školu sve to pružajući djetetu osjećaj dostojanstva i važnosti koje je posebno važno za razvoj ličnosti.²⁷

Kada govorimo o nekom zvaničnom sistemu obrazovanja kod Osmanlija, ono je uglavnom u periodu do ere promjena teklo bez pretjerane mobilizacije velikog broja stručnog obrazovnog kadra koji bi radio sa širim narodnim masama. Međutim, bilo kako bilo obrazovanje je i u takvim uslovima postojalo. U konačnici najizravniji način prepoznavanja i uvođenja civilizacije, jeste prepoznavanje i promocija obrazovnog sistema preko obuke društva.²⁸ Sa osvajanjima Osmansko je Carstvo grubo rečeno počelo mijenjati fizionomiju podneblja koje je osvajalo.

---

²⁴ Ruhi Ozcan, *Ottoman family and child education 1300. – 1600.*, 1609

²⁵ Ovakva praksa nije zabilježena na tlu Bosne I Hercegovine pod ovim imenom, korištena literatura je uopće ne tretira kao zasebnu pojavu vrijednu pomena.

²⁶ E. İhsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije I*, 783

²⁷ Selami Sonmez, *Primary Education System in Ottoman Empire*, 164

²⁸ Isto, 165

Među bitnim elementima za "osvajanje" bio je školski sistem koji je uvodio stanovništvo osvojenih regija u novu epohu, ovisno da li su prihvatili islam odnosno da li su pozitivno reagirali na otvorenje u prvom redu džamija i tekija, a onda i mekteba, medresa i slično.²⁹ U ovakvim nastojanjima Bosna i Hercegovina, kao pokrajinski dio ne odstupa puno od ostatka Carstva, naravno u vremenskoj odrednici klasičnog perioda. Državno – pravni oblik u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina jeste dominantno ali i ne isključivo islamski, dakle skoro da u konfesionalnoj specifikaciji predstavlja Carstvo u malom. Tačnije možemo govoriti o potpunom i objedinjenom, komplementarnom djelovanju muslimana u Carstvu, barem na polju školstva koje nas u suštini najviše i zanima. Školski sistem Osmanlija u Bosni se aktivno referirao i oslanjao na parametre zastupljene u ostatku Carstva, pa se tako ne možemo uhvatiti u koštac sa razlikama koje iako su postojale su mizerne, zanemarive i potpuno neprimjetne, kad nisu dovoljno intrigirale nauku. Osmanski obrazovni sistem bio je jedinstven na cjelokupnom prostoru Carstva, dakle generalna praksa nije se razlikovala ni na tlu Bosne i Hercegovine, koja je baš poput Carstva imala šarolik konfesionalni mozaik i kom su sve konfesionalne skupine diktirale vlastite obrazovne navike, bez pretjeranog uplitanja države naravno sve u tzv. klasičnom periodu. Dakle početak obrazovanja i uključivanje u prosvjetu kreće sa kućnim odgojem i podukama. Potom učenici toplinu doma mijenjaju za nešto drugačiju klimu školskog prostora odnosno mekteba. Sve obrazovne institucije u Carstvu razvijale su se pod uticajem praksi islamskog svijeta. Stoga ne čudi da su prvo i najstarije jezgro prenošenja znanja bile džamije. One su odigrale vrlo važnu ulogu kao prije svega vjerski, a potom i kao kulturni prosvjetni centri.³⁰

Iako su prve institucije u kojima je njegovano sjeme školovanja i obrazovanja bile džamije, temelj osmanskog obrazovnog režima ipak su mekteb i kuttap. Ova osnovna odgojno – obrazovna institucija svoje mjesto uglavnom je nalazila uz džamiju.³¹ Vrlo često nazivaju se i lokalnim školama.³² Uspostavljene kako bi djeci pružale obrazovanje, a vrlo često se izjednačavaju sa školama klasičnog islamskog sistema odnosno ustanovama kuttap, a vođene su istim metodološkim principima i osnovom.³³ Mektebi su suštinski kanali tokova osnovnog obrazovanja u Osmanskom Carstvu.

---

²⁹ I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, 19

³⁰ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., 20

³¹ Bozkurt Güvenç, *History of Turkish Education*, 26

³² Fuat Boyacıoğlu, *The Historical Developmen od the Foregin Language Education in Ottoman Empire*, Procedia – social and behavirusal science, 2014., 4

³³ E. Ihasnoglou, *Historija osmanske države i civilizacije I*, 782

Sve institucije, osim mekteba i medresa možemo tretirati kao sporedne i funkcijom dopunske obrazovne ustanove.³⁴ Dakle, mektebi predstavljali u današnjem smislu osnovne škole. Na samom početku mektebi su bili u sklopu džamija, a nešto kasnije oni se grade samostalno isključivo u sklopu vakufa, čime se jasno ističe odsustvo državnih škola.³⁵ Osnovne škole, odnosno mektebi su imali vrlo specifičan i nerijetko jasno definisan nastavni plan i program, međutim riječ je o nezvaničnim odrednicama koje su uglavnom diktirali vakifi.³⁶ Njihov je primarni zadatak bilo usvajanje osnovnih znanja poput pisanja i čitanja Kur'ana, učenja određenih dijelova svete knjige napamet, te računanja odnosno četiri osnovne računске operacije.³⁷ Neizostavno je svakako bilo i usvajanje svih osnovnih postulata islamskog vjerovanja, tačnije što je započeto u porodici nastavljeno je u mektebu. Vrlo je važno istaći da je u njima praktikovana zajednička edukacija za djevojčice i dječake.³⁸

Formu mješovitog ili muškog, odnosno ženskog mekteba određivala je vakufnama ili vakfija. Naime, vakufname, vakifi i cjelokupni sistem zaklada u Osmanskom Carstvu usko je vezan za obrazovne institucije i praksu. Razlog za to je i više nego jasan. Naime, osmanski obrazovni sistem se temeljio i širo sa sistemom vakufa.³⁹ Dakle osnovne škole, uglavnom su podizali sultani, carski velikodostojnici, sultanije, veziri i drugi moćnici Carstva. Osnovne škole, kao zgrada ali i formalno odgojno – obrazovna institucija nije zahtijevala izdašne finansijske resurse, pa ne čudi činjenica da je upravo mekteb najraširenija forma obrazovne prakse diljem Osmanskog Carstva. Otvarale su se u svakom selu i naselju. Otvaranje mekteba bilo je prepušteno samo privatnoj inicijativi, pa je dakle ovisilo o materijalnoj mogućnosti građana da li mogu otvoriti škole i na koji način će organizirati njeno funkcionisanje, ali i koliko će djece moći primiti u istu.⁴⁰ Osnovnu je školu moglo pohađati svako dijete iz muslimanske porodice. Drugih škola sem mekteba skoro da nije bilo.⁴¹ U školama bi djecu dočekivali i obrazovali učitelji odnosno muallimi, koji su uglavnom bili obrazovani u medresama, a nerijetko su to bili i više nego dovoljno obrazovani imami, mujezini i drugi džamijski službenici.

---

³⁴I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, 24

³⁵Enisa Gazija Pajt, *Obrazovni sistem i stepenovanje škola na području BiH za vrijeme osmanske uprave*, 300

³⁶R. Özcan, *Ottoman family and child education: 1300. – 1600.*, 1610

³⁷E. İhasnoglul, *Historija osmanske države i civilizacije I*, 783

³⁸R. Ozcan, *Ottoman family and child education 1300. – 1600.*, 1611

³⁹Bozkurt Güvenç, *History of Turkish Education*, 30

⁴⁰Vojislav Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo, 1965., 11

⁴¹Seid Mehmed Traljić, *Muslimanske škole u BiH historijski razvitak do najnovijeg vremena*, Hrvatski dnevnik, 1939., 13

Zabilježena je i funkcija maullimskog zamjenika odnosno kalfe, koji je pomagao muallimu i u saslušavanju učenika, a pored toga dužnost mu je bila da osigurava disciplinu i da ima svojevrsnu kontrolu u školi.⁴² Nije neočekivano da Osmansko Carstvo šalje i obrazovane učitelje iz unutrašnjosti u provincijske pokrajine, a samim tim i u BiH.⁴³

Kada govorimo o stavkama kojima, danas u školstvu, pridajemo veliku pažnju poput: trajanja školske godine, radne sedmice, časa, prakse održavanja reda i mira, takvih podataka o školskom životu djece u Osmanskom Carstvu je malo. Međutim, i podaci kojima raspoložemo su zaista dragocjeni. Predavanja u osmanskim osnovnim školama, daleko je od današnjeg sistema razredne nastave. Sistem koji su baštinili mektebi diljem Carstva, uglavnom se vodio formom nivoa uspjeha, koji su određivani krugovima. U takvim je uslovima disciplina bila osnovni princip obrazovanja.⁴⁴ Metode izvođenja nastave u osmanskim osnovnim školama su uglavnom bile isključivo tradicionalne, s mnogo vježbi koje je nametala priroda nastave. Dakle odsustvo današnjeg modela ili sistema nastave u odjeljenjima i razredima i zastupljenost kolektivnog obrazovanja uvjetovalo je i postojanje za svakog učenika posebnog individualnog programa. Ovakav se program nazivao sabah i svaki ga je učenik savladavao isključivo na osnovu sopstvenih sposobnosti i uloženog truda. Ipak, neminovno je istaći da je iako skromno i donekle vjerski ograničeno osnovnoškolsko obrazovanje u mektebu nudilo je širok spektar znanja i vještina koje su polaznici usvajali. Naime, oni su u okviru nastave savladavali abecedu, moral, pisanje, katekizam, tajwid.⁴⁵ Mektebi su iznimno važne institucije osmanskog obrazovnog sistema zbog njihovog nemjerljivo velikog uticaja na veliki broj osmanskih građana. Naime, mekteb je prva i posljednja obrazovna institucija s kojom je najveći broj osmanskih podanika imao doticaj. Također, osmanska osnovna škola dobar je parametar za praćenje prosperiteta i širenja Carstva. Sa većim trgovačkim apetitom osmanske imperije, sa širenjem na najrazličitije dijelove koje je pokoravala osmanska vojska, šire se i mektebi. Dakle ciljevi osnovnih škola i njihovo cjelokupno skoro pa i sistemsko funkcionisanje su ovisili o vjeri. Iako današnje škole nastoje eliminirati bilo kakvu formu segregacije među djecom, od polnih, ekonomskih ili staleških do najsitnijih, takav slučaj nije čest primjer u Osmanskom Carstvu. Ali, neka nas to ne čudi s obzirom da se radi o izrazito strogo klasno definisanom stanovništu, a takvog odnosa nisu bile pošteđene ni mektebske prostorije.

---

⁴² S. Sonmez, *Primary Education System in Ottoman Empire*, 167

⁴³ Emin Lelić, *Mesnevihani Sarajeva*, Novi Muallim, br. 24, Sarajevo, 2005., 107

⁴⁴ R. Özcan, *Ottoman family and child education: 1300. – 1600.*, 1610

⁴⁵ B. Güvenç, *History of Turkish Education*, 35

Učenici u osmanskim mektebima su uglavnom bila djeca pripadnika tradicionalne srednje klase Carstva. Najsvjetliji primjer je i činjenica da sultan Mehmed II Fatih u svoje vakufom otvorene osnovne škole prima isključivo siročad, ili djecu siromaha.⁴⁶ Slične podatka i dokazivanje ove prakse za bh. tlo vežu se za podatak o skrbi djece u novootvoreni i s dolaskom Carstva podignutim sirotištima u kojima se sticalo obrazovanje i radili prvi učitelji.⁴⁷

Sa našeg aspekta, modernog društva, vrlo je pohvalna i zanimljiva činjenica da su se djeca školovala besplatno, a nerijetko im je škola omgućavala i osnovne uvijete za život poput odjeće, hrane. Nerijetko, škola je bila i sistem podrške porodici, dakle puno više od obrazovne institucije. Osnovno školstvo je propagiralo obrazovanje zasnovano na pružanju obrasca ponašanja koji proizilaze iz vjerskih i socijalnih principa osmanskog društva li izrazito velika pažnja je poklanjanja disciplini djece. Nivo koji su djeca u mektebima dosegala ovisio je isključivo od naobrazbe muallima, tačnije od uspješnosti i nivoa njegove karijere. Neočekivan je podatak da u mektebima pored stilova čitanja Kur'ana, kaligrafije, namaza, sura, dove, arapskog jezika, osnovnih računskih operacija i osnova ilmihala djeca znaju i za umjetnost posebno muzičku.⁴⁸

Kada sagledamo širu sliku, uistinu osnovna povjerljiva uloga osmanskog mekteba jeste odabiri i manipulacija otkrivenim sposobnostima kod djece. Djeca su aktivno pamtila i memorisala pisma, ajete, sure, molitve, vjerovanja islamskog katekizma kao i razna pravila bez znanja njegovog značenja. Nastava u mektebima je počivala na verbalizmu.⁴⁹ Istaknuti stil, učenja napamet oslanjao se na pamćenje koje je postizano čitanjem sa papira i horskim ponavljanjem za muallimom.⁵⁰ Iako je Osmanska imperija prigrlila islamsku religiju i obrazovnu tradiciju islama, koje je apsolutno jednako važila i za žene i muškarce, sama uloga države i sprovođenju ideje u djelo je zakazala. Sistemski pristup obrazovanju je izostao. Niti izgradnja, niti administracija osnovnih škola nisu izvedene ni kreirane pomoću državnog plana i budžeta, već samo i isključivo uz finansijsku pomoć bogatih pojedinaca i porodica. Suštinski obrazovne prilike bile su nešto što država pokušava kontrolisati, ne tako nametljivim i pretjeranim miješanjem u odluke i odredbe koje nameće ulema ali njeno potpuno odsustvo nije teza koja je održiva.

---

⁴⁶ S. Sonmez, *Primary Education System in Ottoman Empire*, 55

⁴⁷ Salih Muvekkit-Hadžihuseinović, *Povijest Bosne II*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, El-Kalem: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1999., 1134

⁴⁸ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 784

⁴⁹ Dževad Pašić, *Osnovno školstvo u Tuzli*, Zbornik: Osnovno školstvo u Tuzli historijski pregled, 18

⁵⁰ Isto, 18

Za vrijeme osmanske vlasti u BiH podignut je i veliki broj muallimhana.⁵¹ Međutim veći dio pažnje u ovom radu valja posvetiti medresama. Medrese se smatraju stubom, odnosno temeljem generalnih školskih prilika i dostignuća u Osmanskom Carstvu. I one su kao i mnoge druge karike Carstva, prošle kroz sistemsku preobrazbu. U svojoj su osnovi i na samom početku ove ustanove svoju strukturu zasnivale na pravnim osnovama koje su nametali, propagirali i štitili pravni stručnjaci - ulema.⁵² U takvom ozračju u osmanskim se medresama prvenstveno izučavao fikh i njemu pomoćne discipline. Zanimljivo je da u prvovremeni plan i program medresanske nastave nisu ulazile opće nauke, odnosno sve koje nisu pripadale propisanom programu. Dakle, medrese su osnovane da bi se u njima izučavala nauka o fikhu, da bi se obrazovali fakihi odnosno pravnici.⁵³ Iako predstavljaju napredniji stepen u odnosu na sibijan mektebe po svojoj organizaciji medrese nisu puno odmakle u pogledu organiziranja nastave i osnivanje ovih obrazovnih institucije. Naime, sistem i organizacije medresa zasnivali su se na vakufu, a pošto su imale vjerski karakter i njihove zadužbine morale biti u skladu sa šerijatom. U početnoj fazi razvoja medrese su nudile obrazovanje iz oblasti prava, vjerske nauke i književnosti.⁵⁴ Zvanično stepenovanje medresa pojavilo se sa klasičnim dobom osmanske civilizacije. Prije toga važnost medrese i njen ugled ogledao se samo i isključivo u ličnosti muderisa. Muderis je bio važniji od same institucije, odnosno možemo reći bio je institucija, još određenije rečeno medresa je rangirana prema učenjačkoj sposobnosti muderisa.⁵⁵ Medrese su bile važan segment osmanske osvajačke politike, baš kao i sibijan mektebi. Nicale su zajedno sa džamijom. Ovakva praksa imala je više nego praktičan cilj, a on je bio formirati prijeko potreban kadar koji će obavljati sve potrebne funkcije od vjerskih, naučnih, obrazovnih ali i pravnih i upravnih poslova za kojima je država u svom rapidnom usponu osjećala konstantnu potrebu. Sa kontrolom obrazovanja u medresama osmanski državni aparat je dobijao kadar koji upravlja poslovima prema odredbama šerijata i zakona, a sve to u izuzetno velikoj mjeri doprinosilo je osnaživanju i stabilnosti centralne uprave. Muderisi, glavni pedagoško – obrazovni kadar medrese, svoju naobrazbu je mogao sticati i usavršavati na dva legitimna načina. Prvi način bilo je obrazovanje na prostorima Anadolije, a ovakva prilika pružala se i podanicima iz pokrajinskih dijelova samim tim i Bosne i Hercegovine.⁵⁶

---

⁵¹ I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, 41

⁵² E. Ihsanoglu, *Historija I*, 784

⁵³ E. Ihsanoglu, *Historija osmanske države i civilizacije I*, 790

⁵⁴ Isto,

⁵⁵ H. Inaldžik, *Osmansko Carstvo: klasično doba (1300. – 1600.)*, 2003., 259

⁵⁶ O tom kakav su život vodili i koliko je funkcija padalo na prosvjetne radnike vidi u: Omer Nakičević, *Životni put Abudalha Drnišlije, Profesora, kadije i muftije*, Anali GHB, Sarajevo, 2008., (233 – 244)

Muderisi su svoj posao obavljali do kraja života. Predavali su vrlo često više oblasti i značajan broj predmeta.⁵⁷ Metodom razgovora i tumačenja muderis, ali i učenici medrese donosili su zaključke i kreirali mišljenja o temama koje su obrađivali. Diskusija, kojoj teži i savremena nastava, znala je potrajati i po nekoliko sati. Nastavni proces održavao je muderis iz jednog ugla džamije gdje su ga pratile halke učenika koje su predavanje tumačile, bilježile i pamtile. Vrlo često ovakve obrazovne institucije, i pristupi obrazovanju nosili su naziv po imenu učenjaka i džamije. Svakako, njihov ugled zavisio je isključivo od broja upisanih učenika i stručnosti nastavnog kadra. Učenik je birao nastavnika po volji i pohađao predavanja kad je htio i koliko je htio. Potvrda o završetku obrazovanja kod izabranog muderisa, odnosno o završetku medrese bila je simbolična. Riječ je o potpisu na knjizi iz koje je učitelj podučavao svršenika medrese, ali diplomi koju se nazivala idžaze.⁵⁸ Važan nam je i podatak da se nastavni proces, konkretnije predavanje nastavnika odvijalo u slobodnom duhu. Državni se nadzor ogledao samo i isključivo u kontroli da li je nastavna tematika i praksa u skladu sa Kur'anom.⁵⁹

Medrese nisu prezale stalnim promjenama u nastavnim normama i metodama, pa je tako poznat podatak da se u jednom momentu u okviru medresa nije moglo izučavati ništa što je strano vjerskoj praksi.⁶⁰ Osmansko Carstvo na polju obrazovanja od 18. stoljeća postaje nekonkurentno i tada mjesto reforme medresa započinju otvaranje modernijih škola zajedno sa otvaranjem medresa.⁶¹ Nakon svršetka medrese na tlu BiH obrazovanje se nastavljalo u raznim vrstama škola za specijalizaciju koje su nudile viši nivo obrazovanja na istim temama: Kur'ana, Hadisa i Fikha. Bosna i Hercegovina imala je i veliki broj zanatskih škola.⁶² Sa 16. stoljećem dolazi do procvata medresa i raste broj pismenih ljudi, samim tim rastu i potrebe novog obrazovanja. Nove potrebe iznjedrile su početak tradicije dječjih i pedagoško-didaktičkih rječnika. Sa medresama u BiH stiže posredstvom klasičnog osmanskog obrazovnog sistema literatura na orijentalnim jezicima.⁶³ Obrazovanje tj cjelokupni obrazovni sistem je preferirao jezike dominante skupne Carstva.⁶⁴

---

⁵⁷ *Institucije islamske civilizacije: izabrani članci iz Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 421

⁵⁸ Isto, 420

⁵⁹ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 785

⁶⁰ H. Čurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., 22

⁶¹ Feyyat Gokce, Nilöfer Oguz, *Minority and foreign schools on the Ottoma Education system*, E – international Journal of educationa reserach, volume 1, 2010., 46

⁶² M. Spahić, *Muslimansko školstvo: kratki povijesni presjek*, Novi Muallim, br. 44, Sarajevo, 2010., 8

⁶³ Adnan Kadrić, *Prilog konceptualnoj leksikografiji u Bosni u osmanskom periodu (1463. – 1878.)*, Zbornik radova pedagoškog fakulteta u Zenici, Zenica, 2008., 218

⁶⁴ Edina Tuzlak, *Jezik u Bosni prije Tanzimaske reforme*, Zbornik radova pedagoškog fakulteta u Zenici, Zenica, 2011., 127

Prema podacima u vakufnamama i drugim arhivskim dokumentima posebno u mulazemet deferima, koje nam dragocijeno ističe I. Kasumović, vidi se da su među bh. populacijom podizane medrese nižeg i višeg stupnja.⁶⁵ Poznato nam je zaslugom pomenutog autora i da su se u njima učile kaligrafske, usmene, racionalne i duhovne nauke.⁶⁶ Upravo zahvaljujući medresama i muderisima, ali i imamima imamo i prve refleksije o odgoju i obrazovanju, pedagoškoj teoriji i praksi na tlu BiH koju obznanjuje njihov prosvjetni rad.⁶⁷ Usko vezane za državu, sa njom su medrese doživljavale uspon i pad. Medrese su slabile zajedno sa cjelokupnom državnom organizacijom i svim ostalim državnim institucijama, a što je u konačnici posljedica političkih, ekonomskih i društvenih promjena⁶⁸ Ovaj konkretni podatak nas dovodi do zaključka, da obrazovanje i školstvo nikada ne možemo i ne trebamo promatrati bez šire slike, države i društva čije obrazovanje promatramo. Školstvo, obrazovanje, politika obrazovanja neodvojiv je dio sistema, vrlo često i poligon za nametanje političke ideologije i propagande, pa je zbog toga važnost izučavanja ove oblasti veća.

Uzdizanjem medresa raslo je i interesovanje za obrazovanje, međutim ono pod velom vjere nije bilo namjeno za sve, posebno ne za žene što je ostavilo veliki trag na historiju obrazovanja Osmanskog Carstva, a samim tim i Bosne i Hercegovine. Sputavanje žena ostati će dugo obilježje nastavnih, školskih i pedagoških praksi ovog strogo islamskog carstva. Sa medresama obrazovanje, ali ni ograničavanje žena na koncu klasičnog perioda nije zaustavljeno. Siromašan fond naučnih institucija, nije značio potpuno odsustvo i ignorisanje obrazovanja na višem nivou, ono je postojalo ma kako paradoksalno nizak njegov nivo bio.

U ovako definiranoj školskoj praksi položaj nemuslimanskih podanika bio je nešto komplikovaniji. Jedan od fenomena velike osmanske imperije jeste njen kompleksan i šarolik konfesionalni mozaik. Carstvo je suštini bilo velika multikonfeseionalna i multinacionalna simbioza. Prisustvo različitih konfesija kreiralo je vrlo specifičnu sliku osmanskog obrazovnog sistema, posebno u klasičnom periodu. Forma škole koju susrećemo kod svih nemuslimanskih podanika u Carstvu jeste privatna škola. Privatne škole osnivane su i organizirane na dva načina, prvi način jeste osnivanje od strane nemuslimanskih podanika koje je teklo na osnovu prava autonomnosti i toleranciji koje baštini islamsko pravo, a drugi način je poznat pod formom stranih misionarskih škola.⁶⁹

---

⁶⁵ I. Kasumović, *Školstvo i njegova uloga u stvaranju pretpostavki...*, 305

⁶⁶ Isto, 305

⁶⁷ Dž. Šošić, H. Musić, *Islamska pedagoška misao tokom druge polovine 18. i prvih godina 19. vijeka*, 80

⁶⁸ E. Ihsanoglu, *Historija osmanske države i civilizacije I*, 803

⁶⁹ Isto, 841

Istina, otvaranje ovih škola smatrano je svojevrsnom privilegijom koja je dolazila paralelno sa kapitulacijama⁷⁰ koje je Carstvo činilo u odnosu sa evropskim silama. Obrazovanje je tekovina ljudskog društva koje je u svim historijskim periodima imala veoma važnu ulogu u definiranju ciljeva i zadataka obrazovanja. U povijesti čovječanstva preko obrazovnih institucija nametali su se društveno prihvatljivi svjetonazori vladajuće ideologije. Za vrijeme vladavine Osmanlija postojali su konfesionalni sistemi obrazovanja koji su svoje uporište našli i u Bosni, tačnije pratili konfesionalnu paradigmu društvene organizacije.⁷¹

Osnovnih razlika u obrazovanju muslimana i nemuslimana, gledamo li grubu sliku nema. Sticanje znanja kod nemuslimana također se odvijalo isključivo u vjerskim školama, koje su svoju pedagošku praksu temeljile na religijskom obrazovanju. Cjelokupan sistem nastave odvijao se pod budnim okom duhovnih lidera konfesije kojoj škola ali i učenici pripadaju. Sve vjerske skupine Osmanskog Carstva do kraja 18. stoljeća bile su potpuno zatvorene za bilo kakve promjene u obrazovanju poput modernog shvatanje nauke i edukacije (koje su se uveliko širile ostatkom svijeta), koncentrisane isključivo na vjersku naobrazbu. Ponovno primjećujemo da u ovom pogledu Bosna i Hercegovina predstavlja primjer koji neodskače, obrazovanje nemuslimana također ima strogo konfesionalni karakter. Promjena u tokovima ekonomije, trgovine ali i diplomatije Carstva dovodile su do promjena na ovom polju. Škole i crkve dugi su niz godina nastavljale i produbljivale svoj možemo reći historijski i kompenzacijski odnos.⁷² Paralelno sa medresama, Osmanlije su inovorirale posebnu i jedinstvenu obrazovnu instituciju namijenjenu oblikovanju najvjernijih sultanskih podanika adžemioglana. Ova institucija je usko vezana za nemuslimanske podanike, a razlog je činjenica da su nakon proces devširme dovođeni upravo u ovu školu.⁷³ Enderun kao škola i devširma kao sistem su usko vezani. Enderunska škola odgajala je profesionalni korpus državnih čuvara, a sam proces je tekao dosta dugo i kompleksno. Sve do kraja 19. stoljeća cjelokupni duhovni život katolika u BiH usko je vezan za rad franjevac. Čitav prosvjetni rad, od prvih oblika opismenjavanja, pa sve do organiziranja osnovnih i srednjih škola kretao se pod rukovodstvom franjevac. Školski centri uglavnom su se nalazili u samostanima.

---

⁷⁰ Dakle, školski sistem nemuslimana uvjetovan je diplomatskim odnosima, razvojem i napretkom trgovačkih veza ali i uzajamnoj koristi države koja otvara školu za svoju zajednicu i Carstva pod čijim se nadzorom odigrava cjelokupan proces, što ne treba baciti u sjenu činjenicu da je riječ o sistemskom pravu koje je polod miletskog sistema i eksteritorijalne autonomije.

⁷¹ Mensur Husić, *Ideološka dimenzija obrazovanja u BiH paradigma koja se ponavlja*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli, godina III br. 2, Tuzla, 2017., 168

⁷² E. Ihsanoglu, *Historija I*, 936

⁷³ Nakon obrazovanja u muslimanskim porodicama, najbolji među najboljim slati su u dvorsku školu. Više: E. Ihsanoglu, *Historija osmanske države i civilizacije I*, 807

Katoličko školstvo za vrijeme osmanske uprave u BiH radilo je pod teškim materijalnim i kadrovskim uslovima. Od polovine 18. stoljeća katoličke države sa zapada javljaju se kao svojevrsni zaštitnici i pomagači hrvatskih škola u BiH.⁷⁴ Tako je materijalna i novčana pomoć pristizala iz Austrije, Francuske i Italije. Sedamdesetih godina, pored hrvatskih škola koje isključivo drže franjevci, u BiH počinju stizati pojedine družbe časnih sestara i otvarati škole. Franjevci su vrlo često tražili od osmanskih vlasti dozvole za otvaranje škola, ta odobrenja ponekad su i dobijali.⁷⁵ Stanovništvo u BiH imalo je škole koje su počivale na vjerskim temeljima i uglavnom su bile vrlo primitivne. Svaka vjeroispovijest kao svijet za sebe imala je svoju školu. Muslimanskim školama posvećivao je pažnju narod i one su se pomoću njega izdržavale. Nemuslimansko stanovništvo imalo je svoje škole koje su uglavnom bile osnovne.

U pogledu školske prakse nemuslimansko stanovništvo bilo je prepušteno najviše sebi. Njihove su se škole održavale najviše zahvaljujući vjerskim opštinama i sveštenstvu.⁷⁶ Pitanje obrazovanja franjevac bilo je regulirano crkvenim zakonodavstvom. Od početka XVII stoljeća, dekretom pape Klementa III, svaka provincija je morala imati tri škole: gramatičku, filozofsku i teološku. Po stepenu navedene škole su bile provincijske ili generalne.⁷⁷ Škole za školovanje svećenika postoje i prije 17. stoljeća.⁷⁸ Početno i srednje obrazovanje katolika u BiH u XVIII stoljeću odvijalo se u samostanima Kreševu, Fojnici i Sutjesci. Prema crkvenim zakonima u osnovnim školama se učilo čitanje, pisanje, računanje, vjeronauk i pjevanje, a u srednjim školama: slobodne vještine, gramatika, retorika, dijalektika, aritmetika, geometrija, muzika i astrologija.⁷⁹ Sa dolaskom Osmanlija brzo se promijenila demografska i vjerska slika stanovništva, pastoralni rad svećenika i vjerski život katolika bio je znatno otežan. Međutim franjevci su uspijevali održavati kontakte s kulturno razvijenim zemljama poput Italije, Austro – Ugarske iz kojih donose napredne ideje i šire ih Bosnom. Od osmanskih su vlasti ponekad dobijali dozvolu za obrazovanje, kao što je slučaj bio 1593. godine.⁸⁰

---

⁷⁴ *Socijalistička Republika BiH*, Separat II izdanja, Enciklopedija Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983., 230

⁷⁵ Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u BiH do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., 25

⁷⁶ H. Čurić, *Školstvo u sjeveroistočnoj Bosni posljednjih decenija turske vladavine*, Tuzla : Zavičajni muzej, 1958., 32

⁷⁷ V. Mataradžija, *Kulturno – obrazovni život u Bosanskom sandžaku u 18. stoljeću*, 241

⁷⁸ Ivica Puljić, *Prilog proučavanju školstva kod Hrvata donje Hercegovine u doba Osmanlijske vlasti*, Stolačko kulturno proljeće, Stolac, Matica Hrvatska, 2003. 147

⁷⁹ V. Mataradžija, *Kulturno – obrazovni život u Bosanskom sandžaku u 18. stoljeću*, 242

⁸⁰ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 13

Nažalost sva su ova dopuštenja bila kratkoročna, lokalnog i karaktera. Narod je živio u oskudici i siromaštvu pa je samim tim upitna priroda odnosa prema školstvu i prosvjeti. Činjenica je da nije bilo dopušteno graditi škole, a franjevci su održavali neku vrstu analfabetskih tečajeva među bosanskim katolicima. Iako nisu postojale zgrade, škole su se množile.⁸¹ Jevreji su od početka vladavine Osmanskog Carstva mogli da organizuju vjersku nastavu za pripadnike svoje vjere.⁸² Rabini su nosioci obrazovanja kod Jevreja. Za vrijeme osmanske vlasti u Bosni imaju samo jednu školu i to mušku Talmud – tora, klasičnu konfesionalnu školu. U njoj se pored religijskog sadržaja učila matematika, pismo ladino, španski jezik.⁸³ Židovi su se dakle, školovali u osnovnim školama vjerskog karaktera gdje ih je učio vjerski kadar ješiva. Škole su im nazivane melder, a školovanje u njima je bilo najbliže sibijan mektebima. Učitelja su nazivali hodža. Škole su im prirodno za ovo vrijeme bile isključivo u službi vjere, te opterećene starim hebrejskim jezikom, španskim jezikom, vjerskim poukama i moralnim odredbama i propisima.⁸⁴ Prosvjeta se mogla širiti samo uz naslon na vjeru, nije bilo drugih škola osim konfesionalnih.⁸⁵ Padom pod tursku vlast podrška razvoju prosvjete pala je na najmanju mjeru. Turci su pravoslavnim i katoličkim crkvama tolerisali obrazovanje puka, ali nisu tolerisali razvijanje veće prosvjetne djelatnosti. Poznato nam je da se 1539. otvara prva srpska škola, a njihova masovna najezda počinje sa 19. stoljećem.⁸⁶ Kršćansko školstvo u cjelini do kraja osmanske vladavine je u sferi privatne inicijative, a snagu nalaze u trgovačkom sloju odnosno staležu. Škole su na vrlo niskom nastavnom, programskom i organizacijskom nivou.⁸⁷ Oči katolika aktivno su u ovom periodu usmjere prema reformnim koracima u obrazovanju koje čini Monarhija.⁸⁸ Za tri pravoslavne škole u Bosni i Hercegovini zna se da su postojale prije 19. stoljeća. Za najstariju, sarajevsku, ima čak vjerovatnosti da je starija i od 18. stoljeća.⁸⁹

---

⁸¹ G. Nakić, *Školstvo i pedagoško nasljeđe iz razdoblja turske vladavine Livanjskim krajem*, 14

⁸² Avdo Sućeska, *Položaj Jevreja u BiH za vrijeme Osmanlija – Turaka*, Sefard 92: zbornik radova, Sarajevo, Institut za istoriju i Jevrejska zajednica BiH, 1995.

⁸³ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 16

⁸⁴ Gordana Nakić, *Školstvo i pedagoško nasljeđe iz razdoblja turske vladavine Livanjskim krajem*, Savremena pitanja br. 10, Mostar, 2010., 11

⁸⁵ Pero Sljepčević, *Napori BiH za ujedinjenjem i oslobođenjem*, Sarajevo, Oblasni odmor narodne dobrane, 1929., 148

⁸⁶ Dževad pašić, *Osnovno školstvo u tuzli za vrijeme Osmanskog Carstva*, Zbornik: Osnovno školstvo u Tuzli, 22

⁸⁷ M. Papić, *Hrvatsko školstvo u BiH do 1918.*, 24

⁸⁸ Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., 303

⁸⁹ M. Papić, *Istorija srpskih škola u BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., 26

Srpske narodne škole u Bosni i Hercegovini također su bitan segment ovog rada. Podaci o prvim takvim sežu u 1539. godine, a 1727. imamo konkretnije podatke o školama u Sarajevu, 1819. u Zvorniku, Gračanici, Travniku. U njima su predavani časlovac, katihizis, pasaltir, mjesecoslovac. Postojale su i čobanske i samoučke škole koje su bile elementarni vid opismenjavanja.⁹⁰ Sve se škole lociraju u najgušće naseljenim četvrtima u gradovima i selima, sa naročitom tendencijom da poštanu opšte narodne i općeprihvaćene. Osnivanje ovih škola nametalo je i novi pogled na svijet. Školski metodi tokom vremena se usavršavaju, a školsko obrazovanje se uvijek čvrsto vezalo za vladajuću ideologiju i sistem bilo direktno ili indirektno i imalo je stalne materijalne izvore.⁹¹ Za vrijeme Osmanlija postoje samo vjerska učilišta uz samostanska zdanja i džamije.⁹² Glavna svrha obrazovanja u Osmanskoj Bosni bila je naučiti čitati kako bi se bolje molilo Bogu i pripremiti se za onaj svijet, znati popisati dužnike i pročitati koje pismo.⁹³ Svaka se vjerska zajednica imala brinuti za prosvjećivanje, obrazovanje i odgoj svojih najmlađih sljedbenika. Prva škola za katolike otvorena je 1823. u Tolisi pograničnom prostoru zahvaljujući Iliji Starčeviću.⁹⁴ Više crkvene vlasti su propisivale i nadgledale vjersku pouku, a tim je obilježje konfesionalnog karaktera učenja i školovanja u Bosni i Hercegovini samo još više jačalo, do te mjere da će i sa odmicanjem 19. stoljeća biti stabilno održivo i teško "uništivo" u svrhu uvođenja novih ideja u školski sistem, ali i sisteme koje je svaka konfesija aktivno i srčano održavala.

2.1. Ženska djeca u obrazovno sistemu Osmanskog Carstva: položaj, uloga i pravo na obrazovanje

Suštinsko interesovanje ovog rada, žensku djecu nije moguće promatrati kao samostalan problem i isti "otkinuti" od generalnih obrazovnih tokova i prilika. Veliki nedostatak ispitivanju pitanja ženskog obrazovanja u klasičnom osmanskom periodu predstavlja "rupa" u bazi vjerodostojnih podataka. Generalno moderna historiografija pridaje sve više pažnje ženama u okviru Osmanskog Carstva.

---

⁹⁰ Ademović Halid, *Učiteljske škole u BiH historijski razvoj od postanka 1882. do njihovog nestanka 1972.*, Mostar : Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2009., 8

⁹¹ Omer Nakičević, *Arapsko -islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka Sarajevo, Mostar, Prusac*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 1999., 122

⁹² Dragutin Pavličević, *Kratka politička i kulturna povijest Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Hrvatski info centar, 2000., 17

⁹³ Stipo Marković, *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave sa kratkom prošlosti i opisom Livna: prilog povijesti školstva u BiH*, Mostar, Tisak Hrvatske tiskare, 1923., 6

⁹⁴ Traljić Seid Mehmed, *Katolici u turskim državnim školama*, Časopis Napredak iz 1940., 143

Ovo sve veće interesovanje ide u pravcu zanimanja za pravne okvire u kojima su i kako tretirane, potom njihovu svakodnevnu inkluziju u društvu, kulturnim i civilizacijskim tokovima, bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Žene su pored društvene stvarale i vlastitu dinamiku, kao supruge, i stubovi porodice. Mnogobrojni su podaci koji ukazuju da su u klasičnom, a posebno u kasnom osmanskome periodu žene bivale i pjesnikinje, pokroviteljice arhitekture i znanosti. Takve statuse omogućavao je skoro uvijek visoki društveni položaj. O "običnoj" ženi skoro da ništa ne znamo, a posebno malo znamo o odnosu i pristupu obrazovanju.⁹⁵ Kako smo već zaključili da nema razlika vrijednih pomena u obrazovanju muslimana i nemuslimana, tako u ovom pogledu nećemo ni pridavati pretjeranu pažnju da li se podaci odnose na muslimanske ili nemuslimanske žene.

Poznato nam je da je u osmanski gradskim četvrtima postojalo mnogo škola koje su se finansirale iz vjerskih zaklada ili iz privatnih fondova imućnih dobročinitelja i u njima su se školovali dječaci, a samo katkad i djevojčice. Samo bi mali dio učenika koji su završili osnovno školovanje napredovao do teoloških škola kako bi učili vjersko pravo koje se predavalo na arapskom i proučavali teologiju.⁹⁶ Iako imamo više podataka o ženama više klase, poznata nam je i praksa veće spolna segregacije žena među carskom elitom. Dok su žene nižih klasa slobodnije cirkulisale društvenim tokovima zbog svoje uključenosti u ekonomske i privredne tokove, žene viših klasa svoju su moć mogle graditi u haremu, a van njega samo podizanjem vakufa.⁹⁷ U javnom mnjenju i kod najšire publike postoji negativna percepcija pozicije žene u Osmanskom carstvu i islamskom svijetu uopšte.⁹⁸ Ovakvo viđenje ispunjeno je predrasudama da je obična žena veći dio vremena provodila zatvorena u sopstvenoj kući, da je bila ugnjetavana, neinformisana, da nije imala pravo posedovanja imovine, bila izuzeta iz nasljedstva, da nije imala pravo glasa u izboru bračnog partnera, da je kao stvar bila prodavana od strane svojih roditelja, da nije imala zakonska prava. Ovo je podrazumijevalo da je ženi bilo zabranjeno učešće u javnom životu, kao i pristup ekonomskim, finansijskim i legalnim sferama života. Obrazovane za tkanje i vez, što su bili zahtjevi tržišta. Pored veza, tkanja i predenja, veliki grad je samohranim ženama pružao priliku da rade i druge poslove, kao sluškinje, pralje, piljarice, pekarke, krčmarice i dr. Na selu, ona je učestvovala u poljoprivrednim radovima. Bile su i trgovci.

---

⁹⁵ Suraiya Faroqi, *Sultanovi podanici*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., 156

⁹⁶ Isto, 226

⁹⁷ *The oxford Encyclopedia of Women in world History*, Oxford University Press, 2010., 176

⁹⁸ Dragana Amedoski, *Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16. – 18. Vek)*, Istorijski institut, Beograd, 2016., 132

Naravno, nisu sve žene bile svjesne svojih prava, niti su bile u prilici da ih koriste. Većina se pokoravala tradiciji i običajima sredine.⁹⁹ Žene, posebno muslimanke su u periodu osmanske uprave sticale znanje u mektebima, školama, tekijama, Obavljale su različite društvene aktivnosti, stjevale brojne titule bula, hōdža, vaizkinja, muallimhana, hafiza, hadžinica, vakifa pa i titulu šejha.¹⁰⁰ Sistem obrazovanja kakav je praktikovan u ostalim dijelovima Osmanskog Carstva prenijet je i u krajeve Bosne i Hercegovine. Prve škole za žensku djecu otvaraju se sa krajem 15. stoljeća kao što su Daru – 1 – kurra i Daru – 1 – hadih, kao i škole tesavuffa, te mektebi i medrese.¹⁰¹

Zahvaljujući ovim školama žene u Bosni i Hercegovini su dobijale priliku postati hafizi. Kada govorimo o striktno ženskim mektebima treba pomenuti Divan Katib Hajdar – Efendijin mekteb smješten uz istoimenu džamiju u Sarajevu. Potom znamo za podatak iz 1697. kada j izgrđen također ženski mekteb uz džamiju Kučuk Katib Muhjjudina. Poznato nam je da su nekad mektebe pohađale stotine učenica kao Čejvan – Čehajin mekteb. Stanje u nastavi vjerskog obrazovanja ženske djece sporo se mijenjao u odnosu na ulaganje u školovanje muške djece.¹⁰² U vrijeme dominacije osmanskog društveno – političkog sistema u BiH žena je tretirana u porodici ali i u društvu u skladu sa islamskim svjetonazorom. Žena je kreirala život unutar kućnog prostora, dok u javnom životu uglavnom nije bila prisutna. U vanjskom svijetu se pokoravala autoritetu. Imala je mogućnost iskazivanja u umjetničkim formama, a često je oblikovala i svijet zajednice u kojoj je živjela.¹⁰³ Svoje obrazovanje koje je sa stanovišta islama bilo obavezno za sve pojedince sticala je u mektebima, a proširivala ga na ženskim skupovima, u džamijama i obrazovnim institucijama. Primarno obrazovanje i u seoskim i u urbanim naseljima obuhvatalo je svu dječiju populaciju bez obzira na imovinsko stanje njihovih roditelja. Žene iz viših društvenih slojeva mogle su sebi osigurati obrazovanje u vlastitom domu, što nije bio rijedak slučaj. Obrazovana žena svojoj djeci i porodici u tom smislu bila je velika podrška, kao uostalom i u svakom drugom vremenu. Žene osmanske Bosne, kao punopravne i aktivne članice, davale su svoj doprinos zajednici u kojoj su živjele. Šahdidar, supruga Husrev – bega vakufom podigla mekteb.

---

⁹⁹ Dragana Amedoski, *Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti*, 134

¹⁰⁰ Suraiya Faroqhi, *Sultanovi podanici*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., 156

¹⁰¹ Senad Bećirović, Remzija Hurić – Bećirović, *Obrazovanje Bošnjakinje i njena društvena uloga u vrijeme osmanske uprave na prostoru današnje BiH*, Anali GHB br. 44, Sarajevo, 2015., 187

¹⁰² Isto, 192

¹⁰³ Hatidža Čar – Drnda, *Društveni i pravni položaj žene muslimanke u Osmanskoj Bosni*, Znakovi vremena – časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu br. 37, Sarajevo, 2007., 131

U mualim – hanama ili mektebima muslimanska djeca su stjecala primarno obrazovanje, dok su djeca drugih konfesionalnosti svoje obrazovanje stjecala u svojim vjerskim zajednicama. U mektebima obrazovni nivo nije bio ujednačen, već je bio uvjetovan materijalnim statusom vakufa, koji je bio pokrovitelj. Umihana Čuvidina, u ovom je periodu djelovala kao pjesnikinja. Emina kći Mustafe Čelebija u Sarajevu 1764. prepisala je Kur'an.¹⁰⁴ Vjera u poseban doprinos žene društvu, koju ističe islam za vrijeme osmanskog carstva zbog naleta moći i širenje carstva zajedno sa tradicijom je nestajala. Njihovo je obrazovanje, ali i položaj generalno pada sve dublje u zanemaren položaj.¹⁰⁵ Do vremena Tanzimata ovo pitanje gotovo da nije ni interesovalo osmansku javnost.

Žensko obrazovanje nailazilo uglavnom na otpor ili u boljem slučaju na zapostavljanje. Uloga žene u obrazovnom procesu na tlu BiH u osmanskom periodu ogleda se u najmanje tri segmenta: osnivanje i potpora rada obrazovnih institucija, žena u ulozi učiteljice i obrazovanje djevojčica. Vjeruje se da su djevojčice većinom educirane u kućama od strane svojih majki. Malo dokumenata ukazuje da su postojali odvojeni mektebi gdje su djevojčice podučavale muallime. Zna se da je u Sarajevu početkom 16. stoljeća djelovala učiteljica Dudi Mula koja je između 1540. – 1580. sagradila i svoju džamiju a uz džamiju i mekteb. Međutim, ne treba isključiti opciju da je držala predavanja u okrilju svog doma kao Mula Hamša u kući Sabura u Sarajevu. Osim toga žene su učestvovala u raznim oblicima neformalnog obrazovanja, tačnije djelovale su u okviru sufijjskih tekija kao hodže ili badže. Poznato nam je da je postojala i Redžep – dede poznata badžija, kao i Nefisa vaizkinja i bula.¹⁰⁶

Također postojali su i učitelji koji su podučavali učenice, odnosno predavali teme namjenjene učenicama. Učiteljice su obično bile žene koje je karakterisao visoke stepen duhovnosti, ali i puno više od toga. Neke od njih su bile uključene i u formalne vidove obrazovanja poput hadži Badža kadune u 17. stoljeću koja je osnovala medresu u Tuzli. Mnoge druge žene su osnivanjem i legaliziranjem dobrotvornih zaklada i vakufa čiji su nezaobilazni dijelovi mektebi, a rjeđe medrese doprinosile pismenosti. Pored zgrade finansirale su i uposlenike, pedagoške djelatnike, pomagale nabavku udžbenika, donirale ogrijev, prostorke, voće, slatkiše. U ovim aktivnostim prednjače žene iz dobrostojećih porodica.

---

¹⁰⁴ S. Bećirović, R. Hurić – Bećirović, *Obrazovanje Bošnjakinje i njena društvena uloga u vrijeme osmanske uprave na prostoru današnje BiH*, 195

¹⁰⁵ Yücel Gelişli, *Education of women in the Ottoman Empire to modern Turkey*, SEER: South – East Europe Review for labor and Social Affairs, 2004., 130

¹⁰⁶ Alija A. Sadiković, *Hadži – badže kadun medresa u Tuzli*, Anali GHB br. 38, Sarajevo, 1996., 360

Kada nisu same osnivale institucije, pomagale su uslove poslovanja već postojećih. Inicijativa za otvaranje škole isključivo za žensku djecu u Bosni postojala je i 1784. kada Mehmed Razi – Velihodžić svojom vakufnamom zavještava porodičnu kuću za stanovanje i rad sposobnoj i vrijednoj učiteljici koju bude izabrala mahala i imam.¹⁰⁷ O uslovima ženskog obrazovanja saznajemo i iz vakufname Mehmeda Razi Velihodžića koja datira od 1785. godine i u njoj je predviđeno da se velika soba u vakifovoj kući nakon njegove i smrti njegove supruge preuredi u muallimhanu za djevojčice.¹⁰⁸

Vakif je odredio da u toj muallimhani radi jedna dobra žena koja je u stanju žensku djecu podučavati učenju Kur'ana, osnovnim temeljima vjere i vjerskim dužnostima, bez preciziranja da se muallimhanu pohađati samo siromašne učenice, ne pominju se značajnije ni stipendije, kao ni internat.¹⁰⁹ Zanimljiv je podatak o ukorjenjenom običaju da djevojčicu koja je proučila hatmu kite cvijećem. Tako okićenu bi je pod ruku držale dvije drugarice, a iza njih se nalazila povorka ženske djece koja se učeći ilahije, nakon šetnje gradom upućivala hodžinoj kući gdje je učena hatma dova.¹¹⁰ Mehmed Razi Velihodžić u svojoj vakufnami iz 1785. godine određuje da u njegovom mektebu za djevojčice radi jedna od dobrih žena koja je sposobna žensku djecu podučavati Kur'anu i lijepom odgoju, te osnovnim vjerskim dužnostima.¹¹¹

Vlasti se nisu puno brinule oko narodnog prosvjećivanja što se vidi iz nemara osmanske uprave u BiH da nešto osobito uradi na planu školovanju djece. Tokom skoro cijele vladavine Osmanlija, osim otvorenja vjerskih škola i toleriranja postojećih srpsko – pravoslavnih skoro niti jedna državna škola nije otvorena. Nastava nije bila obavezna pa ni djeca nisu dolazila redovno.¹¹² U takvim uslovima šanse za obrazovanje djevojčica bile su nikakve. Cjelokupan prosvjetni kadar u konačnici nije marginalizirao žene. Naime, postojanje učiteljica, određene starosne dobi, obrazovanja i iskustva, koje su vrlo često bile hafizi¹¹³ jasno nam upućuju na činjenicu da su se žene itekako obrazovale.

---

¹⁰⁷ Elma Korić, *Žene i obrazovanje na prostorima BiH u vrijeme osmanske uprave*, Zbornik radova Znanstvena/Naučna konferencija bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad, Mostar, 2019., 18

¹⁰⁸ V. Mataradžija, *Kulturno – obrazovni život u Bosanskom sandžaku u 18. stoljeću*, 51

¹⁰⁹ Isto, 51

¹¹⁰ Isto, 90

¹¹¹ Isto, 91

¹¹² Snježana Šušnjara, *Školovanje ženske djece u BiH za vrijeme osmanske okupacije (1463. -1878.)*, Školski vjesnik br. 60, Split, 2011., 527

¹¹³ E. Ihsanoglu, *Historija osmanske države i civilizacije I*, 810

Iako se barem osnovno obrazovanje odvijalo pod velom zajedničkog obrazovanja i dječaci i djevojčice su u ranom djetinjstvu sjedili za zajedničkim stolovima, nerijetko su dječaci i djevojčice odvajani. Školovanje ženske djece bilo je prava rijetkost. Muškoj je djeci bilo dozvoljeno da se školuju, dok za žensku to i nije bilo najsretnije rješenje prema mišljenju okoline. U osmanskome se periodu pojavi lik neke učiteljice što ipak svjedoči da su i u ovom periodu žene uspijevale steći određeno obrazovanje ili barem pismenost.¹¹⁴ Kada govorimo o metodološkom pristupu i oblicima discipliniranja, ženska djeca nisu fizički kažnjavana jer ime je trebalo sačuvati stid.¹¹⁵

U mješovitim mektebima ženska djeca su sjedila odvojeno i obično iza muške, a u mektebima s manjom djecom nisu pravljene spolne razlike i sjedila su svrstana po lekcijama.¹¹⁶ Djevojčice nisu imale pristup medresama.¹¹⁷ U nekim su mjestima žensku djecu podučavale bule. Bile su to uglavnom siromašnije žene koje su po mahlama osnivale mekteb obično u sobici u kojoj su stanovale. Živjele su od onog što su učenice donijele, uglavnom od skromnih priloga. S toga su primale što više učenica koje su obrazovale pojedinačno. Kako zbog obima posla nisu mogle i preslušavati svoje učenice pomagale su im starije koje su gradivo savladale. Nastava se svodila na učenje bez razumijevanja i napamet što se odražavalo na pedagoški rezultat koji je uglavnom bivao vrlo slab. Znamo da se i u sarajevskim mektebima učilo u jednoj sobi, ali i da je poduka bila pojedinačna. Divan Katib Hajdar efendijin ženski mekteb pomenut je 1697. godine, a poznata nam je i Hafiza, muallima Hamša kći Mula Abdije Karalića koja je podučavala sve do 1858. godine.¹¹⁸ Žene su mogle biti badžikadune i pa čak i šejhovi.¹¹⁹ Dakle i u Bosni i Hercegovini su se obrazovale u tekijama. U nemuslimanskim zajednicama bilježano je također obrazovanje djevojčica, te ponovo ističemo bez ikakve značajnije razlike u odnosu na muslimanke ali i u odnosu na ostale nemuslimanke u Carstvu. Tako se, 1747. spominje *gospoža Evrozija* učiteljica pravoslavne ženske djece u Sarajevu. Bosanski franjevci su opismenjivali i djevojčice. Žene su kod bosanskih katolika išle u konfesionalne škole, ali zaista rijetko.¹²⁰

---

¹¹⁴ S. Šušnjara, *Školovanje ženske djece u BiH za vrijeme osmanske okupacije (1463. -1878.)*, 535

¹¹⁵ S. Bećirović, R. Hurić – Bećirović, *Obrazovanje bošnjakinje i njena društvena uloga u vrijeme osmanske uprave na prostoru današnje BiH*, 190

¹¹⁶ Amira Trnka - Uzunović, *Mekteb je stub islamskog odgoja i obrazovanja*, Novi Muallim br. 35, Sarajevo, 2008., 98

¹¹⁷ A. Akbash, *Functions of "Madrasas" in the Ottoman Period*, 70

¹¹⁸ Seid Mehmed Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, Sarajevo, 1937., 52

¹¹⁹ Vidi više: Muhamed Hadžijahić, *Badžijanje u Sarajevu i Bosni*, Anali GHB, Sarajevo, 1982., (109 – 133)

¹²⁰ S. Šušnjara, *Školovanje ženske djece u BiH za vrijeme osmanske okupacije (1463. -1878.)*, 539

Prioritet je bio obrazovati mušku djecu, dok se ženska zapostavljaju pod izgovorom da mogu učiti od braće.¹²¹ Da su im medrese bile nedostupne jasno nam je iz premalog broja podataka o ženskom upisvanju i pohađanju nastave u istim. Više podataka o medresanskom obrazovanju žena primjetno je tek od 19. stoljeća.¹²² Što je svakako bilo u duhu novog vremena, u duhu koji je ženama donio šansu a sasvim je drugo pitanje njihovog odnosa prema ukazanoj prilici.

3. Tanzimatske obrazovne reforme odjeci Hatišerifa od Gilhame (1839.) i Hatihumajuna (1856.) u svijetu obrazovnih normi i prilika: uticaj "westernizacije" na školske prilike osmanskih podanika (1839. – 1876.)

Sa Tanzimatom prestaje, grubo rečeno, proces sputavanja emancipacije na širokom prostoru Osmanskog Carstva. Rezimiramo li period prije Tanzimata, vidimo da je obrazovanje oblikovano prema tadašnjim potrebama države i društva, a kao kalup u obrazovnoj praksi dominirale su skoro samo medrese. Sa modernizacijom globalne populacije, potrebe da se prate svjetski tokovi koji se razvijaju u Evropi, sve su se jače i aktivnije osjetile u Osmanskom carstvu. U ovom segmentu neminovno je pomenuti i sve veći i jači, konstantni uticaj velikih evropskih sila na Carstvo koje nije spremno da se odrekne suštinske osnove, odnosno svog sistema i krene putem promjene. To dovodi do prinudnog i polovičnog reformisanja skoro svih segmenata društvene djelatnosti, iz čega nije bilo izuzeto ni obrazovanje. Najistaknutija karakteristika Osmanskog carstva na kraju osamnaestog vijeka bila je njegova decentralizacija. Zapravo, osmanska država može se smatrati carstvom samo u "labavom" smislu, ili kao sjena nekad moćne vojne sile. U Evropi se carstvo suočavalo s carskim konkurentima koji su neprestano nagrizali osmanske dobitke petnaestog i šesnaestog vijeka. Od njih su Rusija i Austrija predstavljale možda najstrašnije prijetnje integritetu carstva. Kumulativni učinak vojnih, ekonomskih i administrativnih izazova na kraju osamnaestog vijeka obvezao je vladare carstva da se pomire s imperativom reforme. Njihovi konzervativni instinkti isprva su proizveli samo površne promjene. No, kad kozmetičke promjene nisu dale značajne rezultate, radikalniji odgovor postao je neizbježan.¹²³

---

¹²¹ G. Nakić, *Školstvo i pedagoško nasljeđe iz razdoblja turske vladavine livanjskim krajem*, 16

¹²² Alija A. Sadiković, *Hadži – Badže Kadun medresa u Tuzli*, 360

¹²³ M. Şükrü Hanioglu, *A brief history of the late Ottoman Empire*, Princenton University Press, 2008., 110

Modernizaciju obrazovnog sistema u Osmanskom carstvu u devetnaestom stoljeću pokrenuli su mnogi faktori. Zaostalost vjerskog obrazovnog sistema koji je dominirao obrazovnim sistemom prije ovog stoljeća postala je glavna poticaj modernizaciji. Zastarjeli kurikulum, metode i upravljanje postojećim sistemom doveli su zauzvrat do zaostalosti osmanske vlade i društva, koji tada nisu bili u stanju da se nadmeću sa sve moćnijim susjednim zemljama. Spoljni faktori takođe su doprinjeli naporima ka modernizaciji. Napredak obrazovnih sistema u zapadnim zemljama i Rusiji, koji je doveo do njihove vojne nadmoći u odnosu na Osmanlije, pokrenuo je napor da se sustigne ovaj domen. Modernizacija obrazovnog sistema bio je dug proces.¹²⁴

Početak Tanzimata, za obrazovanje posebno važne epohe, desio se 1839. godine kada je svjetlo dana ugledao Hatišerif od Gilhane. Prvim ovakvim aktom u vlastitoj historiji, Osmansko se carstvo obavezalo da će unaprijediti generalni položaj svojih podanika. Osiguravanjem novih i boljih uslova u tom periodu moralo je paralelno teći sa regulacijom i garantiranjem sigurnosti života, imetka, časti i ugleda svih podanika bez obzira na konfesionalnu pripadnost.¹²⁵ Novi, bolji i moderniji uslovi podrazumjevali su i bolji, kvalitetniji obrazovni sistem.

Prvi korak ka boljem obrazovanju načinjen je poboljšavanjem prilika u općem obrazovanju. Drastičnu razliku i novitet predstavlja aktivna, sveprisutna i u jednu ruku nametljiva uloga države koja je iz nijemog posmatrača i „humanitarca“ postala aktivan i sveprisutan lider ali i kontrolor na polju obrazovnih prilika. Konkretnije, možemo reći da je sa Tanzimatom Osmansko carstvo dobilo respektabilnu obrazovnu politiku koja do tada u pravoj i pravnoj formi nije ni postojala. U novom ozračju škole su trebale biti organizirane tako da im je primarni cilj obrazovanje službenika koji će obavljati poslove u upravnoj organizaciji države. Posebno se u velikom mjeri Carstvo „oslonilo“ na Francusku. Tendencija oponašanja francuskog školskog sistema bila je sasvim prirodna. Centralizirana i hijerarhijska struktura francuskog obrazovanja koja se lako premostila do visoko uniformnog i centraliziranog pedagoškog i disciplinskog režima u osmanskoj politici.¹²⁶

---

¹²⁴ Lathiful Khuluqu, *Modernization of Education in the late Ottoman Empire*, McGill University, 2005., 30

¹²⁵ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 872

¹²⁶ Isto, 872

Međutim, reforma u periodu između 1839. - 1869. mogla bi se pretpostaviti permisivnom, kratkoročnom i uvedenoj bez ekonomske, socijalne i institucionalne pozadine s ciljem usvajanja obrazovanja u zapadnom stilu kako bi odgovarala osmanskim potrebama.¹²⁷ Uspostavljanjem civilnih osnovnih i srednjih škola ali i stručnih škola u zapadnom duhu formira se potpuno novi obrazovni sistem i ovim su se na ataku reformi našle do tada široko rasprostranjene i tradicijski u klasičnom periodu važne medrese, koje su stoljećima održavale svoj status najvažnijih obrazovnih institucija.¹²⁸ Zanimljivo je da se cilj novih škola koje će uvesti država uz sve namjere i napore generalno neće pretjerano razlikovati od sistema medresanskog obrazovanja, čiju smo važnost istakli ranije.

Tanzimatske reforme u obrazovanju plod su prvenstveno činjenice da na vojnom, vanjsko – političkom polju Osmansko Carstvo više nije u punom sjaju, i nije u stanju da se održi samostalno. Upravo tada politički kurs kreće u proces prilagodbe na zapadne tokove u domenu vojne tehnologije, odnosno usvajanje određenih institucija zapadnog stila, posebno obrazovnih kakako bi se postigli vojni ciljevi. Polovično uzimanje zapadnih ideja nije bilo moguće, pa su tako sa institucija u Carstvo prodrle ideje poput jednakosti i sekularizma, koje su iznjedrile novi način razmišljanja koji je bio u suprotnosti sa islamskim tradicionalnim vjetovanjem. Pomenetu su ideje nagrizle suštinske temelje islamskog obrazovnog sistema i naknadno dovele do povećanje "vesternizacije" Osmanskog Carstva.¹²⁹ Nakon 1839. godine, Osmansko Carstvo je u Evropu slalo i odabrane studente koji su željeli da se usavršavaju i u nevojnim oblastima, čime kreće potpuno asimiliranje još uvijek pažljivo biranih oblasti koje će živjeti u novom osmanskome obrazovnom sistemu.¹³⁰ Evropske države podržale su ovu tendenciju zapadnjačenja.¹³¹ Jedan od bitnih elemenata uveden je 1845. godine. Pomenute je godine izdat ferman o vezama napretka i obrazovanja cijele populacije Osmanskog Carstva. Ovim je fermanom država po prvi put svjesno i dominantno uzela u ruke upravljanje obrazovanjem.¹³²

---

¹²⁷ Arzu M. Nurdoğan, *A Comparative Analysis of Educational Reforms in Ottoman and British Empires: Schooling and Curricular Issues (1870-1908)*, Educational Administration: Theory and Practice, Issue 49, 2007., 40

¹²⁸ Ekmeleddin Ihsanoglu, *Ottoman educational institutions during the reform period*, Fondation for Science, Technology and Civilisation, 2014., 16

¹²⁹ Wyoma Van Duinkerken, *Educational Reform in the Tanzimat Era (1839 – 1876): Secular Reforms in Tanzimat*, McGill University, 1998., 207

¹³⁰ E. Ihsanoglu, *Changes in Ottoman educational life and efforts towards modernization in the 18th – 19th centuries*, 1996., 124

¹³¹ Sabahaddin Zaim, *The Development of education system in Turkey (The impact of westernisation on the education)*, 2011., 495

¹³² E. Ihsanoglu, *Historija I*, 864

Pomenuti zatadatak, reforme obrazovanja, pripao je Privremenom vijeću. Njegova prva odluka bila je da se sibirijanski mektebi preurede, ali i da se u srenjim školama ponudi obrazovanje u domenu prirodnih nauka.¹³³ Cjelokupan put reformi nije bio onakav kakav bi trebao biti, temeljit i sistemski. Carstvom se nije počela širiti, očekivana i priželjkivana ideja važnosti obrazovanja, a uz to gomilale su finansijske nepravilnosti. Vijeće za narodno obrazovanje donijelo je odluku da se reforme provedu istovremeno na sva tri nivoa: osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju. Koliko je ova odluka bila nepromišljena i bez pokrića upućuje činjenica da u trenutku izgradnje novog obrazovanja, Carstvo nema obrazovni kadar ali ni učenički potencijal kojim bi na željene reforme odgovorila.

Stari i tradicionalni sistem na samom početku Tanzimata još uvijek je bio nepokolebljiv, reformni plan uvođenja ruždija i novog osnovnoškolskog programa nije se širio a ni zaživio na prostoru Osmanskog Carstva, onako kako je u teoriji bio zamišljen. Bosna i Hercegovina kao bitan dio Carstva neke od ideja u obrazovanju nije ni površno poznavala, a kamo li praktikovala. Glavni problemi vezani za obrazovanje na početku Tanzimata bili su: proširenje i unapređenje osnovnih obrazovnih ustanova, izgradnja mostova između osnovnih škola i viših institucija, integracija ženske populacije u srednjoškolsko i, u manjoj mjeri, profesionalno obrazovanje i osnivanje univerziteta.¹³⁴ Stoga je glavni cilj reforme obrazovanja za naš rad krucijalan podatak da se po prvi put pokušavaju uskladiti obrazovni sistemi od najvišeg do najnižeg i to tako da čine jedan cjelovit sistem. Konkretnije će obrazovni sistemi biti uređeni tek 1869. godine i to Uredbom o narodnom obrazovanju. Pomenuta uredba dosta je preciznije definirana, od prethodnih pokušaja. Tako su u njoj precizirana četiri grupacijska problema koja treba paralelno riješavati, a to su bili: opće karakteristike obrazovanja, predmeti i ispiti, učitelji i finansiranje. Svojim novim općim karakteristikama Uredba je poslužila kao garant obrazovanja za mušku djecu uzrasta od šest do deset godina, te za žensku djecu uzrasta od sedam do jedanest godina.¹³⁵ Nepromijenjen je ostao samo sistem vakufskog finansiranja obrazovanja. Školu je trebao da ima svaki kvart, a ako bi se zadesilo postojanje dvije škole na skučenom prostoru onda bi jedna bila za djevojčice druga za dječake. Plod ideje Uredbe iz 1869. godine vidio se već naredne godine, kada se počinju otvarati nove škole odnosno iptidai koje od 1882. preuzimaju potpuni primat u školskom sistemu i značajno ali ne i potpuno potiskuju mektebe.

---

¹³³ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 865

¹³⁴ Şans Ömür, *History education in guiding subjects to loyalty: history education in the ottoman primary and secondary schools in the late tanzimat era (1869-1876)*, Middle East Technical University, 2013., 16

¹³⁵ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 869

Reformom su bili obuhvaćeni i sibirijanski mektebi. Njihov dobro poznat i u prijašnjim redovima objašnjen kurikulum bio je znatno izmjenjen. Na postojeće predmetne skupine dodati su pravopis, korisne nauke, geografija i aritmetika.¹³⁶ Mektebi su reforme doživljavali i u BiH. naime, 1869. predviđena je reforma mekteba koja je podrazumijevala uvođenje historije, geografije i matematike. Ali, nedugo zatim, ti su predmeti ukinuti a nastava u mektebu skraćena na svega dvije godine, da učenici na vrijeme stignu upisati i školu svjetovnog karaktera. Mektebi su sporo pratili procese modernizacije i čvrsto su se držali vjerskog odgoja.¹³⁷ Posebno interesantno je to što su u BiH postojali mektebi za šegrte i sluškinje i njihovo se organiziranje prilagođavalo obavezama i prilikama polaznika. Naziv za ove mektebe koji se ustalio u BiH bio je esnafski mektebi. Pored navedenih, postojali su i mektebi za sluškinje i hizmećarice, kojima se nastojalo obezbjediti isključivo vjersko obrazovanje. Problem manjka nastavnog kadra osjetio se i u BiH pa se 1869. osnovao poseban zavod za obrazovanje mektebskih učitelja, koji je radio sve do okupacije 1878. godine.¹³⁸

Bitan element promjene odnosio se na rasporostranjenost i širenja uticaja ove obrazovne institucije, pa su one trebale biti otvorene u svakom selu.¹³⁹ S ciljem da se ovi napori rašire što efikasnije cijelim Carstvom pristupilo se i pisanju novih udžbenika, za nove škole. Za naše problemsko pitaje neminovono je istaći dva osnovna cilja Uredbe koja je nažalost ostala ograničena na usko, središnje carsko područje, a prvi cilje je bio upravu nad osnovnim školama prenijeti na narod u mjestima gdje se škola nalazi, kao i sačiniti komisju koja će pisati vodiče za obrazovanje.¹⁴⁰ Vidmo, da su se zaista ulagali veliki napori međutim njihova implementacija je morala čekati pogodan trenutak, spremnosti društva da na iste pristane. Valjalo je oblast obrazovanja istrgnuti iz nadzora šejhul islama a povećati uticaj organa vlasti. Ovo je bio glavni cilj ali ne i jedina odlika ovog perioda na polju obrazovanja.

---

¹³⁶ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 871

¹³⁷ Hannes Grandits, *Multikonfessionalna Hercegovina, Vlast i lojalnost kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014., 322

¹³⁸ Edina Nikšić - Rehibić, *Seid Mustafa Traljić: Pionir izčavanja školstva Bošnjaka*, Godišnjak BZK Preporod, 2018., 595

¹³⁹ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.*, 125

¹⁴⁰ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 873

Sa tazimatskim reformama i na tlu BiH dolazi do sistemskih reformi obrazovnog sistema. Tačnije reforme obrazovanja osmanskog školskog sistema u Bosni i Hercegovini sa drugom polovicom 19. stoljeća se počinju ubrzavati. Raniji, klasični obrazovni sistem koji se uglavnom temeljio na mektebima, medresama doživljava novu fazu. Raste broj polaznika u novim školama. Posebno je interesantno, da je objavljena vilajetska maarifska nizamnama za BiH, konkretnije tri člana koja su upisana u dodatku a nosila su pečat posebno važnog dijela dokumenta.¹⁴¹ Na polju obrazovanja tako je odlučeno da se osnuje Direkcija za opću prosvjetu – koja će se baviti sređivanjem poslova u vezi s naukom, obrazovanjem i upravljanjem školama.¹⁴² Tačnije, krenulo se u postupak formiranja posebne komisije koja će se baviti pitanjima i problemima primjene reforme obrazovnog sistema u Bosni. Bitan pomena je i podataka da od 1870. kao stalni članovi komisije za obrazovanje djeluju i nemuslimani.¹⁴³

Istniski je bila riječ o veoma ambicioznim planovima, kojima Carstvo nije znalo pogoditi ni trenutak ni adekvatan način za implementaciju. Moramo istaći da su dobar dio vremena u početnoj fazi izmjene do tada svih obrzaovnih praski u Carstvu, klasična islamska tradicija i zapadni pristupi koegzistirai mirno, ali od druge polovice 19. stoljeća počeli su se pojavljivati sukobi između starog i novog sistema, odnosno između religije i nauke.¹⁴⁴ Međutim u konačnici tradicionalni sistem obrazovanja je bio potpuno napušten za rad višeg cilja, koji je predviđao formalno obrazovanje za sve osmanske službenike.¹⁴⁵ Ipak socijalno discipliniranje je u konačnici smatralo religiju i moral ključnim za funkcioniranje Carstva.¹⁴⁶ Uz sve napore koraci odmicanja školstva od konfesionalnog žiga bilo je nedovoljno, činjenica je da će se ono na sebi svojstven način održati i do modernog vremena. Svakako to se održavanje usko se vezalo uz modeliranje prema potrebama vremena i društva. Velika novina koja sa Tanzimatom dolazi i nešto potpuno drugačije od svega što Carstvo do tada poznaje, bile su ruždije. One se koriste kao efektivno oružje za širenje zvanične politike među narodom, što su do tada radile (in)direktno medrese. Međutim, neminovno je istaći da je reformisani obrazovni sistem, a i Carstvo po prvi put, suočeno sa izraženom potrebom za srednjim školama koje neće biti medrese.¹⁴⁷

---

¹⁴¹ Ć. Hajrudin, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.*, 52

¹⁴² Isto, 52

¹⁴³ M. Papić, *Hrvatsko školstvo u BiH do 1918.*, 88

¹⁴⁴ E. Ihsanoglu, *Changes in Ottoman educational life and efforts towards modernization in the 18th – 19th centuries*, 1996., 126

¹⁴⁵ Halil Ibrahim Erbay, *Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul during the Late Ottoman Period*, University of London, 2009., 145

¹⁴⁶ Lathiful Khuluqu, *Modernization of Education in the late Ottoman Empire*, 37

¹⁴⁷ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 875

Ruždije se počinju otvarati intenzivnije nakon 1850., a od 1876. u njima se na tlu BiH školuju i nemuslimanska djeca.¹⁴⁸ Ruždije su prema vilajetskoj maarifskoj nizamnami trebale biti otvarane u svakoj kasabi sa petstotina kuća. Nastavni plan i program nije se razlikovao u odnosu na ostatak Carstva, pa su tako proučavani: mjesni jezik/maternji, opća historija, osmanska historija, geografija, gimnastika, računstvo, gramatika, pravopis i korespodencija, krasopis, metodologija vođenja deftera, osnove vjerskih znanosti i francuski jezik.¹⁴⁹ Ruždije su bile oružje za stvaranje lojalnosti prema državi u periodu otpora promijenama.¹⁵⁰ Značajno je da su prve provincijske škole, ruždije, osnovane uglavnom u balkanskim gradovima. Između 1848., 1849. i 1859. ruždije su otvorene u Sarajevu, Mostaru i drugim gradovima poput Trebinja. Treba reći da se, iako se osmansko javno obrazovanje na Balkanu počelo širiti od 1848. godine, ono nije prodiralo ispod nivoa većih gradova do kraja perioda Tanzimat. S druge strane, državne osnovne škole, tj. Ibtidai škole, njihovo širenje u provincije moglo je započeti tek 1880-ih. Osmanska obrazovna politika prema balkanskim provincijama, kao i prema Anadoliji ili u arapskim regijama, pokazala je karakter jedinstvenog sistema nastave i kurikuluma, zanemarujući lokalne posebnosti.¹⁵¹ Kurikulum u ruždijama bio je pravo osvježenje u odnosu na ono što smo predočili u medresama. Tako se, u ovim školama učilo o osnovama vjere, gramatika osmanskog jezika, pravopis, kompozicija pisanog teksta, gramatika arapskog ali i perzijskog teksta, kaligrafija, aritmetika, metod vođenja knjiga, osnovi geometrije, opća historija, osmanska historija, geografija, gimnastika, lokalni jezici a sa procvatom trgovine lahko se moglo sticati obrazovanje i iz francuskog.¹⁵² S rastom broja novootvorenih srednjih škola – ruždija, rasla je potreba i za obrazovnim kadrom. Za podmirivanje rastućih prohtjeva diljem Carstva otvorena je i učiteljska škola Daru'l – Muallimin. Škola je otvorena u prvom valu reformi obrazovanja, tačnije 1848. godine.¹⁵³ U ovim se školama obrazovao nastavnički kadar izvan medresa i po novom sistemu. Svi koji su završavali ove škole, bili su obavezni prije konkretnog stupanja na radno mjesto obaviti staž – muidlik. Školovanje u ovoj školi je trajalo tri godine, a u njoj su vidljiva nastojanja da se paralelno održavaju i medrese i ruždije.¹⁵⁴

---

¹⁴⁸ M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme austrougarske okupacije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., 37

¹⁴⁹ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 876

¹⁵⁰ Selçuk Aksin Somel, *The modernization of public education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden, Brill, 2001.

¹⁵¹ Selçuk Aksin Somel, *Ottoman Islamic Education in the Balkans in the Nineteenth century*, Islamic studies vol. 36, No. 2/3, Special Issue: Islam in the Balkans, International Islamic University, Islamabad, 2016., 450

¹⁵² E. Ihsanoglu, *Historija I*, 876

¹⁵³ Sabahaddin Zaim, *The Development of education system in Turkey (The impact of westernisation on the education)*, 2011., 500

¹⁵⁴ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 877

Tako se u doba Tanzimata shvatila i podcrtala uloga i važnost učitelja koja nije ni danas nije dovoljno zastupljena u sistemu društvenih vrijednosti. Ovakav tip škola će se otvarati i širem osmanske imperije. Godine 1857. zvanično je odobreno otvaranje osnovnih škola za sve konfesije u Bosni i Hercegovini. Međtuim, prvi konkretan dokument, koji odražava Portin odnos prema obrazovanju i zvaničnu politiku koja je svakako išla pravcem modernizacije, jeste i Uredba o narodnom obrazovanju izdata 1869. godine. Zakon koji se implementirao dobrim svojim dijelom u Bosni i Hercegovini. Njim su škole nazvane narodnim, raspoređene su i stepenovane (osnovne, ruždije, idadije, sultanije i visoke škole), definirana je njihova organizacije, planovi za ispitivanje i sticanje svjedochanstva, potom je određen šablon rada nastavnih kadrova, te u konačnici i forma finansiranja obrazovanja uopće. Tada se po prvi put govori o izdvajanju državnih sredstava za podizanje i izdržavanje škola, ali uloga vakufa nije zanemarana ni padaštavana. Ovim je stavljena tačka na dominaciju medresa, koje više nisu živjela ni u sjeni stare slave.¹⁵⁵

Pitanje školstva u nekoliko desteljeća Tanzimata u Bosni i Hercegovini nemoguće je promatrati izolirano od stanja u osmanskom društvu. Proces sekularizacije tekao je dosta teško zbog vezanosti sistema za ulemu. Plan i program i dalje je bio prožet lojalnošću državi i sijanju sjemena prisnosti ali i pokornosti.¹⁵⁶ Stanovništvo BiH imalo je u 19. stoljeću svoje škole koje su počivale na vjerskim temeljima i bile su većinom primitivne. U drugoj polovini pomenutog stoljeća Osmanska vlast otvara državne, svjetovne škole, ruždije koje su mogli pohađati pripadnici svih vjeroispovjesti. Iako je najveći dio obrazovnog kadra u ruždijama iz svešteničkih i imamskih redova, primjetno je i postojanje svjetovnih učitelja ali i učiteljica.¹⁵⁷ Bitne promjene, i veliko iznenađenje među podanicima posebno na tlu BiH donio je pomenuti Zakon o prosvjeti (1869.). Konkretnije rečeno period Topal Osman pašinog opravljavanja BiH je zaista polodnosan na polju obrazovanja.¹⁵⁸ Upravo u tom periodu se počinje aktivno raditi na ugrađivanju obrazovanja i prosvjete u sistemski život podanika ali i državnog aparata pokrajine. Puno je elemenata koji su uticali na razvoj obrazovanja u BiH u Tanzimatskoj eri. Od vremena Topal Osman paše počinje se aktuelano raditi na prosvjetnom polju. Prvi korak bilo je otvaranje vilajetske štamparije 1866.¹⁵⁹

---

¹⁵⁵ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.*, 126

¹⁵⁶ Ivica Šarac, *Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata: izvorni znanstveni članak*, 2010., 55

¹⁵⁷ H. Ćurić, *Školstvo na tlu sjeveroistočne Bosne*, 25

¹⁵⁸ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.*, 91

¹⁵⁹ Božić, Ekmečić, *Istorija Jugoslavije*, 277

Sa dolaskom zemunskog štampara Ignjata Soprana, Sarajevo dobija prvu modrenu štampariju koja je objavljivala djela na narodnom i turskom jeziku, najviše za potrebe administracije i novih škola.¹⁶⁰ Ona je štampala nove zakone, ali i knjige i udžbenike. Štamparija je od 1866. snažan poticaj obrazovanju ali i kulturnom stvaralaštvu. Značajan podsticaj razvoju školstva i pedagogije bio je zakon o školstvu 1869., kada se javljaju prvi udžbenici ali i drugi školski priručnici koji se štampaju u Mostaru i Sarajevu. Pojedinci su stalno dolazili u doticaj sa onodobnom pedagoškom teorijom i praksom koja je predstavljana u časopisnim listovima i knjigama. Pod tim uticajem započete su i reforme u vjerskim školama, tako da je ipak stalno unapređivan odgojno – obrazovni rad.¹⁶¹ Međutim, zakon je prvi veliki korak i on je svojom suštinom predviđao otvaranje državnih osnovnih škola – što je bilo strogo regulisano ovisno o tome da li se radi o mahali, selu i sl, potom obrazovanje postaje obavezno.

Nastavni plan i program po prvi put dobija predznak jednakosti za mušku i žensku djecu. Uz državne predviđene su i privatne škole za koje su propisivane posebne odredbe poput onih koje se odnose na suštinsko funkcionisanje pomenutih škola. Tačnije država je kontrolisala apsolutno svaki segment od uposlenika, udžbenika nastavnih planova i programa.¹⁶² Iako prvi veliki korak, dobro definisan i jasno određen u duhu modernizacije kojom se kreće Osmansko Carstvo, Zakon o prosvjeti u praksi bio je nedovoljno implementiran. Razlog je naravno ekonomske prirode. Organiziran prosvjetni aparat iziskuje veliki broj prosvjetnih radnika, mnogo novčanih sredstava kojima će se cijeli sistem izdržavati, a korupcijom načeto Carstvo, a posebno regija BiH nije mogla odговорiti postavljenom planu obrazovanja. Odgovor na novi zakon o obrazovanju svih podanika u Bosni i Hercegovini bio je poražavajuće nizak. Ovom se pitanju prilazilo skeptično i sa velikim nepovjerenjem. Sve pokušaje i napore za uvođenjem nove obrazovne politike, ali i sumarno o školstvu, u BiH je iz Sarajeva kontrolisala i nadzirala Centralna komisija. Već 1875. godine izdato je još jedno uputstvo tzv. Talimat koji pojašnjava izdržavanje osnovnih škola koje se u procesu podmirivanja svojih potreba upućuju na građanke međžlise.¹⁶³ Suštinski pučko školstvo u BiH je bilo posve nerazvijeno, bez naznaka o razvijanju u pravcu srednjih, viših i visokih škola, međutim školsko i pedagoško nasljeđe je prisutno i vrijedno. Državne škole i svjetovni nastavni kadar odovojen od vjerskih insitucija javlja se dosta kasno, tačnije tek sa 19. stoljećem.

---

¹⁶⁰ *Socijalistička Republika BiH*, Separat II izdanja, Enciklopedija Jugoslavije, 233

¹⁶¹ Dž. Šošić, H. Muslić, *Islamska pedagoška misao*, 83

¹⁶² E. Ihsanoglu, *Historija I*, 890

¹⁶³ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.*, 130

Od druge polovine 19. stoljeća škole imaju utvrđene nastavne planove i programe, organiziranu školsku godinu. Udžbenici se nabavljaju u Srbiji i Vojvodini, a od 1867. štampaju se u vilajetskoj štampariji. U to vrijeme u školama predaju uglavnom već kvalifikovani učitelji, među njima su najzaslužniji Đorđe Margetić, Stevo i Bogoljub Petranović, Vaso Pelagić.¹⁶⁴ Od 1872. osnivaju se škole u više mjesta a osnivači su časne sestre, koje rade po ustaljenim nastavnim planovima i programima tadašnjih škola Hrvatske, odakle nabavljaju i udžbenike. Njihova je nastava vođena metodološki stručno pa su hrvatske katoličke škole u BiH pri kraju turskog perioda u organizacijskom i nastavnom pogledu bile na nivou tadašnjeg osnovnog školstva razvijenih krajeva.¹⁶⁵ Ruždije se pojavljuju u svojoj finalnoj formi na tlu Bosne i Hercegovine u posljednim godinama osmanske vlasti.

Prva je ruždija osnovana u Sarajevu 1864. i bila je pristupčana pripadnicima svih vjeroispovjesti.¹⁶⁶ Suštinski otpor, kada ga je bilo, odnosio se samo na problematiku jezika nastave.¹⁶⁷ Ruždije su bile prve državne svjetovne škole u BiH, čije je otvaranje imalo za cilj školovanje pripadnika svih konfesija u Carevini. Reforma obrazovnog sistema pozitivno se odrazila polovinom 19. stoljeća što se odrazilo i na BiH gdje se u drugoj polovini 19. stoljeća otvaraju opće obrazovne škole, ruždije, zanatske i administrativne škole. U njima su se uz vjeronauk učile, etika, kaligrafija, ali svjetovni predmeti poput historije, geografije, logike, geometrije. Nastavni kadar su činili učitelji iz Bosne ali i stranci.¹⁶⁸ Darul – muallimin, u Sarajevu je otvorena 1869. a, cilj joj je bio obrazovanje učiteljskog kadra za mektebe.¹⁶⁹ Osnovanjem prvih škola u BiH rađale su se i razvijale prve pedagoške misli. Kakve su bile škole takve su bile pedagoške misli i obratno.¹⁷⁰ Osnivanje ruždija i specijalnih škola u Sarajevu predstavljalo je početak nove prosvjetne politike. Ruždije su prve svjetovne škole u BiH. Sarajevo je imalo najviše škola.¹⁷¹ Ruždije iako se otvaraju zvanično od 1847. svoj uspon su doživjele tek sedamdesetih godina. Otvoren je dakako i niz škola za obrazovanje i podizanje trgovačkog kadra. U izdržavanje škola sve su se više uplitala i strane vlade preko svojih konzulata.¹⁷²

---

¹⁶⁴ Mladen Bevanda, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1941.*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2001., 42

¹⁶⁵ *Socijalistička Republika BiH, Separat II izdanja*, Enciklopedija Jugoslavije

¹⁶⁶ M. Kapo, *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja BiH*, 106

¹⁶⁷ E. Nikšić - Rehibić, *Seid Mustafa Traljić: Pionir izčavanja školstva Bošnjaka*, 560

¹⁶⁸ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 103

¹⁶⁹ Bilal Hasanović, *Islamsko obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini : od 1850. do 1941. godine*, Islamski pedagoški fakultet, Zenica, 2008.,

¹⁷⁰ M. Papić, *Stazama kulture i prosvjete*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1966., 8

¹⁷¹ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 105

¹⁷² M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 92

Kao u centru i širom Carstva, pa tako i u BiH se otvaraju specijalne škole: Činovnička škola (1865.), Učiteljska škola (1869.), Popravilište ili Dom milosoti (1868.) Sirotište i Pripravne vojna škola (1871.) gdje se uče jezici i prirodne nauke.¹⁷³ Bez izuzetka u njih nisu primana ženska djeca. Kvalitet škola u poređenju sa kvanitetom zaostaje. Kada je novo vrijeme istupilo sa svojim nazorima i zahtjevima počelo se ukazivati na nedostatke starih mekteba i medresa i tražiti reforme.¹⁷⁴ Od 1869. prosvjetne prilike kreću na bolje, a škole su podijeljene na državane i privatne koje izdržavaju osobe ili vjerske optšine.¹⁷⁵ Sasvim je očito da se obrazovanje oblači u novo ruho, ruho zakonskih odredi, reformi i pritiska evorspki sila koje na sve načine žele doprinijeti obrazovanju među nemuslimanskim zajednicama.

Do 1839. i Tanzimata, odnosno prvo Hatišerifa pa onda i Hatihumanjuna, ne postoji nijedan dokument koji se bavio potrebom reforme javnog obrazovanja. Međutim, nakon Tanzimata, postojala je sve veća tendencija napuštanja tradicionalnih pristupa i stvaranja novih institucija u obrazovnom polju. Prije svega, obrazovne institucije koje sponzorira država imale su poteškoće u zadržavanju upisa manjina. Iako su kreatori politike aktivno promovirali mješovito obrazovanje, ono nikada nije u potpunosti postignuto.¹⁷⁶ Hatišerifom od Gilhane nagovješteno je otvaranje škola u širem smislu, a tek od 1846. godine diljem Carstva je zavedena osnovna javna nastava. Hatihumajunom s druge strane proklamovana je pred zakonom ravnopravnost svih podanika pred zakonom čime se stekla i mogućnost za otvaranje škola bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Puno nam govori i to sa su oba dokumenta objavljena kada je Osmansko carstvo bilo duboko umiješano u međunarodne komplikacije, koje su bilo konkretno usmjereno na dominantno europsko promišljanje, kao i na domaću reformu.¹⁷⁷ Kada Hatihumanju promatramo isključivo u duhu razvoja javnog obrazovanja onda na njega možemo gledati kao na garanciju za ostavaranje škola bez smetnji, što se jasno očitava u podacima za drugu polovinu 19. stoljeća kada je otvoren najveći broj škola, posebno osnovnih. Reforme poznate pod imenom tanzimat – i hayriyye, proglašene Hatišerifom od Gulhane 1839. i potvrđene Hatihumajunom 1856. odnosile su se na upravu, pravo, sudstvo i obrazovanje. Reforme su pojačale razlikovanje svjetovnog i religijskog u osmansko – islamskom kontekstu.

---

¹⁷³ Bilal Hasanović, *Islamsko obrazovne ustanove ustanove u Bosni i Hercegovini: od 1850. do 1941. godine*

¹⁷⁴ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 107

¹⁷⁵ M. Papić, *Istorija srpskih škola u BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., 124 - 126

¹⁷⁶ A.S Müftügil., *Compulsory religion education and religious minorities in Turkey*, University of Amsterdam, 2011.,

¹⁷⁷ Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876.*, Princeton University Press, 1963.

Bitna karakteristika Tanzimata je fiksiranje dualiteta normi i institucija. Odnosno u oblasti obrazovanja, pored postojećih konfesionalnih škola kreirane su nove obrazovne institucije, koje su trebale da unaprijede obrazovanje i kulturu svih osmanskih podanika bez obzira na vjeru. Sve ideje i reforme koje je uspostavio Hatt-i Sherif označavale su temeljno odstupanje od islamske političke prakse. Od ovog trenutka izgleda da islam više nije bio odgovor na sve probleme Carstva. Umjesto toga, odgovori na ove probleme u velikoj su mjeri ovisili o modernizaciji i zapadnjačenju, a Carstvo je Europu gledalo kao model koji treba slijediti.¹⁷⁸ Međutim, nisu svi subjekti bili naklonjeni tim novim politikama. Ulema i šejhulislam konkretno ne bi željeli prihvatiti ove reforme jer su se temeljile na evropskim načelima, a ne na tradicionalnim islamskim izvorima.¹⁷⁹

Modernizacija obrazovanja proširila se i na osmanske provincije.¹⁸⁰ Reforme odnosno Hatt-i Sherif je vrlo brzo stigao i u BiH, a otpor stanovništva koji je buknuo iz ekonomskih i privrednih poriva, nije poštediti ni školske odredbe. Stanovništvo se kolebalo da šalje djecu u nove škole – ruždije, a posebno su se opirali kada ih je vlast podsticala, te je osnovni podsticaj za prihvatanje novih škola odigrala ulema koju je stanovništvo slijepo pratilo pa ako su pripadnici tog staleža slali svoju djecu u nove škole, određeni broj stanovnika slijedio je to pravilo.¹⁸¹ Ovakva praksa je jedan od glavnih, neizostavnih elemenata u obrazovanju posebno muslimanske djece na tlu Bosne i Hercegovine. Šest godina od Hatt-i Sherifa od Gulhane načinjen je prvi korak ka reformi osnovnih škola Carstva. Cjelokupan proces započeo je sa Hatihumajunom (1856.) u kojem se zahtjeva da se stane na kraj neobrazovanju, ali istovremeno i da se pruži mogućnost narodu da se obrazuje u skladu s novom politikom Tanzimata. Pariškim mirovnim ugovorom 1856. Velika Britanija, Francuska i druge sile postaju formalni zaštitnici kršćana Osmanskog Carstva.¹⁸² U pregovorima su učestvovali i : Austro – Ugarska, Pruska, koje su vršile su pritisak na Osmanlije zbog obećanja da će provesti reforme, što je rezultiralo Hatihumajunom. Sile nisu donijele nikakve odredbe za pojedinačnu ili zajedničku intervenciju da bi se osiguralo ispunjenje obećanja.¹⁸³

---

¹⁷⁸ Z. Sabahaddin, *The Development of educational system in Turkey*, 495

¹⁷⁹ Kevin Goodwin, *The Tanzimat and the Problem of Political Authority in the Ottoman Empire: 1839-1876*, Honors Projects Overview 5., 2006, 133

¹⁸⁰ L. Khuluq, *Modernization of Education in the late Ottoman Empire*, McGill University, 2005.,

¹⁸¹ Fikret Karčić, *Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u 19. vijeku*, Anali GHB, 232

¹⁸² Edin Radušić, *Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam*, Sarajevo, 2018., 242

¹⁸³ Joseph von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) Carstva Knj. 3*, 419

Sve navedeno je bilo veliki pritisak na Osmansko Carstvo da unaprijedi porcese emancipacije nemuslimanskih podanika i direktan plod tog odnosa je pomenuti dokument Carski reskript iz 1856. podržale su i evropske države, koje su smatrale da prethodni proglas Hatišerif, nije otišao dovoljno daleko u pružanju jednakih prava nemuslimanskim podanicima carstva.¹⁸⁴ Reforme u obrazovanju postale su problemsko pitanje u drugoj polovici 19. stoljeća. Išlo se u pravcu formiranja ministarstva obrazovanja, obaveznog školovanja i stvaranja adekvatnog prosvjetnog kadra. Svi napori nisu bili dovoljni da zadovolje evropske planove o obrazovanju kršćana zbog čega 1856. Francuska daje ultimatum u kojem predlaže da se za kršćane otvaraju nove škole, stare da funkcioniraju bolje ali i da podižu biblioteke dostupne svima.¹⁸⁵ Novi plan bio je da se reforma započne prvenstveno na lokalnom nivou. Tada se u obrazovanju pridaje znatno veća pažnja na kurikulum i dužnosti učitelja.

Država je na početku pomagala muslimanske škole udžbenicima, dok su nemuslimanske dobijale udžbenike preko svojih konfesionalnih društava. Ali nemuslimansko obrazovanje i na tlu BiH država je podržavala izdvajanjem sredstava, odnosno finansijskom pomoći iz državnog carskog budžeta. Cjelokupan proces je tekao preko vilajetskog budžeta a sve za potporu reformi obrazovanja. Državnim je sredstvima finansiran i rad učitelja škole, koja je u svojoj osnovi bila pravoslavna. Državna plata u školi hadži Stake je povećana u skladu sa uvjetima života u Bosanskom vilajetu. Pomoć na ovom primjeru nije završila. U svrhu promocije i potpore obrazovanja 1869. država je izdvojila izvjesna finansijska sredstva za pomoć i potrebe nemuslimanskih crkvenih škola u Sarajevu. Pomoć države nije išla samo u pravcu izdavanja finansijskih sredstava već i u slanju školske opreme.¹⁸⁶ Devetnaesti vijek je vrijeme zakonodvanog konstituisanja i edukativno – pravnog regulisanja brojnih problema vezanih za školu i nastavu. Članom 6. Zakona za opštu prosvjetu je obavezno za svu djecu da pohađaju osnovnu četverorazrednu školu. Ovim se zakonom prvi put pravno tretira obrazovni proces. Vrijednost zakona ostala je samo na papiru.¹⁸⁷ Sa Tanzimatom stvara se baza svjetovne i moderne države. Prednost novog društva bio je sistem javnog svjetovnog školstva. Sve planove trebalo je izvest bez sukoba sa ulemom. Novi sistem školstva se sporo razvijeo zbog straha pred onim što nove škole donose. Vojnih ruždija nema u Bosni.¹⁸⁸

---

¹⁸⁴ Hussain Ishtiaq, *The Tanzimat: Secular reforms in the Ottoman Empire*, Faith matters, 2011.,

¹⁸⁵ *The Great Ottoman Turkish civilisation volume III*, 577 - 578

¹⁸⁶ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 892

¹⁸⁷ Veljko Bandur, *Edukativno – pravni tretman učenika osnovne škole u BiH*, 100 godina učiteljstva, 34

¹⁸⁸ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva knj. 3*, 383

Trošak izgradnje i održavanja osnovnih škola snosile su lokalne vlasti, a ruždije i idadi škole bile su polovično i pod skrbištvom centralne riznice. Uspješnost novog svjetovnog školskog sistema Tanzimata teško je ocijeniti.¹⁸⁹ Šansu da se obrazuju prema planu i programu ruždija, 1867. godine dobili su i nemuslimanski podanici.¹⁹⁰ Razvoj kulturnog života BiH u periodu Tanzimata išao je ruku pod ruku sa razvojem štamparija i obrazovnog sistema. Konfesionalne škole su se s druge strane razvijale na sebi svojsten način.¹⁹¹ Glavni cilj je bio nemuslimanima pružiti nove prilike, koje su išle u pravu osnivanja novih škola ili školovanje u muslimanskim. Konkretnije riječ je o kreiranju prave privilegije što zaista i jeste sloboda u kreiranju obrazovnih formi. Sa uticajem evropskih obrazovnih tokova pritisci na Carstvo su postajali sve veći. Tako 1867. šira evropska zajednica od Carstva zahtjeva otvaranje niza institucija kojima će se poboljšavati obrazovni život nemuslimana ali i muslimana, odnosno traži se osnivanje univerziteta, biblioteka ali i pomaganje obrazovanja nemuslimana u svakom smislu.¹⁹²

Dakle za vrijeme Osmanlija na tlu BiH su postojali konfesionalni sistemi obrazovanja koji su pratili konfesionalnu paradigmu društvene organizacije.¹⁹³ Škole nemuslimanskog stanovništva u BiH razvijale su se pod uticajima sa najbližih strana: Srbije i Hrvatske. Krajem prve polovice i početkom druge polovice 19. vijeka javljaju se u nekim mjestima kvalifikovana lica koja, umjesto starih manastirskih metoda, uvode u škole nove nastavne metode i pedagoške principe.¹⁹⁴ Aktivnosti ne jenjavaju pa tako, Fra Grgo Martić u BiH otvara 1865. osnovnu školu koju naziva realkom. Školu su pohađali pripadnici svih vjeroispovjesti, a ista nije poznavala ni polne prepreke pa su u nju išla muška i ženska djeca. Fra Grgo Martić piše 1871. godine i prvi udžbenik na tlu BiH i to za predmet geografije.¹⁹⁵ Franjevci osnivaju narodne škole aktivno od 1847. godine. U Sarajevu je 1850. postojala srednja škola za pravoslavnu mladež koju je finansijski pomagala francuska vlada, a 1865. franjevci u Sarajevu su uz pomoć Italije i Franuske otvorili realku sa tri razreda koju su pohađala muška i ženska djeca.¹⁹⁶

---

¹⁸⁹ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva knj. 3*, 419

¹⁹⁰ E. Ihsanoglu, *Historija I*,

¹⁹¹ Fikret Karačić, *The Bosniaks and the challenges of modernity: late Ottoman and Hapsburg times*, Riyasat of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina, El-Kalem, Sarajevo, 1999., 59

¹⁹² Davidson Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: the impact of the West*, University of Texas Press, 1990., 177

¹⁹³ M. Husić, *Ideološka dimenzija obrazovanja u BiH paradigma koja se ponavlja*, 170

¹⁹⁴ H. Ćurić, *Školstvo u sjeveroistočnoj Bosni*, 28

¹⁹⁵ Lucija Vrljić, *Fra Grgo Martić, učitelj i promicatelj pedagoške misli u BiH*, *Suvremena pitanja* 20, 197

¹⁹⁶ M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 111

Življe otvaranje katoličkih škola otpočelo je tek poslije 1850. godine. Škole su nastavili otvarati franjevci i one su od samog početka nosile naziv formalne škole. Razlog ovakvog njihovog imenovanja leži u činjenica da su se za razliku od ranijeg perioda sada nalazile van samostana i bile su namijenjene svoj djeci koja su imala mogućnost da ih posjećuju. Franjevačke osnovne škole su bile ili samo muške ili su imale posebna ženska odjeljenja odnosno Djevojčake učione, znamo daje takva postojala u Fojnici.¹⁹⁷ Suštinski su izdržavan iz crkvenih prihoda, ali i preko školskog fonda, međutim njima u zapaženoj mjeri pomažu i strane države i to Francuska, Italija, Austro – Ugarska, preko svojih vlada. Škole izdržavaju kršćanske opštine, vlada ne skuplja novac, a primjetan je i manjak knjiga. Već 1857. franjevci prvi potežu pitanje učiteljske škole.¹⁹⁸ Prva škola sa takvim zadatkom – obrazovanja učitelja, u BiH, je otvorena 1869. Darul – muallimen i imala je plan i program: čitanje novina, osnovna računica, stilistika, moralne nauke.¹⁹⁹ Posebno je zanimljivo što su sveštenici bodrili katolike da se obrazuju u državnim školama koje su bile ulaznice u državne službe, a samim tim i put preko kojeg bi pomagali katolički narodu.²⁰⁰

Srpske ili pravoslavne škole u BiH nose jedinstven naziv skule, učilište ili od 19. stoljeća srpske škole. Iako nazivi nisu ujednačeni, pravoslavnim se školama daje više nacionalni nego konfesionalni karakter, ovakav prizvuk pomenutim školama daju političke prilike i neprekidan, snažan uticaj koji Srbija ima na pravoslavno stanovništvo BiH. Srpske škole je i u ovom periodu, kao i u ranijoj praksi izdržavale su crkvene optšine.²⁰¹ One su vodile računa o izgradni škola, njihovom ustrojstvu, ali učenici su plaćali svoje nastavnike skoro potpuno samostalno. Tek 1851. godine u Sarajevu, a potom i diljem BiH (Livno 1863., Mostar 1869., Brčko 1860., Tuzla, Banja Luka) sazrijeva Školski fond, za finansiranje obrazovanja koji je u ovom periodu već bio dobro razrađena praksa na prostoru Vojvodine i Dalmacije.²⁰²

---

¹⁹⁷ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 85

¹⁹⁸ M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 32 - 35

¹⁹⁹ Mitar Papić, *Školovanje prvih učitelja u Bosni i Hercegovini*, Pregled : časopis za društvena pitanja : periodical for social issues, Br. 5 (maj 1953), 407-409

²⁰⁰ E. Nikšić-Rebihić, *Seid Mustafa Traljić: Pionir izučavanja školstva Bošnjaka*, 590

²⁰¹ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 52

²⁰² Isto, 53

Jevrejska je zajednica, kako zaključujemo bila najzatvorenija za promjene i strane ideje u obrazovanju. Jevreji su u 19. stoljeću imali svoju vjersku početnu školu melder.²⁰³ Po karakteru i praktski obrazovanja ova je škola najbližnja sibirijanskim mektebima. Jevrejske škole su uglavnom bile namijenjene muškoj populaciji, ženska djeca nisu upućivana u ove škole što je ostavilo traga na njihovu pismenost. Umeldaru nije bilo razred i nastava je više ličila na tečaj na kojem se predaje bez bilo kakvih metoda šablonski i mehanički. Poznato nam je da su Jevreji 1875. imali svega jednu svoju školu i to u Sarajevu.²⁰⁴ Sve su vjerske zajednice imale svoje škole pa je vladala neujednačenost u pogledu programa i trajanja školovanja.²⁰⁵

Dakle Tanzimatska forma, u BiH dobijala je jednu novu značajnu karakteristiku, a to je prodor i uloga neposrednog susjedstva na prilike u obrazovanju. Sve izvjesniji i slabiji uticaj, jačao je uticaj i stvarao pozitivne prilike za najbliže bosanske susjede. Upravo ovakav odnos doprinio je često sankcionisanje pravoslavnih škola. Razlog je prisutnost za vlasti nedopustivih ideja koje su svoje mjesto našle u bukvarima, knjižarama, i predavanjima daskala. Ovakav odnos biće obilježje i kasnijih sistema vlasti na tlu Bosne i Hercegovine, kako je odmicalo nemilosrdno dugo 19. stoljeće.

Zakon o školama nije našao svoju primjenu u praksi, jer je jedino muslimansko stanovništvo dobrim djelom prihvatilo da šalje svoju djecu u državne škole. Na drugoj strani katoličko stanovništvo je sve više prihvatilo škole Milosrdnih sestara, dok je kod pravoslavnih u usponu bila nacionalna ideja, koja se tih godina u još većem obimu infiltrirala u njihove obrazovne institucije.²⁰⁶ Nemuslimansko obrazovanje bilo je izvan domena vladine vlasti. Stoga je sama činjenica da je vlada nastojala uspostaviti školu isključivo za kršćane bila izuzetno velika promjena.²⁰⁷ Država u ovom periodu jedva da je brinulo i o postojećim školama, svakako uzmemo li se u koštac razloga zašto je i kad jeste brinula o njima, odgovor se krije u sveprisutnim pritiscima koje vrše moćne sile. Odnosno zaštitinice nemuslimanskog stanovništva u Carstvu, poput Austro – Ugarske, Engleske, Francuske kontrolišu školske prilike, pozivaju vlasti na odgovornost i svoje podatke prikazuju široj evropskoj javnosti.²⁰⁸

---

²⁰³ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 87

²⁰⁴ Isto, 87

²⁰⁵ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina: 1854. – 1860.*, Planjaks komerc, Tešanj, 2016., 636

²⁰⁶ Adnan Velagić, *Obrazovanje u bosanskom ejaletu s posebnim osvrtom na područje Hercegovine*,

²⁰⁷ Kiyohiko Hasebe, *An Ottoman Attempt for the Control of Christian Education: Plan of Fünûn Mektebi (School of Sciences) in the Early Tanzimat Period*, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* XLI, 2013, 240

²⁰⁸ L. Vrljićak, *Fra Grgo Martić učitelj i promicatelj pedagoške misli u BiH*, 200

Nakon otvaranja škola zapadnog stila, porasla je potreba za učiteljima, tako je 1848. po prvi put u Carstvu otvorena učiteljska škola. Kasnije će se ova škola granati na mušku i žensku, dok su u prvoj prilici imali samo muškarci.²⁰⁹ Prvi učitelji u BiH su bili samoučki učitelji koji najvjerojatnije nisu ni imali nikakvo institucionalizovano pedagoško obrazovanje.²¹⁰ Sa 1861. godinom država je prvi put pokušala integrirati sve postojeće škole unutar Carstva, kako nemuslimanske, tako i muslimanske, u pravni okvir i povezati ih s Ministarstvom narodnog obrazovanja s ciljem da izvrši inspekciju sistema i propisa svih škola koji postoje za proučavanje i obrazovanje svake vjerske zajednice.²¹¹ Međutim od 1869. godine, počinje vesternizacija obrazovanja i prilike za školovanje van granica Carstva sve su izvjesnije i prisutnije.²¹² Provođenje Hatišerifa i Hatihumajuna preživjelo je velike i teške peripetije. Sav kurikulum i pedagoške prakse trebale su naći odijeka i na bh. tlu. Neminovno je da njihova implementacija bila nešto komplikovanija u odnosu na ostatak Carstva, zbog njegove strukture ali i uticaja pegaških misli koje dolaze i iz drugih pravaca ne samo iz pravca Porte. Tako je udžebnike pravoslavno stanovništvo nabavlja iz Srbije, Vojvodine, Dalmacije, Rusije, katoličko iz Hrvatske, Dalmacije, Austrije, Ugarske i Italije, dok se muslimani oslanjaju na islamski svijet.²¹³ Tanzimatske novine okrenule su kurs naučnog, višeg i stručnog obrazovanja u Osmanskom Carstvu.

Novi je pravac aktivno promatrao trendove Zapada. Upravo u takvom ozračju izrodila se ideje o prvom univerzitetu, kao naučnoj instituciji na kojoj će sve nauke biti u jednakoj mjeri zastupljene. Osmanski je univerzitet osnovan 1863. godine, svoj temeljni kurikulum je skoro u potpunosti naslonio na francusku visokoškolsku praksu. Vrlo je važan podatak, da se po prvi put u obrazovni sistem uvodi učenje evropskih jezika poput francuskog, grčkog i latinskog. Iz svega navedenog vidimo da se nastojao sistemski ujediniti novi odnos prema nauci sa Zapada i stari sistem vrijednosti sa Istoka. Već od 1841. možemo aktivno pratiti otvaranje stručnih škola na prostoru Carstva.²¹⁴ One u jednako euforičnom omjeru ne oživljavaju i na tlu Bosne i Hercegovine, pa je taj kurs bio na pomenutom prostoru nešto skromniji.

---

²⁰⁹ Lütfullah Türkmen, *The History of Development of Turkish Elementary Teacher Education and the Place of Science Courses in the Curriculum*, Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education, 2007, 335

²¹⁰ Halid Ademović, *Počeci obrazovanja učitelja u Bosni i Hercegovini*, Zbornik 100 godina učiteljstva, 25

²¹¹ Selcuk Aksin Somel, *Modern Muslim Education in Istanbul During the Tanzimat Era*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul, 2013., 55

²¹² Roderic Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: the impact of the West*, University of Texas Press, Austin, 1990., 173

²¹³ Šemsudin Topuzović, *Osnovno školstvo stalno je bilo u svom vrtlogu, u vrtlogu svog vremena i uslova života*, Zbornik 100 godina učiteljstva, 242

²¹⁴ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 894

Zaključna teza ovog poglavlja bila bi da iako se čine prvi odvažni koraci, oni nisu bilo dovoljni za sve promijene koje su obrazovanju bile potrebne. Pogrešan pristup, odnosno kretanje u reformu obrazovanja od najviših škola, ka nižim i na sve to uplitanje svih konfesija u jedan sistem po defoltu je rezultiralo kolapsom u sistemu, gdje su sve karike pomenuti školski sistem vukle na sebi svojstvenu stranu koristi i ideja koje ih zanimaju. Ovakve mane poduhvata koji je poduzet u periodu Tanzimata možda se najbolje i vidi na primjeru Bosne i Hercegovine, gdje se sve konfesije referišu na odredbe koje im donose korist, gdje prate svoje konfesionalne lidere van Carstva čime je sve izvjesnije udaljavanje ove pokrajine u duhu nove struje koju će nametnuti generalna evropska politika prema Balkanu, a ona je Carstvo stavilo u položaj nemoći i vezala mu ruke za bilo kakve smjelije odluke. Dakle obrazovanje nije moglo biti polje magičnog napretka, dok cjelokupno Carstvo biva načeto idejama koje zbog svog timarsko – spahijskog sistema ne može pratiti.

3.1. Nova šansa za obrazovanje ženske djece u Osmanskom Carstvu

Sa modernizacijom obrazovne strukture, osjetila se jaka potreba za obrazovanjem djevojčica koje su u periodu prije Tanzimata živjele u sjeni dječaka, koji su s druge strane stečenu prednost ostvarivali samo zbog upravnog i vanjsko – političkog apetita Carstva. Tako 1858. prvi put u historiji osmanskog obrazovanja imamo obrazovnu ustanovu namjenu isključivo ženskoj populaciji, a riječ je o ruždiji za djevojke. Planom osnivanja, predviđeno je bilo da nastavni kadar čine uglavnom obrazovane i ugledne žene, zbog nedostatka generalno kadra, a posebno ženskog predavanja su uglavnom držali muškarci. To je jedan od razloga, zahvaljujući kojim je načinjen još jedan veliko korak ka ženskoj emancipaciji u periodu Tanzimata, a to je otvaranje *Ženske učiteljske škole*.

Zbog toga možemo govoriti o novoj šansi, koju sa reformama dobijaju i do tad u sistemu obrazovanja bez potrebe i osnove, separativane i ignorisane djevojčice. Prva ženska učiteljska škola otvorena je 1870. godine na Aja Sofiji.²¹⁵ Odziv polaznica ukazuje da žene nisu bile zatvorena društvena skupina, te da su bile raspoložene učestvovati u promjenama na polju obrazovanja. Obrazovni kadar ove škole, bio je dominantno sastavljen do žena, a doista je fascinantna činjenica da su kao uposlenice radile i strankinje, kao i stručnjakinje iz oblasti ručnih radova i likovnog obrazovanja. Dakle žene dobijaju šansu koja je motivirana pritsicima iz vana, a ne stvarnom željom.

---

²¹⁵ Suphan Kirmizialtin, *Gender, Education and Modernization: Women School Teachers in the Late Ottoman Empire*, University of Texas at Austin, 2012., 103

Ovakve zaključke omogućavaju nam generalni odnosi prema obrazovanju žena, odnosno propitivanjem osmanskih vlasti koliko i da li je zaista potrebno obrazovati žene. Jedno od potegnutih pitanja bilo je i da li je Evropa postala sretno mjesto za život onog trenutka kada su žene ušle u jednu moćnu sferu javnog djelovanja poput nauke, i svih onih (a malo ih je) vrata u javnom prosotoru koja im je otvorio novi pristup u obrazovanju. Svako odmicanje žene od njenih primarnih i prirodom određenih poslova značilo je za osmansko društvo kraj uspješnom društvu, a sve zbog odluka koje su (kao i obrazovanje) shvatane kao vrlo snažan atak na porodicu – kako smo vidjeli stub cijelog Carstva.

Obrazovanje žena u Osmanskom Carstvu doživljava se kao način odgoja moralne generacije, kao i održavanje porodične institucije u životu.²¹⁶ Žensko pitanje i reforme elitnih birokrata koji žele emancipirati žene usvajanjem zapadnog modela modernizacije, u kasno osmansko doba preklapale su se s raspravama o islamu i modernosti.²¹⁷ Iako su novi, obrazovani birokrati tvrdili da tradicija i islamski način života ne mogu emancipirati žene kao obrazovane supruge i majke koje trebaju biti civilizirane, islamisti su bili kritični, braneći argument da je islam dovoljan u reguliranju društvenog života. U poređenju sa reformama u zakonodavnom, obrazovnom i vojnom polju, društvo je pružilo veći otpor socijalnim reformama. Poligamija, dogovoreni brakovi, propisi o razvodu koji su favorizirali muškarce i segregacija spolova bile su prepreke u islamskoj strukturi koje su emancipaciju žena činile teškim terenom. Rasprave o statusu žena bile su područja na kojima su se vodile ove ideologije. Ipak tokom ovog reformskog procesa, očekivanja žena bila su velika.²¹⁸ Do Tanzimata se djevojčice spominju samo usput. Izuetak čine škole medicinskih sestara, uz koje je postojala za stručnim obrazovanjem krojačica. Veliki korak na polju obrazovanja žesneke djece načinjen je 1864. godine kada su uspostavljanje islahana (ustanova za obuku) za djevojčice, kako bi se zadovoljili zahtjevi odjeće oružanih snaga. Iako bi njihove plaće bile loše, barem su djevojke naučile nove krojačke vještine i kako se koriste industrijske šivaće mašine.²¹⁹ Potom žene nalaze svoje mjesto onog trenutka kada su učinjeni koraci za primanje primalja pod administrativnu službu.

---

²¹⁶ Eren Badegül Aydınlik, Kenan Seyfi, *Between men, time and the state: education of girls during the Late Ottoman Empire (1859-1908)*, Paedagogica Historica, 2019., 12

²¹⁷ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 892

²¹⁸ E. B. Aydınlik, K. Seyfi, *Between men, time and the state: education of girls during the Late*, 17

²¹⁹ Valerie Margaret Smallwood, *Womens education in Turkey (1860-1950) and its impact upon journalism and womens journals*, School of Oriental and African Studies, London University, 2002., 114

1842. godine u sklopu Vojno-medicinske škole otvorena je škola za babice. Cilj je bio tradicionalno zanimanje babice koje "pripada" ženama pretvoriti u vladine zdravstvene službenike koji će osigurati zdravlje bebe i majke tokom porođaja. Škola za primalje bila je prva vladina institucija u kojoj su žene stekle obrazovanje i postale plaćeni vladini službenici.²²⁰ Iako ovaj podatak ocjenjujemo pozitivnim napretkom, generalni odnos prema temi nam ne dozvoljava površnost, pa ćemo tako istaći i primjetan negativni prizvuk. Odnosno shvatamo da je ovaj potez povučen iz pukog očajja da se održe vojno afiniteti Carstva, i da nije imao odraz humanističkog pristupa ženi kao bitnom segmentu i vrlo sposobnom dijelu društvene zajednice. Njihova sposobnost prikrivena je stvarnom i jedino važnom potrebom, da muškim pripadnicima društva u vojnim formacijama ne nedostaje ništa. Međutim pregruba bi bila riječ da se iskorištava ženski potencijal, posebno jer smatramo da su u ovom vremenu jedna čekale priliku da pokažu koliko su sposobne i neopravdano sputavane. Posebno se aktivno reformi obrazovanja pristupilo u posljednjoj trećini stoljeća. Poznato nam je da su se žene polako uključivale u tako moderne sfere pod pojmovima jednakosti subjekta i građanina. Međutim, generalan je osjećaj da se o ženama jednostavno nije razgovaralo, one nisu smatrane ključnim za promjene.²²¹

Reforme Tanzimata stvorile su povećane mogućnosti obrazovanja za neke Osmanske žene. Prva državna škola za djevojčice otvorena je 1858. godine, a druge su uslijedile u sljedećih nekoliko decenija. Dekretom iz 1869. osnovno obrazovanje postalo je obavezno i za dječake i djevojčice u dobi od šest do deset godina, iako je njegovo provođenje bilo ograničeno. 1870. godine otvorilo se Učiteljsko učilište za djevojčice, koje je žene pripremalo za učiteljice za ženske škole; u narednih četrdeset godina diplomiraće preko sedam stotina instruktora. Prije toga djevojke su podučavale u svojim domovima ili na časovima u domovima obrazovanih žena. Misionarske škole i škole nemuslimanskih manjinskih zajednica u carstvu takođe su bile važni izvori obrazovanja za žene.²²² Nove škole koje su izrasle u Tanzimatu nisu zatvorile svoje vrata, bar ne potpuno za žensku djecu. Prva ruždija za djevojčice na prostoru Osmanskog Carstva osnovana je 1858. godine, što je obilježilo izuzetno dug proces čekanja na šansu za obrazovanje.²²³

---

²²⁰ Somel Selçuk Akşin, *The modernization of public education in the Ottoman Empire 1839-1908*, 164

²²¹ Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge University Press, 2005., 197

²²² Madeline C. Zilfi, *Muslim women in the early modern era The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, The Cambridge History of Turkey, Vol. 3, 233

²²³ L. Khuluqu, *Modernization of Education in the late Ottoman Empire*, McGill University, 2005., 97

U Tanzimatu reformatori su dozvolili nekoliko škola za djevojčice, obrazuju i prve žene u oblasti pedagoške prakse, ali otvoren je put i umjetničkim školama koje dugo vremena nose ženski predznak. Međutim, takve škole nastavile su stvarati stereotipe o ženama nudeći tečajeve uglavnom o religiji i praktičnim vještinama poput rukotvorina i šivenja koje bi im omogućile da pružaju udobnost svojim muževima u kući, pomažući im da sačuvaju svoju čast.²²⁴ Pored polne žene se aktivno nose i sa klasnom segregacijom. Tako su u međuvremenu, žene više klase društva su uvijek imale pristup dobrom privatnom obrazovanju. Svakako prva razlika između ženskih i muških ruždija, koju primjećujemo ide u pravcu velikih različitosti u osnovama nastavnog plana i programa. Nastavni plan ženskih ruždija sastojao se od predmeta poput: pravopisa i pisanja, književnosti, vjeronauka, računa, vođenja deftera, kratke povijesti i geografije, domaćinstva, slikarstva, šivenja, muzičkog obrazovanja, gramatike arpskog i perzijskog jezika.²²⁵ Smatra se da je kurikulum vjerovatno uključivao tečajeve šivanja i vezenja. Ruždije namjenjene djevojčicama obezbeđivale bi sticanje znanja o religiji i svjetovnim pitanjima, a sve sa ciljem da muževima pruže pomoć u domćinstu ali i da očuvaju vlastitu čednost. Osmansko Carstvo je smatralo da trebala osigurati "dobar odgoj" za žensku djecu, jer je "lična zrelost" bila među "časnim ukrasima" za djevojčice.²²⁶ Čime će se odgajati majke koje bi svojoj djeci pružale vjersko i moralno obrazovanje dok bi ih dojile. Ovi motivi jasno pokazuju političke odlike, ali čini se da je pružanje ženama poštenog nivoa obrazovanja postalo pitanje koje zabrinjava kasne tanzimovske krugove. Postojanje ženskih ruždija bio je značajan korak u uvođenju žena u javni život. Zbog nedostatka učiteljica tokom prvih godina, nastavno osoblje djevojačkih škola sastojalo se od muških nastavnika, osim nastavnika kurseva poput ručnog rada ili šivenja. Tek 1873. godine, diplomirane učiteljice su se zaposlile. Pojavu prvih muslimanskih privatnih obrazovnih inicijativa treba smatrati reakcijom na efekte Reformnog edikta iz 1856. godine i možda na ograničenu efikasnost države da proširi moderne škole.²²⁷ U BiH nije bila otvorena niti jedna ženska srednja škola iako ih je zakon predviđao.²²⁸

---

²²⁴ L. Khuluqu, *Modernization of Education in the late Ottoman Empire*, 99

²²⁵ Edina Solak, *Naziv jezika u salnamama: sistemska reforma obrazovnog sistema i službena nominacija jezika u Bosni*, Pregledni naučni rad, Književni jezik 24, Orijentalni institut, Sarajevo, 31

²²⁶ S. A. Somel, *Modern Muslim Education in Istanbul During the Tanzimat Era*, 16

²²⁷ Isto, 16

²²⁸ Seid Mustafa Traljić, *Katolici u Turskim državnim školama*, Napredak 1941.,

Do tad prilično nedekvatno opismnejavane žene krenule su školske klupe i počele usvajati nova i modernizirana znanja. Ista praksa na veliko oduševljenje našla se i među bh. djevojčicama. Ipak na bosanskohercegovačkom prostoru i više je nego primjetna nepismenost ali i nespripremanost na obrazovanje, kod žena.²²⁹ Međutim to nije spriječilo napredak ruždija, koje su u Bosni osnovane od 1853. godine. Na početku je bilo 12 takvih škola. Na predmete koji se od ranije predaju u bh. medresama, uključeni turski, arapski, perzijski, historija Osmanskog carstva, geografija, aritmetika, geometrija, sastav, crtanje, gimnastika i religije.²³⁰ Osnova predmeta kojima su učena djeca kako muška tako i ženska uglavnom je bila jednaka, s tim što su se ženska djeca bonusno učila praktičnim znanjima vezanim za kuću. Poznat nam je podatak da učiteljica Savka Topić u Livnu djevojčice uči plesti čarape.²³¹ Ručni rad i praktična znanja postati će svepristupa praksa u obrazovanju ženske djece na tlu Bosne i Hercegovine, a njena važnost ogleda se u dugoročnoj zastupljenosti koju je prekinulo kako ćemo kasnije vidjeti tek Prvi svjetski rat.

Postavlja se pitanje u kom je stepenu šarolika konfesionalna bh. zajednica, za razliku od ostatka Osmanskog Carstva bila spremna upisivati djecu generalno, a posebno djevojčice u nove škole? Odgovor je i više nego evidentan, a podaci do kojih smo došli jasno pokazuju da je odziv bio mali, te da se u javećoj mjeri odazivaju uglavnom pripadnice islamskih vjerskih krugova i praksi. Svakako ovo je element koji ćemo pratiti u BiH tokom cijelog 19. stoljeća ali i kasnije sve dok okove konfesionalne pripadnosti ne zasjeni primat koji se daje nacionalnoj pripadnosti i patriotizmu. Kako se u historiografskoj građi navodi prva škola koju su pohađala isključivo muslimanska ženska djeca osnovana 1896. godine u Sarajevu.²³² U Bosni i Hercegovini tokom historije se utemeljio jedan diskriminacijski model u pogledu obrazovanja ženske djece. Osmanski period generalno ne predstavlja izuzetak ali ima zaista par iznimno važnih i svijetlih primjera poput franjevačkih škola, pojedinih ženskih mekteba, ali i škole Stake Skendetove te Miss Irby.²³³

---

²²⁹ H. Ćurić, *Školstvo na tlu sjeveroistočne Bosne*, 28

²³⁰ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 103

²³¹ M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 42

²³² Elma Korić, *Žene i obrazovanje na prostorima BiH u vrijeme osmanske uprave*, Zbornik radova Znanstvena / Naučna konferencija bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad, Mostar, 2019., 22

²³³ Šušnjara Snježana, *I one su bile tu: lice i naličje ženskog obrazovanja do 1940. godine*, Naučna/Znanstvena konferencija Bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad, Mostar, 2018., 41

Poznat nam je da je 1874. godine otvorena pučka škola za djevojčice u Livnu koju su osnovale sestre milosrdnice. Otvaranjem ove škole u proces obrazovanja prvi put uključen je veći broj ženske djece.²³⁴ Suštinski škola je imala razinu osnovnog obrazovanja, vodile su je kvalificirane učiteljice.²³⁵ Dakle ova je sfera ne sasvim, ali dominantno prepuštena stranom faktoru u obrazovanju, ali i vjerskim promicateljima pedagoške misli. Proces emancipacije muslimanske žene dio je šire problematike u historiji Bosne i Hercegovine. O ženi u BiH tokom 19. stoljeća znamo jako malo, a razlog tome je njen drugorazredni položaj u društvu., kao i činjenica da su vjekove provele kao potpuno historijski nevidljive.²³⁶ Nažalost ženska djeca obrazovanje još uvijek i u periodu reformi stižu uglavnom u mektebu, nakon čega se vraćaju u "vjernu službu" domu i porodici.²³⁷ Ograničavanje na mektebe i u periodu pojava ruždija, pa i onih namjenjenih baš za žensku populaciju, odraz je društvene nespremnosti Bosanaca i Hercegovaca da ženu smjeste u novi šablon, koji je predviđao njenu koliku toliku jednakost. Tokom druge polovice dugog 19. stoljeća ženske škole postaju sve češća pojava u pravoslavnim zajednicama BiH. Tako znamo da je već 1847. u Sarajevu postojala ženska osnovna škola, a 1860. godine Vaso Pelagić u Brčkom osnovao je osnovnu školu za djevojčice. Mostar je svoju školu za žensku djecu dobio 1861. godine, iako je školovanje ženske djece postojalo i prije prvi zvanični nazivi i zgrade specijalno namijenjene za djecu su veliki korak u historiji BiH i možemo reći prvi korak ka ravnopravnosti.²³⁸ Zanimljivo je i neminovno važno pomenuti činjenicu da pomenute, ali i generalno škole za djevojčice nisu zazirale niti od kombinovane nastave sa dječacima, a posebno je važna činjenica da broj ženske djece nije bio očekivano nizak, njihovo je prisustvo bilo sve veće i odvažnije za vrijeme o kojem govorimo. Jevrejke na prostoru Carstva se otvaraju isključivo prema misionarskom obrazovanju i djeluju nešto aktivnije od 1840. godine van krutih zidina svoje konfesije.²³⁹ Ovakavu praksu njeguju i bh. jevreji koji ženskoj djeci svoje konfesiju dozvoljavaju sticanje znanja kod katoličkih misionarki i časnih sestara. Međutim, druge polovice 19. stoljeća ženska djeca katolika u Bosni i Hercegovini nisu se školovala. Djevojčice su uglavnom živjele patrijarhalnim životom. Obrazovanje se u statu ograničavalo na vještine potrebne za svaladavanje molitvenika u crkavama.

---

²³⁴ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 89

²³⁵ G. Nakić, *Školstvo i pedagoško nasljeđe iz razdoblja turske vladavine livanjskim krajem*, 17 str

²³⁶ Senija Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini*, Prilozi 28, Sarajevo, 1999., 226

²³⁷ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*,

²³⁸ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 90

²³⁹ Lavy Adigor, *Jews, Turks, and Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century (Modern Jewish History)*, Syracuse University Press; 1st edition, 2002., 132

Ženska su djeca bila poptuno isključena iz školskog svijeta, ali kasnije one će postati lideri obrazovanja u porodici jer su žene bile prve učiteljice svojoj djeci. Kada otpočine školovanje ženske djece franjevci pri svojim školama otvaraju posebna odjeljenja smišljena isključivo za djevojčice. Takva odjeljenja sreću se u svim bh. gradovima od Fojnice, Mostara, Jajca, Livna, Sarajeva, Kreševa, Tuzle, Travnika, Banja Luke. Pomenuta su odjeljenja često nazivana Djevojačka učiona ili Ženska škola.²⁴⁰ Osim pomenutih odjeljenja koja su djelovala samostalno u sklopu katoličkih škola gdje je za njih bio dovoljan odziv ženskse djece, postojala su i mješovita odjeljenja. U ženskim odjeljenima franjevačkih škola predavali su franjevci ali i svjetovne učiteljice, koje su zabilježene u Fojnici, Livnu i Sarajevu.²⁴¹

Poseban doprinos ženskom obrazovanju dala je za to vrijeme novo zaživjela praksa otvaranja Ženskih škola Milosrdnih sestara. U ovim su se školama školovala ženska ali i muška djeca. Cjelokupan proces od osnivanja, funkcionisanja do nastavnog plana i programa bila je u ruakama Milosrdnih sestara: milosrdnica, časnih sestara ili nona. Prvu ovakvu školu na bh. tlu osnovale su u Sarajevu 1871. godine četiri redovnice samostana sv. Vinka i sv. Pavla iz Zagreba.²⁴² Njihov dolazak rezultat je aktivnih nastojanja i pritisaka Monarhističke diplomatije. Milosrdnice su skoro odmah po dolasku razvile živu pedagošku aktivnost, starajući se uglavno o školovanju ženske katoličke djece. Škole su bile internatskog tipa, sa oko u prosjeku trideset učenica, a pored Sarajeva osnovan su u Mostaru, Travniku, Stolcu, Derventi, Livnu, Tuzli, Banja Luci, kao i Bihaću. U početku su ove škole bile rezervirane samo za žensku djecu i bile su uglavnom trirazredne. Ove su škole prvi pozitivna primjer odziva stanovništva Bosne i Hercegovine, koje je imalo povjerenja i rado davalo djecu u ove škole. Pomenute su se škole redovno izdržavale od redovnih subvencija iz Beča. I udžbenici su besplatno stizali iz Beča, a podsticana je upotreba udžbenika iz Hrvatske.²⁴³ Djevojčice su od milosrdnih sestara učile čitati, pisati, završavale su i *zornu obuku* (očiglednu nastavu), račun, krasopis, ručni rad, domaćinstvo, crtanje, geografija, historija, gramatika i slično.²⁴⁴ Iz navednog jasno vidimo da su organizacije časnih sestara propagirale važnost obrazovanja, i u skladu sa dozvoljenim pedagoškim normama kreirala vlastiti nastavni plan i program, koji istini za volju pruža jedno opće, perspektivno i "višenamjensko" znanje.

---

²⁴⁰ M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 50

²⁴¹ Isto, 50

²⁴² Isto, 51

²⁴³ Franjo Marić, *Škola sestara milosrdnica u Žepču između 1883. i 1949. godine: (prilog povijesti katoličkog školstva u BiH)*, Donja Lomnica: Ekološki glasnik, Sarajevo, 2013., 44

²⁴⁴ Isto, 45

Žene su bile sveprisutna pojava i u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vlasti, te su vrlo aktivne su na svim poljima.²⁴⁵ Ali ipak, školovanje ženske djece u cjelini u BiH kretalo se znatno sporije od školovanja muške djece. Predmet ručni rad popularizirao je školovanje ženske djece. Milosrdne sestre od 1840. bave se obrazovanjem ženske djece. U Bosnu dolaze četiri časne sestre: Filomena, Rajmunda, Emilija, Rufina one su prvo predavale u pučkoj školi fra Grge Martića. Ženska pučka škola sestara u Sarajevu počela je sa vrlo oskudnim materijalnim uslovima. Sestre su radom privređivale za školu.²⁴⁶ Škola je u počecima imala prvo tri razreda, a potom četiri. Sestre milosrdnice su uživale privilegije konzula iz katoličkih zemalja.²⁴⁷ Ovaj tip škole se brzo afirmisao širom BiH, pa se tako već 1872. jedna takva otvara u Mostaru. Jedan poseban tip koji se otvara u BiH na koncu osmanskog perioda su i male realke koje su još nazivane prvim gimnazijama ili trgovačkim školama.²⁴⁸ Upravo u ovom periodu historije, dosta je žena razvilo vlastite ideje o funkciji djevojačkih škola. Zanimljivo je vidjeti da bi neki od muallimata, koji su svoju obuku i zaposlenje dugovali vladi, bili toliko predusretljivi u učionicama javnih škola o predmetima kao što su ženska prava da bi se mogli nazvati "revolucionarkama", posebno kad se uzme u obzir činjenica da vrlo je obrazloženje ove institucije bilo osposobljavanje učitelja za uzorno ponašanje i dobar moral koji bi, zauzvrat, odgajali dobre majke i supruge, a sigurno ne zagovornice ženskih prava.²⁴⁹

Sa Tanzimatom započele su rasprave kako je neophodno poboljšati socijalni, kulturni i ekonomski status žena i da bi napredak u stvarnom smislu bio nemoguć bez posvećivanja pažnje ženskom svijetu. Ove rasprave rezultirale su opštim dogovorom da žene trebaju biti obrazovane i nakon osnovnog obrazovanja.²⁵⁰ Do razdoblja Tanzimata, žene su uglavnom ako su i išle u školu, pohađale samo mektebsku nastavu. Obrazovanje žena bilo je zanemareno u Osmanskom carstvu pod izgovorom sukobljenih vjerskih uvjerenja povezanih sa socijalnom strukturom kojom dominiraju muškarci. Međutim, u periodu koji je započeo sa reformskim pokretima, dogovoreno je da se i djevojke trebaju i moraju dalje obrazovati nakon završetka osnovne škole.²⁵¹ U svim uredbama koje se odnose na žensko obrazovanje, žene se pozivaju na norme skromnosti i jednostavnosti.

---

²⁴⁵ Hana Younis, *Položaj žene u posljednjim desetljećima osmanske uprave u Sarajevu – s posebnim osvrtom na život Daše Jelić*, Historijska traganja 13, Sarajevo, 2014., 194

²⁴⁶ M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 56

²⁴⁷ F. Marić, *Škola sestara milosrdnica u Žepču između 1883. i 1949. godine*, 46

²⁴⁸ M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 57

²⁴⁹ S. Kirmizialtin, *Gender, Education and Modernization: Women School Teachers in the Late Ottoman Empire*, 109

²⁵⁰ S. A. Somel, *The modernization of public education in the Ottoman Empire 1839-1908*, 33

²⁵¹ Y. Gelişli, *Education of women in the Ottoman Empire to modern Turkey*, 130

Iako je zakonski jezik ženama proglašavao jedinstvenu kategoriju vezanu jedinstvenim moralnim standardom, svakim novim izdavanjem zakonski propisi u više navrata nudili su dokaze o ženskoj različitosti i sklonosti društva ka promjenama.²⁵² Škola je imala važnu ulogu u definiranju svijeta djeteta i društva. Sve zastupljenija kao mikrokosmos za političku zajednicu - prvo carstvo, a zatim i naciju - obrazovna institucija bila je presudno mjesto u modeliranju niza novih ponašanja i stavova.²⁵³ Zbog čega je očita uloga modernog obrazovanja da se pružaju praktična i svjetska znanja.

Društvena transformacija u Europi i Osmanskom carstvu u 19. stoljeću dovela je do povećanja vidljivosti žena u društvenom životu. Vijesti o ženama pokrivaju više prostora u novinama i časopisima u Evropi, ali i Osmanskom carstvu. Počelo je vrijeme da se žene rastanu od kuće i upoznaju sa društvenim aktivnostima.²⁵⁴ Zakon iz 1869. donosi obavezno osnovno obrazovanje, reorganizacija centralne i pokrajinske uprave za obrazovanje; odnosno uspostavljanje administrativnih jedinica u provincijama, reorganizacija i regulisanje nastavnih metoda, pružanje jasnijih kriterija u vezi s napredovanjem i statusom nastavnika, porast u naučnim institucijama, besplatno obrazovanje u svim školama, nadogradnja školskog sistema.²⁵⁵ U njemu u odnosu na raniji period potpuno (bar u teoriji) poptuno novu šansu dobijaju i žene. Obrazovanje djevojčica bilo je zanemareno u Osmanskom Carstvu, zbog vjerskih uvjerenja i dominacije muškaraca u kulturi i društvenom životu.²⁵⁶ Međutim, nikako ne možemo reći da ga nije ni bilo, ma kako ono bilo neujednačno i neprilagođena stvarnim potrebama ženske djece. Privatni i strani element u obrazovnim prilikama Osmanskog Carstva prati se još od 16. stoljeća, ali njegov se plamen rasplamsao sa 19. stoljećem i skoro je bio nezaustavljiv. Prve korake strani obrazovni element učinio je 1863., tačnije pomenute godine otvoren je protestantski koledž Rober Kolej, i njega su u Istanbulu otvorili Amerikanci. Od 1860. stranci otvaraju mnoge moderne škole.²⁵⁷ Strane škole otvarane su uglavnom da zadovolje obrazovne potrebe građana zapadnih zemalja koji žive u Osmanskom carstvu.²⁵⁸ Putem misionara sistemi su tih škola uglavnom služili zemljama koje ih kontroliraju.

---

²⁵² M. C. Zilfi, *Muslim women in the early modern era The Later Ottoman Empire; 1603–1839*, 240

²⁵³ Benjamin C. Fortna, *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, Brill Boston, 2016., 212

²⁵⁴ Oya Dağlar Macar, *Ottoman Greek Education System and Greek Girls Schools in Istanbul (19th and 20th Centuries)*, Educational Sciences: Theory & Practice 10 (2), Istanbul, 2010., 810

²⁵⁵ Yücel Gelişli, *The development of teacher training in the Ottoman Empire from 1848 to 1918*, South-East Europe Review for Labour and Social Affairs 03, 2005., 136

²⁵⁶ Isto, 140

²⁵⁷ Wayne, S. Vucinich, *The Ottoman Empire : its record and legacy*, Princeton (N. J.), Van Nostrand, 1965., 43

²⁵⁸ E. Ihsanoglu, *Historija I*, 892

Tačnije, strane su škole vrlo brzo i otvoreno iskoristile pravo i privilegiju koju im je država u ovom periodu omogućila, pa su tako stranci proglasili obrazovnu mobilizaciju i od svake svoje bogomolje napravili centar za obrazovanje. Snaga i rasprostranjenost stranih škola nisu proizašle samo iz privilegija koje se daju zapadnim zemljama, već i iz nedostatka nadzora.²⁵⁹ Kao dokaz da se ovakav uticaj osjetio na bh. prostoru jeste praksa odlaska na studije u Rusiju, iako se ovo odnosilo samo na mladiće dokaz je da je ova praksa bila izuzetno živa i održiva tokom dugog 19. stoljeća.²⁶⁰ Pomenute privatne škole veliki suodjek našle na tlu Bosne i Hercegovine, gdje pored pomenutih zavoda sestara milosrdnica, valja posebno u sadržaj infiltrirati Zvod Miss Irby, koji je najbolji primjer prisustva i moći stranog elementa, ali i stvarnih poriva iz želje za pomaganjem koju donose stranci, što svakako ostavljamo kao temu za raspravu povodom nekog drugog pitanja, koje neće biti usmjereno sami i sključivo na žensku djecu već na šire političke i društvene okvire.

3.2.1. Škola Stake Skenderove: pionirski koraci u obrazovanju ženske djece na tlu Bosne i Hercegovine (1858. – 1875.)

Jedna od vrlo pozitivnih i specifičnih pojava u historiji obrazovanja, kojom se Bosna i Hercegovina može pohvaliti jeste postojanje vrlo unikatne i nesvakidašnje ženske škole, u periodu kada je školovanje ženske djece nažalost rijetko prihvaćena praksa, koja je težila tome da postane pozitivna navika. Riječ je o školi Stake Skenderove. Ova vrlo intrigantna žena pokrenula je val ženskog obrazovanja i načinila pionirski korak u implementiranju važnosti ideje ženskog obrazovanja, a bogatila je kulturni, književni i naučni život Bosne i Hercegovine. Njen rad strogo definisanog cilja, na više nivoa plodonosan doživio je subinu svih velikih ljudi koje pamti historija. Rad o ženskim obrazovnim prilikama, bez detaljnije analize Stakine škole, ali i Hadži Stakinog života bio bi nedovoljno adekvatan odgovor na cilj koji smo stavili ispred sebe. Staka Skenderova rođena je u Sarajevu 1831.godina, a porijeklo joj Prijepoljsko.²⁶¹ Hadži Staka Skenderova je puno više od prve žene koja osnovala prvu žensku školu, ona je u isto vrijeme i prva žena koja je stala za predavačku katedru u školi, te je prva objavila i svoju knjigu.

---

²⁵⁹ Gokce Feyyat, Nilüfer Oguz, *Minority and foreign schools on the Ottoman education system*, 48

²⁶⁰ Vidi više: Ibrahim Tepić, *Školovanje đaka i studenata iz Bosne i Hercegovine u Rusiji od 50ih do 70ih godina 19. vijeka*, Prilozi 21, Institut za Istoriju, Sarajevo, 1986., (245 – 261)

²⁶¹ M. Papić, *Istorija srpskih škola u BiH*, 52

Bila je pionirka u svim kulturnim spektrima gdje za žene ulaz nije bio najbolje društveno riješenje. Njeno djelovanje i rad u posljednjim decenijama osmanske uprave pravo je osvježenje, međutim taj put nije bio bez tranja. Skenderova je vrlo rano, naučila turski jezik što joj je pomoglo da lakše objasni i približi svoje zahtjeve turskoj upravi, od koje je dobrim dijelom ovisilo koliko će upsiješno ostvariti ideju ženske emancipacije u novim i dobrim prilikama kakve je donio Tanzimat.²⁶² Da je bila vješta i u diplomatskim vodama ukazuje činjenica da je rad škole pomagali su osmanska uprava, francuska vlada, a povremeno čak i ruska carica.²⁶³ Često je na sudovima zastupala siromašne, pisala pisma, molbe žalbe borila se za promjene. Zahvaljujući noj podignuta su prvi put zvona na crkvama. Obilazila je zatvore, hrabrila i pomagala zatvorenike.²⁶⁴ U svoju je kuću primala sirotinju, tako da je uvijek nekoliko siromašnih djevojčica živjelo kod nje.²⁶⁵ Pazarnim danom u njenu su kuću dolazile seoske žene i djevojke da pitaju za savijet o nekim bolestima ili lijekovima. Upućivala ih u osnovne zdravstvene i higijenske zaštite pa su tako zahvaljujući njoj, mnoge žene prvi put ušle u doktorsku ordinaciju.²⁶⁶ Ideju o potrebi obrazovanja je širila vlastitim primjerom, a pismenost je stekla učeći uglavnom sama ili u pravoslavnoj osnovnoj školi.²⁶⁷ Puno je čitala i jedina je žena tog vremena koja je pjevala u crkvi. Nosila je mušku odjeću, pušila duhan, zalazila u kafane. Na taj se način oslobađala zatvaranja u krug domaćinstva, i sebi omogućavala slobodan pristup krugu muškaraca ali i crkve jer tada žene u Bosni u ckrvu idu samo za vrijeme posta i praznika sve ostalo je smatrano nepriličnim. Često je na sudovima zastupala siromašne, pisala pisma, molbe žalbe borila se za promjene. Zahvaljujući njoj podignuta su prvi put zvona na crkvama. Obilazila je zatvore, hrabrila i pomagala zatvorenike.²⁶⁸ U BiH postoji duga historija o ženama koje si doprinjele razovju obrazovanja i omogućavanja školovanja djevojčicama. Primjer je Staka Skenderova koje je u potpunosti još od ranije dobi, odstupala od uobičajenog oblika ženskog poanašanja. Naučila je da čita i piše kada nije postojala niti jedna djevojačka škola, kada je pismenost stanovništva bila zaista niska. Upravo je Staka, kći osrednjeg trgovca tokom ranog djetinjstva osjećala konstantu potrebu za knjigama.

---

²⁶² Mitar Papić, *Staka Skenderova*, Prilozi za proučavanje historije Sarajeva br.2, Sarajevo, Muzej Grada Sarajeva, 1966., (119 – 136)

²⁶³ Tamara Sarajlić-Slavnić, *Staka Skenderova*, Omaž BiH ženama od značaja i njihovim dostignućima, Sarajevo, 2019., 32

²⁶⁴ Anida Dudić, *(Ne)sigurnost socijalnih radnica na radnom mjestu u Bosni i Hercegovini*, DHS 2 (11), 2020., 363

²⁶⁵ Isto, 366

²⁶⁶ Gordana Stokanović, *Staka Skenderova - ili prilog za istoriju autentičnosti*, Habitus 8, 177

²⁶⁷ Isto, 178

²⁶⁸ M. Papić, *Staka Skenderova*,

Njen stav i nakane ne bi bile toliko šokantne da nije odrastala u vremenu kada je pismenost za žene smatrana nepotrebnom vještinom. Staka Skenderova je jedna od rijetkih žena koja se usudila ući u javnu sferu do tad potpuno nepoznatu i vrlo otvoreno zabranjenu ženama.²⁶⁹ Skenderova je bila jedna od prvih obrazovanih žena na prostoru BiH. Smatra se da je bila samouka ali to nije bilo prepreka da ostvari mnogo na polju emancipacije žena i rješavanja socijalnih pitanja.²⁷⁰ Pa je upravo iz ovog razloga važna i historiji i sociologiji. Odvžnost je digla na viši nivo i stilom oblačenja, naime nosila je muška odijelao, što je dokaz otpora prema sistemu vrijednosti vremena u kojem djeluje.²⁷¹ Upravo je Staka Skenderova osnovala prvu djevojačku školu u Sarajevu 1858. godine u Sarajevu – Djevojačaka škola Stake Skenderove. Škola je na početku imala tri razreda, a kasnije pet. gdje su organizirani kursevi iz matematike, crtanja, čitanje i učenja staroslavenskog jezika. Na kraju školske godine polagali su se i godišnji ispiti, kojima su pored roditelja prisustvovali i predstavnici vlasti i konzuli.²⁷² Njenu su školu pohađale i kćerke Topal Osman – paše.²⁷³ Za vrijeme osmanskog perioda školstvo se razvijalo i u pravcu privatnih škola razvijanih na konfesionalnoj osnovi zbog čega se u njima školovao i znatan broj učenica, kao što smo već ranije istakli. Prvu školu takvog karaktera i to žensku osnovnu školu je osnovala je upravo Staka Skenderova. Školu su što je najveći uspjeh jedne škole na tlu BiH u ovom periodu, pohađale učenice svih vjeroispovjesti, ali ipak su dominirale pravoslavke. Pravilo koje je njegovala škola bilo je i to da su siromašne učenice su stanovale u internatu koji je otvoren pored škole i u njemu su imale bespalatan stan, hranu odjeću.²⁷⁴ U školi Stake Skenderove radile su brojne učiteljice, koje je uglavnom angažirala sa strane (pretežno iz Srbije), udžbenike je također nabavljala van zemlje, tačnije u Beogradu. Školu je završio veliki broj ženske djece a odgojno – obraovni rad je učiteljica Staka Skenderova obavljala veoma gorljivo i istoj mjeri samozatajno.²⁷⁵ U program škole kasnije je uključena i obuka za buduće učiteljice pa su neke djevojke ostajale da rade u školi. Dakle, Ovu školu su završile i prve bosanske učiteljice. U vrijeme kada se otvaraju prve svjetovne škole za mušku djecu i to pretežno za djecu trgovaca, Staka otvara školu za žensku omladinu. Ona se sa svojom školom pojavljuje u vrijeme pojačane prosvjetne propagande i intenziviranih akcija u pogledu otvaranja škola.

---

²⁶⁹ Sarita Vujković, *Autentičnost ženske pozicije utemeljene u obrazovanju i književnosti krajem 19. stoljeća*, 63

²⁷⁰ J. Lončar, *Žene i pristup obrazovanju*, 20

²⁷¹ Jelica Zdero, *Staka Skenderova*, Biographical Dictionary of Womens, 515

²⁷² *One su naše danas*, Edicija gender, Knjiga 15, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2018., 156

²⁷³ M. Papić, *Staka Skenderova*, 120

²⁷⁴ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 87

²⁷⁵ M. Bevanda, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1941.*, 50

Ona stupa u javni prostor gotovo u vrijeme totalnog analfabetizma u BiH, a školsku praksu reformira uvođenjem predmeta u njoj školi poput: računa, časlovca, psaltira, štica, crtanja, ručnog rada, staroslavenskog jezika.²⁷⁶ Školu Staka Skenderove pomagala je i osmanska vlada sa 7. 200 groša godišnje, a od 1868. godine sa 12.000 groša.²⁷⁷ Školu je pomagala i ruskinja Antonia Dimitrijeva Bludova.²⁷⁸ Na ovom primjeru je također očit pristup aktivnog praćenja prilika u Bosni i Hercegovini, od pripadnika stranih zemalja koje su u Bosni i Hercegovini mogle imati bilo kakav interes. Uz osnovnu pismenost i neke realne predmete, djevojčice su u ovoj školi učil predmete poput ručnog rada i domaćinstva. Škola je bila četverorazredna, a s vremenom je stekla petorazredni karakter. Hadži Stakina škola je bila smještena u Srškića kući.²⁷⁹ Riječ je bilo o manjoj zgradi na dva sprata, gdje je u prizemlju stanovala porodica, a na spratu je bila škola sa dvije prostore od kojih je manja bila namjenjena ručnom radu.²⁸⁰ Stakina škola je vrlo brzo postala insitucijom na dobrom glasu među narodom.²⁸¹ Kao učiteljica je bila stroga a iz njene škole ne niču samo prve učiteljice već i društveno priznate žene.²⁸² Škola je zatvorena 1875. godine iz ekonomskih razloga ili zbog požara, oko ovog pitanja sukobljavaju se stavovi autora koji se bave Stakom Skenderovom.²⁸³ ali je ostavila trag na putu prosjevećivanja bh. žena. Nastavni plan i program novoosnovane škole osmislila je i sporovodila lično Staka na osnovu knjiga koje je nabavljala iz Beograda. Zbog predrasuda društva Staka je prvo okupila siromašne učenice i učila ih da čitaju i pišu uz obavezu bavljenja ručnim radom. Vlasti su držale da škola predstavlja najznačajniju insituciju za školoavanje ženske djece pa je uživala ugled u rangu sa učiteljskom školom Dar – ul muallimin. Značajna karakteristika u radu škole bila je otvorenost prema lokalnoj sredini.²⁸⁴

---

²⁷⁶ M. Papić, *Staka Skenderova*, 122

²⁷⁷ Gordana Stokanović, *Staka Skenderova - ili prilog za istoriju autentičnosti*, 179

²⁷⁸ Ksenija Meljčakova, *Problem ženskog obrazovanja u Bosni, Staka Skenderova: njen život, njena škola*, Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017., 132

²⁷⁹ Borivoje Milošević, *Kulturno prosvjetna misija misija Staka Skenderove i Adeline Irbi*, Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017, 166

²⁸⁰ K. Meljčakova, *Problem ženskog obrazovanja u Bosni, Staka Skenderova: njen život, njena škola*, 135

²⁸¹ Aleksa J Popović, *Hadži Staka Skenderova Srpska kaluđerica i učiteljica*, Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017., 16

²⁸² Jovan Kršić, *Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica*, Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017., 22

²⁸³ M. Papić, *Staka Skenderova*, 124

²⁸⁴ G. Stokanović, *Staka Skenderova ili prilog za istoriju autentičnosti*, 180

Staka Sklenderova je u duboko tradicionalnom patrijarhalnom društvu svakodnevno prvila promjene i zalagala se za ravnopravnost.²⁸⁵ Staka Skenderova bile je duboka odana prosvjeti i nauci. Poznata po prirodnoj inteligenciji. Pionir je prosvjećivanja žena, ali i začetnica književnog rada.²⁸⁶ Za Staku Skenderovu se tvrdi da je pionirka i na ovom književnom polju. Smatra se prvom ženom koja je izdala knjigu u BiH. Tačnije, s njom je prekinuta usmena narodna tradicija ženskog samoizražavanja.²⁸⁷ Bilježila je lokalne, socijalne i političke novosti, narodnu književnost i poeziju, pa je slobodno možemo zvati i prvom bh. hroničarkom i historičarkom.²⁸⁸ Njen je ljetopis u piunom smislu plod Bosne.²⁸⁹ Pored svega, bila je prva žena koja je otputovala u jerusalem na hadž. Putovanje je trajalo godinu dana, a u Istanbulu ju je primio sultan Aziz, na preporuku Topal – Osman paše. Bila je njegov gost i na povratku joj je poklonio 10.000 groša za školi. U Jerusalemu se vjerovatno zaredila. Poginula je 1891. godine na Ildži, u povratku sa humanitarne prslave namjenje djeci, kojom je okružena otišla u smrt.²⁹⁰ Ovaj pozitivni primjer imao je i svoju manje pozitivnu stranu. Društvo nije prepoznalo a samim tim ni podržalo njenu ideju o obrazovanju žena.

Posebno se ističu nepristalice iz siromašnih porodica, a i najbogatiji trgovci su bojkotovali ne šaljući žensku djecu pod izgovorom da škola nije za žensku djecu. To nije zaustavilo Skenderovu koja je uporno prikupljala materijale i sredstva za školu ostajući vjerna svom konceptu multikonfesionalne škole i ideji važnosti ženskog obrazovanja. Djelovanje Stake Skenderove u Bosni za vrijeme osmanske vladavine, reakcija sredine, dominantne kulture i političke vrijednosti tadašnje BiH mogu se povezati sa prvim aktivnostima koje uvode ženu u sferu društveno odgovornog života.²⁹¹ Staka Skenderova je sasvim originalna pojava kulturnog i društvenog života BiH druge polovice 19. vijeka. Sa stanovišta emancipacije preduzela je važan poduhvat. Školovala je prve Bosanke, buduće učiteljice u drugim školama za žensku djecu koje je priželjkivala. Neosporono je da je Staka Skenderova u svojim životnim izborima, a danasve i sopstvenim djelovanjem bila vrlo vidljiva, nezaobilazna i sasvim usamljena pojava u Bosni i Hercegovini.²⁹² Prve pohvale su uslijedile nakon njene smrti, a njeno djelovanje je i danas aktuelan tema.

---

²⁸⁵ G. Stokanović, *Staka Skenderova ili prilog za istoriju autentičnosti*, 182

²⁸⁶ Ranko M. Rilinać, *Staka Skenderova*, Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017., 93

²⁸⁷ Mitar Papić, *Staka Skenderova*, 125

²⁸⁸ Jelica Zdero, *Staka Skenderova*, Biographical Dictionary of Womens, 516

²⁸⁹ Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, *Staka Skenderova, Ljetopis, "Veselin Masleša"*, Sarajevo, 1976.

²⁹⁰ T. Sarajlić-Slavnić, *Staka Skenderova*, Omaž BiH ženama, 33

²⁹¹ A. Dudić, *(Ne)sigurnost socijalnih radnica na radnom mjestu u Bosni i Hercegovini*, 365

²⁹² G. Stokanović, *Staka Skenderova ili prlog za istoriju autenitčnosti*, 183

Djelovala je u uslovima kada se pod ženskim ali i ljudskim pravima u različitim kulturama podrazumijevaju različiti planovi emancipacije. Staka je u takvoj epohi ponudila koncept prihvatljiv za različite etničke i vjerske skupine, koje društvo priznaje i prihvata uz startni šok i nepovjerenje. Iako se često ide propagiranje njenog lika samo i isključivo u vezi sa pravoslavljem, što je bespotrebna generalizacija jednog širokog vala koji je poreknula. Koncept multikonfesionalne škole za djecu u konačnici su prihvatili prvo bogati a nakon prvobitnog odbijanja i siromašni, stanovnici Sarajeva koji su slali svoje kćerke. U okolnostima patrijarhalnog i konfesionalno podijeljenog društva škola je imala problem posebno sa članovima pravoslavne crkvene opštine, koji je zbog novog pristupa karakteriše kao doušnicu turskog režima. Zbog svega joj je uskraćena novčana i materijalna pomoć, a njen rad je prećutivan. Ovakav odnos treba gledati i kroz prizmu narodne svijesti o prosvjećenosti koja je bila mizerno niska, a u segmentu obrazovanja ženske djece skoro da nije ni postojala. Kao prilog navedenom ističe se činjenica da je pokušaj otvaranja škole za djevojčice iz 1854. koju je otvorila pravoslavna opština propao iste godine, jer je odziv izostao.²⁹³ Generalno gledano, jedna je žena uspjela što nije ni dobro uštimani sistem crkvenog školstva, što svakako daje na važnosti i značaju liku Hadži Stake Skenderove. Njen je značaj nemjerljiv, a rad jedan od napozitivnijih projekata (što se tiče obrazovanja i samo obrazovanja) koji su živjeli na tlu Bosne i Hercegovine u dugom 19. stoljeću.

3.2.2. Miss Irby i Zavod za obrazovanje ženske djece: evropski obrazovni duh među bosanskohercegovačkim djevojčicama (1866. – 1911.)

Bosanskohercegovačke djevojčice će novu drugačiju i stranim elementom inspirisanu, drugu po redu školu dobiti sa dolaskom i realizacijom evropski nastrojene ideje, Engleskinje Miss Irby. Odvažna svjetska putnica ali i književnica, neposredno prije poduzimanja hrabrog koraka otvaranja škole za žensku djecu u društvu koje za ovu novu struju u obrazovanju gleda kao nepotrebnu, u Balkan se zaljubila i njemu posvetila svoj književni i avanturizmom prožet putopis. Svakako, ovakva pojava na brdovitom, ruralnom i nedovoljno civilizacijski razvijenom prostoru bila je poptuno neočekivana i osvježavajuće nova. Nauka o njenom liku i djelu kao i o djelu Stake Skenderove, kreće u više pravaca propitivanja ovih možemo reći fenomenena 19. stoljeća.

---

²⁹³ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 90

Pa se tako propituju stvarni razlozi poduzete "humanitarne" misije, stvarni razlozi bilo kakvog angažovanja na prostoru koji joj do tada bio potpuno stran nepoznat, i prikazan kako vidimo u njenim zapisima divlji i neukrotiv.²⁹⁴ Ali, naše prezentiranje Miss Irby ide samo i isključivo kroz prikazivanje samo i isključivo podataka koji se odnose na školu kojom se bavi bez pretjeranog uplitanja u skrivene nakane i poruke koje stoje iza tog akta. Jednostranost ovom pristupu potrebna je zbog jasnijeg i što boljeg shvatanja školskih prilika koje se sa novom školom prvi put do tada rađaju na tu Bosne i Hercegovine.

Adeline Pauline Irby rođena je 1831. u palači na imanju Boyland Hall i Norfolku i dijete je imućnih roditelja.²⁹⁵ Nakon školovanja, kreće sa Georginom Mary Muir Mackenzie putovanja Evropom. Panslavizam i slavenski narodi biće stalna inspiracija Adeline Pauline Irby. O svojim su putovanjima pisale knjigu Putovanje po slavneskim zemljama Turske u Evropi koje je 1867. objavljena u Londonu i New Yorku, a na srpsko hrvatskom jeziku izdata je 1868. godine. One su tokom svog djelovanja posebnu pažnju posvećivale položaju žene u slavenskim provincijama po turskom okupacijom koje su najčešće bile marginalizirane, nepismene i ponižene, bez mogućnosti napredovanja.²⁹⁶ Središnje mjesto njihova djelovanja bilo je Sarajevo, gdje su po drugi put stigle 1866. i tu zauvijek ostale. U to vrijeme je Sarajevo zaostajalo za razvijenim zapadnoevropskim gradovima iz kakvih su one dolazile. Kako bi pomogle obrazovanju osnovale su u Engleskoj 1865. godine Društvo za unaprijeđivanje obrazovanja među južnoslavenskim kršćanima u BiH, ali ono nije skupilo potreba sredstva.²⁹⁷ Po dolasku u Sarajevo, 1866. godine, Irby i Meckenzie otvaraju drugu žensku školu u BiH.²⁹⁸ Škola Miss Irbijeve imala je karakter zavoda za žensku djecu sa tri razreda. Zbog sumnji da širi protestantsku propagandu školu su pohađale samo djevojčice pravoslavne vjeroispovjesti. Zavod je bio internatski uređen, cijena je bila umjerena a siromašnije učenice su u internatu boravile besplatno. U okviru zavoda su predavani predmeti: osnove pismenosti, gramatika, historija, geografija, račun, crtanje, crkveno i notno pjevanje i ručni rad. Posebno su se predavali vjerski predmeti. Održavani su i godišnji ispiti na koje su dolazili predstavnici osmanske vlasti, strani konzuli i ugledni građana Sarajeva.²⁹⁹ Dakle škola je uživala respekt među bh. elitom.

---

²⁹⁴ Adeline Paulina Irby, Georgina Muir Mackenzie, *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, SPKD Prosvjeta, Sarajevo, 2016.

²⁹⁵ Joshua Irby, *Susret sa Miss Irby*, "Šahinpašić", Sarajevo/ Zagreb, 2011., 12

²⁹⁶ Vidi više: A. P. Irby, G. M. Mackenzie, *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*

²⁹⁷ Danijel Časni, *Ljubav prema bližnjem svom u životu Miss Irby*, Biblijski institut, 2018., 95

²⁹⁸ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 93

²⁹⁹ D. Časni, *Ljubav prema bližnjem svom u životu Miss Irby*, 96

Zgrada Zavoda Miss Irby podignuta je 1869. uz pomoć pruskog konzula Otta Blaua, a materijalna sredstva je obezbijedilo društvo za unapređenje školovanja. Iste su godine dobile od Velike Porte su dobile fermana za uspostavljanje škole iste godine kada se donosi školski zakon koji predviđa obrazovanje sve djece bez obzira na konfesiju prema kojima sad država ima obavezu. One su nastojale da obrazovanje koje nude bude besplatno, i dostupno svima koji se žele školovati. Stanovnici Sarajeva nisu bili otvoreni prema novoj školi i natojanju Miss Irby da obrazuje djevojke i pruži novu nadu za život. Iako je škola bila otvorena za pripadnike svih vjeroispovjesti i svih narodnosti, postojalo je nepovjerenje u njezine iskrene motive. Bilo je teško uvjeriti stanovništvo da se škola ne bavi prebraćanjem na protestinzam i da nije nikakva engleska škola, nego da je njezina svrha da se domaći slavenski narod počne educirati. Jedina potpora bila joj je Staka Skenderova, učiteljica, socijalna radnica, spisateljica. Stakina škola je u prestala sa radom i bila je potpuno angažirana i Irbinom školi. Prije podizanja sopstvene zgrade djevojčaci je zavod koristio privatne prostore, povoljne za održavanje nastve. U početku zavod pohađaju sve sarajevske kćeri.³⁰⁰

Veliko ohrabrenje i motivacija Irbi je bilo je upoznavanje sa Florence Nightingale pionirkom sestinstva koja je povezala Adeline Ibri sa Institutom za protestantske đakoniste u njemačkom gradu Kaiserswerthu, gdje je mogla produbiti svoja znanja o teoretskoj i praktičnoj nastavi. Isto tako se upoznala sa sustavom funkcioniranja obrazovanja te unutrašnjom organizacijom.³⁰¹ Ovaj sudar ideja rezultirao je formu škole sa internatom koju Miss Irby i Miss Meckenzi osnovale zajedničkim snagama U školi je radila i gospođa Tabori supruga bosanskog predstavnika Britanskog biblijskog društva, a od 1872. i Priscilla Johnston. Za vrijeme ustanka školom upravlja Simo Čajkanović, a portektorak osigurava britanski konzul. Školu polaznice nazivaju Domom. Pod Monarhijom i sve strožijim normama za škole Zavod se razvio prema tadašnjoj nomenklaturi u srednju školu. Školovanje je trajalo osam godina, prva četiri razreda bila su redovna osnovna škola, peti djevojačka škola, a zadnja tri učiteljska škola.³⁰² Škola je nudila i vjerska i svjetovna znanja, a na adekvatan način je prepoznala vanost ručnog rada, koji je bio svojvrstan magnet za podršku roditelja da u konačnici žensku djecu puste u školu.³⁰³ Miss Irby je prva svjetovna nastavnica koja je u Sarajevu radila pod pokroviteljstvom protestantske crkve iz Engleske.

---

³⁰⁰ Danica Čolović Kaća, Srđan Čolović, *Plemenita Mis Irbi: dobrotvorka srpskog naroda*, Srpsko kulturno društvo "Zora", 2004., 36

³⁰¹ Isto, 40

³⁰² Danica Čolović Kaća, Srđan Čolović, *Plemenita Mis Irbi: dobrotvorka srpskog naroda*, 45

³⁰³ Isto, 48

Njenu je školu pohađao veliki broj učenika, što samo daje cijeloj priči oko Zavoda veliki značaj.³⁰⁴ Irbijeve je kao žena lakše je stupala u kontakt sa bosanskim kršćankama ali i muslimankama, njihovim kućama i porodičnom životu, što je svakako rezultiralo početnim pozitivnim odnosom prema novoj školi.³⁰⁵ Miss Irby se slično kao i Staka uprkos nesebičnom i napornom radu susrela sa otovporom i nepovjerenjem društva. Njenu osnovnu školu namjenjenu djeci bez obzira na vjersku pripadnost, na kraju su pohađala samo djeca iz pravoslavnih porodica. Škola se zbog prirode prilika u BiH vrlo brzo okrenula najsiromašnijim slojevima društva, okupljali su i djecu bez roditelja pružajući im smještaj, hranu, odjeću i na koncu znanje. Strahujući od protestantskog uticaja, franjevci su 1871. godine iz Zagreba doveli milosrdne sestre koje su formirale osnovne škole po ženskim samostanima.³⁰⁶ Paralelno je Fra Ilija Starčević radio je na tome da se pitanja otvaranja pučkih škola ozakoni na najvišoj razini.³⁰⁷ Nakon smrti Mekenzi, Zavod se ne zaustavlja i počinje svoj zamah ka usavršavanju.³⁰⁸ Zavod je sa radom prestao tek sa izbijanjem ustanka 1875. godine. Veliki doprinos ogleda se i u činjenici da je djeci mogućavala obrazovanje i van Bosne i Hercegovine.³⁰⁹ Njen rad je neizostavan i bitan segment bh. historije školovanja ženske djece.

4. Obrazovne prilike nakon uspostavljanja Austro – Ugarske dominacije u Bosni i Hercegovini, prosperiteti i prakse školskog sistema u prvim godinama nakon okupacije (1878.): komunalne ili narodne škole

Evropski romantizam u Bosnu i Hercegovinu ušao je na velika vrata. Isturena osmanska provincija sve izvjesnije "bolesnika na Bosforu" ušla je u novu fazu svoje društveno – političke (re)izgradnje. Mnogo je promijena koje će se sudariti na skromnom bh. prostoru, a sve pod konstantnim prisustvom i prtiskom vanjskih sila, koje su u međusobnim korelacijama koplja sukobljavala baš u BiH. Prva promjena, koja je sad javno i aktivno sveprisutna u bh. svakodnevnici 19. stoljeća jeste interesovanje velikih sila koje se na vrhuncu održavalo, što igrom sudbine što sticajem okolnosti, sve do ulaska svijeta u Prvi veliki rat. Zapitamo li se čemu tako veliko i uporno interesovanje, odgovor će se prirodno sam nametnuti.

---

³⁰⁴ L. Vrljićak, *Fra Grgo Martić*, 22

³⁰⁵ Omer Hadžiselimović, *Dvije viktorijanke u Bosni 1862-1875: G.M. MacKenzie and A.P. Irby*, Duh Bosne II, 2012., 5

³⁰⁶ M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 86

³⁰⁷ Mato Nedić, *Fra Ilija Starčević i bosanskohercegovačko školstvo*, Bosna franciscana : časopis Franjevačke teologije Sarajevo, God. 21, br. 39 (2013), 155

³⁰⁸ Petar Mirković, *Mis Adelina Pavlija Irbi: srpska dobrotvorka*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1921., 11

³⁰⁹ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 94

Geopolitički položaj Bosne i Hercegovine kreirao joj je sudbinu koju su u konačnici skrojile velike sile po svojoj mjeri. Kao dominantna u pomenutom procesu odvažno se nametnula Austro – Ugarska Monarhija. Vođena vlastitim interesima pratila je situaciju na Balkanu, te vješto diplomatski "ispratila" dugogodišnjeg lidera na pomenutom prosotoru – Osmansko Carstvo, koje načeto zubom vremena, promijena, reformacija prosto nije moglo pratiti tempo noviteta koje su ekspresno i vrlo odlučno afirmirale evropske velesile u sve sfere državne politike. U tom novom ozračju bilo je važno objeručke prihvatiti novi društveni poredak, ali i nove norme u kulturi i obrazovanju, što Carstvo uz sve napore i dobru volju nije moglo sprovesti na cijelokupnom prostoru koji je držalo. Propast je bila neminovna. Monarhija je Osmanskoj vlasti na tlu BiH "presudila" na Berlinskom kongresu, gdje je članom 25. određen novi pravac u kojem će krenuti raznoliko bh. stanovništvo (ne)spremno za novu, moderniju struju koja će ih voditi u unutrašnjim, ali i vanjsko – političkim pitanjima. BiH se nije mjenjala samo kulturno, već sistemski u svim oblastima privrednog, ekonomskog, socijalnog, ali i generalnog poretka. U ovakvim novim i dinaminčnim uslovima, školstvo se prirodno nametnulo kao primarna oblast, podjednako važno i novom i upravitelju i starosjediocima.

Kao nikad prije obrazovanje, školstvo, pedagoška misao i izgradnja obrazovne politike zaživjeti će u javnom diskursu i kreirati za ova pitanja jednu od najvažnijih epizoda u cjelokupnoj bh. historiji. Kako se radi zaista o jednoj veoma opširnoj tematici, obuhvatiti sve teme iz ovog spektra u jednakoj mjeri je nemoguće, ali naš zadatak je prikazati osnovne crte, a suštinski se uvijek najobimnije referirati na žensku djecu koja su u Bosni i Hercegovini, u periodu o kome govorimo, stavljena pred novi izazov. Austro – Ugarske je decenijama smatrala pitanje BiH ključnim problemom svoje vanjske i unutrašnje politike.³¹⁰ Upravo takvim odnosom, stvorila je velika očekivanja velikih sila koje joj povjeravaju kulturnu misiju. O uspješnosti sprovođenja zadatka, njegovih krajnjih i istinskih ciljeva samo ćemo ovlaš govoriti, jer fokus je i dalje na reprezentiraju novina koje monarhistička uprava donosi, a Bosna i Hercegovina do tada ne poznaje, te samim tim iste i ne razvija. Dvodijelna Monarhija u Bosni i Hercegovini zatiče konfesionalno školstvo, i to u formi ograničenoj na mušku i skoro isključivo urbanu populaciju, a uz navedeni problem sveopća nepismenost stanovništva prirodno se namtenula u jednakoj mjeri.³¹¹

---

³¹⁰ Amila Kasumović Amila, Edin Radušić, *Zaljubljeni u plijen – Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, 12

³¹¹ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 135

Svakako nepismenost stanovništva u novim uslovima bila je uvjetovana nepoznavanjem latinčinskog pisma, pa su tako i mnogi učeni ljudi svrstani u nepismenu populaciju.³¹² Ovakvo stanje održavati će se dosta stabilno, dobrim dijelom u početnim koracima nove uprave. Zanimljivo je da će upravo novozaposjednuti prostor, i njegov kako se to u prvi plan ističe "zaostali" školski sistem postati epicentar sukoba mišljenja dvije vodeće politike: mađarske i austrijske.³¹³ Konkretnije, pitanje njihovog prosperiteta, opstanka ili potpunog zatvaranja podijelio je mišljenja dva centra Monarhije. Ipak u konačnici konfesionalnost kao epitet i glavna karakteristika bh. školstva i u prvim godinama okupacije je sveobuhvatan i istinski dominantan. Ne samo da zatvaranje ovih škola nije dolazilo u obzir, već su otvarane i nove isključivo konfesionalne škole.³¹⁴ Dakle, zaključak je jasan! Prve godine Monarhija provodi i nosi se najbolje kako zna.

Upoznata sa obrazovnom i konfesionalnom slikom Bosne i Hercegovine ide linijom manjeg otpora smirujući strasti koje je uzburkala svojim dolaskom idući uz dlaku strogo konfesionalno izdefinisanim društvu, kojem na najbolji mogući način, taktički treba ukazati na svoje planove s ciljem da ih što bezbolnije i ako je moguće, što prihvaćenije od strane bh populacije, implementira. Mnogo je razloga koji opravdavaju potrebu Monarhije za uvođenjem nove obrazovne politike i prakse. Prvi i osnovni svakako bio bi taj što kreiranjem modernog sistema obrazovanja ona ostvaruje zadatak, ali prvenstveno i obavezu čije izvršavanje budno nadgledaju potpisnice Berlinskog kongresa, a drugi je temelj same države odnosno kapitalistička privreda koja iziskuje i u potpunosti ne funkcioniše bez obrazovane i specijalizirane radne snage.³¹⁵ Dakle možemo reći da je propagiranje, nametanje, izgradnja i reorganizacija obrazovnog procesa prije nego je postalo dio čisto političkog spektra, bilo dijelom jednog prirodnog procesa kako za Monarhiju tako i za stanovništvo u Bosni i Hercegovinu. Uslovi u kojima se razvija školstvo nisu ništa drugo do vrlo jasan i precizan odraz šire slike, odnosno generalnih društvenih tokova kojima se društvo kreće. Bosna i Hercegovina na ovom polju ne predstavlja apsolutno nikakav izuetak.

---

³¹² Edin Veladžić, *Tragom pisane riječi, vjerske inteligencije Bošnjaka u Austrougarskom razdoblju i njihova prosvjetiteljska uloga*, Izvorni naučni rad, Historijski pregledi br.2, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 2019., 154 - 156

³¹³ M.Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije 1878-1918*, 10

³¹⁴ Isto, 12

³¹⁵ Elvira Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać za vrijeme Austrougarske uprave*, BZK Preporod, Bihać, 2008., 27

Proces prilagodbe, negiranja, ignorisanja školstva sa dolaskom Austro – Ugarske postao je odraz stanovništva koje je uskim i iznimno čvrstim vezama bio pod vjerskim odnosno konfesionalnim dojmom. Zato je u prvim godinama političko uređivanje školstva od strane Monarhije teklo uglavnom nad kontrolom školskih prilika i praksi, odnosno kontrolom rada konfesionalnih škola.³¹⁶ Međutim, ne treba izostaviti i veoma važan podatak da je dokidanje konfesionalnog školstva bilo aktivno pitanje tokom cijelog perioda vlati Austro – Ugarske, što okupacionog što aneksionog.³¹⁷ Tradicija međukonfesionalnog obrazovanja ugrađena je u BiH i manje ili više dominantna prisutna u svakodnevnici bh. stvarnosti dugog 19. stoljeća.³¹⁸ Ovakav školski sistem, vrlo je jasno i direktno stajao na putu prosperitetnog cilja koji je sebi zacrtala monarhistička uprava, a on je išao u pravcu ustrojavanja zapuštenog školstva u pravcu naprednih Evropskih zemalja.³¹⁹ Ruku na srce, kad se referiramo na podatke koje imamo i generalnu sliku svih prilika u Bosni i Hercegovini, zaključujemo da je ovakav stav i pristup bio preambiciozan čak i za moćnu i bogatu Austro – Ugarsku Monarhiju.

U prvim godinama Monarhija nastoji kreirati pravac u kojem će ići u generalnom političkom smislu, a posebno u segmentu obrazovne politike koju planira zavesti. Prva odlika tog pravca bilo je uvesti jedinstven pravac u školstvu. Jedinstven pravac značio je uvođenje forme unificiranog osnovnog školstva. Već u prvoj godini dakle 1879., ignorišući smetnje koje nameće fanatično prisutan konfesionalni sistem, kreću sa pokretanjem interkonfesionalnih škola. O samoj strukturi škola ćemo sublimirati podatke nešto kasnije, a na samom početku dovoljno je podvući njihov osnovni, primarni pa skoro i jedini zadatak a on je bio obuhvatiti što veći broj djece čime bi konfesionalne škole pretrpjele veliku štetu i sticajem nepomirljivih okolnosti se gasile.³²⁰ Da sve neće teći po planu Monarhija je shvatila nakon što je naišla na veliki otpor domaćeg stanovništva. Krucijalna greška i kočnica prema domaćem stanovništvu, bilo je naprasno i poptuno netaktčno isključivanje vjeronauka u startu, što je za stanovništvo usko vezano za vjeru i vjersku naobrazbu bilo pretežak udarac.³²¹ Očekivan je ishod da je i samo stanovništvo, svojom reakcijom na novonastale obrazovne akcije nove uprave učestvovalo u izgradnji obrazovne politike zemlje.³²²

---

³¹⁶ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 136

³¹⁷ Isto, 137

³¹⁸ Robin Okey, *The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism. Ideal and Reality*, *Godišnjak/Jahrbuch* br. 42, 2013., 154

³¹⁹ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 136

³²⁰ M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme Austro – Ugarske okupacije*, 54

³²¹ Isto, 33

³²² A. Kasumović, E. Radušić, *Zaljubljeni u plijen plijen – Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, 12

Jedan od planova Monarhije, bio je uvesti i pravno regulisanje zakona o obrazovanju, novi moderni sistem u pedagoškoj teoriji i praksi, te u konačnici uvesti modernizaciju kao krajni i živi cilj školske politike. Zbog prirode okupirane zemlje ovakve ambicije nisu bile nimalo jednostvane i lagane. Austro – Ugarska je uz velike napore pokušavala da se nametne kao lider, a da li je i koliko uspjela pitanje koje može biti sagledano sa više od dva ugla. Kao i svaka problematika tako i ovo pitanje ima svoje negativne i pozitivne aspekte. Bez pretjeranog aludiranja na karakter odredbi i normi koje donosi nova uprava predstavimo sve korake koja je poduzela na polju obrazovanja, a posebno ističući refleksiju istih na djevojčice u Bosni i Hercegovini. Jer pozitivnost i negativnost stvar su lične percepcije stvari koje donosi sa sobom Austro – Ugarska. Historijska nauka, bar u svojim modernim postulatima ne dozvoljava kreiranje bilo kakvih mitova o pozitivnosti ili negativnosti karaktera vremena koji se istražuje, tako ni ovaj rad neće nuditi jednu ili drugu verziju već mozaik koji čini suštinu obrazovanja uopšte ali i obrazovanja ženske djece onakvim kakvo ono doista jeste – producirano i vremenom, društvenim i ekonomskim mogućnostima.

Onog trenutka kada je Monarhija osjetila da je potpuno ustrojila administraciju, učvrstila svoje pozicije i skupila potrebnu snagu krenula je u poduzimanje prvih aktivnosti koje se kako direktno tako i indirektno odnose na oblast školstva i obrazovanja. Možemo reći da je natapanje bh. tla u modernizaciji započelo, te da su ritmovi procesa usvajanja novih ideja u školstvu počeli sa velikim idejama, željama i očekivanjima ali i sa velikim otporom. U Bosnu i Hercegovinu je došla Monarhija, vrlo svjesna moći i uticaja obrazovanja.³²³ Prva veća novina na ovom prostoru jeste bila konkretnija politička aktivnost na polju obrazovanja. Osmansko Carstvo za vrijeme Tanzimata kako smo vidjeli, napravilo je prvi ali uistinu sramežljiv i skroman korak, te se istinsko institucionaliziranje i pravno reguliranje obrazovanja u Bosni i Hercegovini dešava baš za vrijeme moćne evropske Monarhije. Nova se uprava nameće u svakom pogledu i u svim aspektima školske: odgojne i obrazovne prakse. Suštinski, svoju obrazovnu propagandu Monarhija nije mogla početi bez dobre i kvalitetne osnove koju je kreirala u vlastitom središtu. Naime, tokom dugog 19. stoljeća u mnogim se evropskim državama izrodila kampanja reformisanja školstva. Pravac reforme diktirao je novi tempo u obrazovanju i ono postaje javno, a aktivnu ulogu i brigu u i o obrazovanju preuzima državna uprava.

---

³²³ Snježana Šušnjara, *The position of teachers in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian monarchy*, History of Education and Childrens Literature, VIII, 1, University of Maribor, 2012., 90

Sve novosti su kreiranje iz prostog razloga, krajnjeg cilja koji je predviđao odgoj i obrazovanje odanih građana.³²⁴ Austro – Ugarska Monarhija je pratila nove trendove, koji su se širili prvenstveno iz Francuske, i reformirala je srednje i pučko školstvo. Reforma je izrodila mrežu pučkih škola, ali i sistem školskih biblioteka. Sve je naravno teklo u zakonskim i organizacijskim okvirima ali i konceptualizaciji u kontekstu tadašnjih socijalnih prilika.³²⁵ Zaključujemo, da je u navedenom vremenskom okviru škola kao odgojno obrazovna ustanova postala svojevrsan instrument za modernizacije društva. Obrazovni poligon je postao ogledalo nivo društvenog napretka, koji se sada prikazivao kroz lanac prenošenja znanja i vještina. Sa takvim stavom i politikom Austro – Ugarska dolazi na jedno (isključivo po parametrima tog vremena) zaostalo područje, opterećeno dominantnom vjerskom prisutnošću. Međutim to nije spriječilo euforičnu i odvažnu Monarhiju da izdiktira novi politički kurs u obrazovanju.

Navedni put bio je primarno usmjeren ka obrazovanju jedinstvene mreže, prvenstveno osnovnih škola. U novoosnovanoj mreži sva uključena školska mladež trebala je biti vaspitana u duhu odanosti Monarhiji.³²⁶ Pomenuta odanost se reflektira na više načina, ali njihovo detaljnije pojašnjenje ćemo pružiti u segmentu govora o novim državnim školama. Monarhija se dakle odvažila i započela uređenje bh. školstva prema zahtjevnim standardima, kojima je možemo slobodno reći uvela i sintetizirala školstvo Bosne i Hercegovine u srednjoevropski kontest.³²⁷ Neosporono je da je cilj Austro – Ugarske politike bio mir u provinciji te potpuno zadovoljstvo domaćeg stanovništva, svestrano primjenom vrijednosti koje je proizvela civilizacija Zapada.³²⁸ Vrlo svjesno nećemo praviti vremenske odrednice i podijele na period aneksije i okupacije, jer za predmet rada nema bitnih razlika. Monarhistička politika u period aneksije se samo pooštava, nadzora nad školama je sve oštriji i konkretniji.³²⁹ Generalno donošenje novog duha u prosvijetu postalo je teret za podanike Monarhije.

---

³²⁴ Ivanka Kuić, *Reforma školstva u vrijeme Druge austrijske uprave u Dalmaciji i knjižnice pučkih škola*, Libellarium I, 2, Split, 2008., 263

³²⁵ Isto, 264

³²⁶ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 139

³²⁷ M. Bevanda, *Pedagoška misao*, 50

³²⁸ A. Kasumović, E. Radušić, *Zaljubljeni u plijen plijen – Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, 13

³²⁹ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 138

Međutim prefiks neurednog školovanja koji je zaživio u diskusijama koji se bave ovom problematikom nisu mogli izbjeći.³³⁰ Uspješnost zamišljene prakse je dakako upitna, na šta jasno upućuje odnos prema ženskoj emancipaciji o kojoj će govora biti u redovima koji slijede. Prvi cilj nove politike bio je osnovati jedinstvenu mrežu interkonfesionalnih škola, kojima će se obuhvatiti sva djeca Bosne i Hercegovine.³³¹ Dakle otvoreno se i javno propagira obrazovanje za sve konfesije bez ograničenja. Jedan od ciljeva je bio i ustanoviti, izgraditi i implementirati jedinstven plan i program, a potom odvažno uvesti i obavezno u prvu ruku osnovnoškolsko obrazovanje.³³² Nakon čega je trebalo oštro ograditi i odvojiti do tad prisne i čvrste veze između vjerskih institucija i škole.³³³

Ovaku praksu Monarhija je prvenstveno sprovela na svom tlu, gdje je temeljni državni zakon iz 1868. na cijelom državnom prostoru izmijenio tradicionalne odnose škole prema crkvi, nakon čega država uspostavlja vrhovnu kontrolu nad obrazovanjem i nastavom.³³⁴ U startu novim odredbama stanovništvo pristupa odbojno i nepovjerljivo međutim u ovom periodu u BiH će ponići sjeme uviđanja važnosti obrazovanja, i stanovništvo će se prema njemu otvoriti. Dakako prvenstveno se zemlja kulturno otvorila, a i to je propagirala Monarhija (iz različitih motiva i razloga) što je u konačnici pomoglo i respektabilnijem pedagoškom razvoju.³³⁵ Realizacija ovako velikih i sistemskih planova, dakako zahtjevala je velike finansijske izdatke. Vrlo svjesna da ni mnoge uspješnije i razvijenije zemlje ne implementiraju nove pedagoške ideje bez poteškoća, odredila da se sav kulturno – obrazovni prosperitet koji se teži sprovesti napaja iz vlastitih prihoda Bosne i Hercegovine.³³⁶ Suštinski, veliki izazov je bio u obrazovanju koje se razvija u mjeri koju dozvoljavaju materijalne prilike, ne zanemariti pedagoške ciljeve. Cjelokupan pedagoški život Bosne i Hercegovine u periodu između 1818. – 1918. godine, reprezentiran je konstantnom borbom za izgradnju školskog sistema i donošenja zakonskih propisa koji dodjeluju učitelju i školi mjestu koje im istinski i propada.³³⁷ Sublimirajući ostavštinu prethodne vlasti uviđamo u pomenutom periodu velike promjene, koje su dakako pozitivne u globalnoj slici obrazovanja Bosne i Hercegovine.

---

³³⁰ Inaba Mitsutoshi, *Ideja djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1918: uticaj darvinizma*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2015., 16

³³¹ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać za vrijeme Austrougarske uprave*, 29

³³² V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 140

³³³ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać*, 29

³³⁴ Mirko Raguž, *Zakon od 14. listopada 1874. o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Senj. zb. 37, 2010., 88

³³⁵ H. Ademović, *Učiteljske škole u BiH historijski razvoj od postanka 1882. do njihovog nestanka 1972.*, 46

³³⁶ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać*, 41

³³⁷ Esad Peco, *Osnovno školstvo u Hercegovini: za vrijeme austrougarske vlasti: 1878. – 1918.*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1971., 127

Za razliku od prijašnjeg perioda, a po prvi put u historiji školskog sistema bh. prostora školski programi, udžbenici, lektire spadaju pod direktnu i otvorenu kontrolu države. Konkretno, javno se daje do znanja da država ima isključivo i legitimno pravo na školstvo, na nastavni plan i program, udžbenike, metodologiju.³³⁸ Svakako, školstvo se organizira prema potrebama vlasti, čime se uspostavlja poptuna kontrola.³³⁹ Kontrola je išla u više pravaca, pa se vrlo svjesno kontrolisalo obrazovanje djece ali i učitelja.³⁴⁰ Dakle, akitvno je nova uprava promovisala strogu kontrolu i ekskluzivna prava da nadgleda plan i program, a posebno budno promatrani su i nastavnici za koje se jasno znalo da su imali vrlo dalekosežan uticaj među lokalnim stanovništvom.³⁴¹ Reforme u školstvu u prvoj fazi bile su evidentne ali usporene i obilježene nesigurnošću.³⁴²

Pitanje kurikuluma i učitelja, u monarhističko – reformatoskom periodu nešto je konkretnije u odnosu na kasnoosmanski period, koji sem pojedinačnih primjera ovim segmentima obrazovanja prilazi nesistematski, izuzeti ćemo površnost i brzopletost koje se lahko mogu prišiti i novoj vlasti. Uvođenje novih predmeta, metoda, ishoda u učenju i nastavi svakako je svoje mjesto našla u poglavlju u kojem se bavimo novim državnim školama, međutim zbog sticanja što jasnijeg uvida u generalnu sliku obrazovanja koje je poniklo sa dolaskom Monarhije. Dovoljno je reći da će u Bosni i Hercegovini zaživjeti pedagoške ideje koje su se razvile i ukorjenile u Evropi, istina nešto kasnije ali to ne umanjuje snažno uzdizanje na polju osnovnih elemenata obrazovne prakse. Svakako, dužni smo pomenuti podatak da je nastavni plan i program bio potpuno prilagođen vlasti i terenu, a novina je bilo i angažiranje roditelja koji dobijaju šansu za obrazovanje na državnim predavanjima.³⁴³ Evidentno je i novo poimanje važnosti nastavnih planova i programa, odnosno kurikuluma koji prerasta u formu zakonskog dokumenta.³⁴⁴ Već je 1879. ambicioza tek pridošla uprava otvorila dva kursa koja će se kasnije pretvoriti u prve moderne, državne osnove škole u Bosni i Hercegovini.³⁴⁵

---

³³⁸ M. Bevanda, *Pedagoška misao*, 43

³³⁹ Dž. Šošić, H. Musić, *Islamska pedagoška misao u BiH tokom*, 78

³⁴⁰ M. Bevanda, *Pedagoška misao*, 43

³⁴¹ S. Šušnjara, *The position of teachers in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian monarchy*, 89

³⁴² Salko Špago, *Reforme školstva i pedagoške ideje u Bosni i Hercegovini u periodu 1878-1918*, BZK

Preporod, Mostar, 2010., 45

³⁴³ Jelena Božić, *Izgradnja osnovnih škola uprave (Uz stotu godišnjicu škole u Ostojčevcu)*, Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, God. 4, br. 4, 2012., 164 - 166

³⁴⁴ S. Špago, *Reforme školstva i pedagoške ideje u Bosni i Hercegovini u periodu 1878-1918*, 121

³⁴⁵ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije 1878-1918*, 9

Usku vezu sa kurikulumom ima i proces nabavke i odobravanja udžbenika, koji su zbog specifične strukture BiH bili posebni i vrlo brzo su početni Hrvatski morali biti zamjenjeni novim koji zadovoljavaju ravnotežu među strukturama bh. stanovnika. Naravno i tu je vlast iskoristila priliku za vlastitu promociju i regrutovanje novih simpatizera prikazujući BiH kao dio Monarhije.³⁴⁶ Strukutra učiteljskog kadra tokom cijelom perioda Austro – Ugarske bila je dosta šarolika, prepletena domaćim i stranim elementima. Dakako učiteljski odnosno prosvjetni kadar neizmjereno je važan za cjelokupan proces i sistem obrazovanja, jer su oni oružje za širenje raznovrsnih shvatanja i ideja među populacijom. Razvoj pedagoške misli sve više je poticao, ukazivao i inzistirao na institucionalizirano bavljenje pedagogijom i školskom problematikom.³⁴⁷ Ovo polje predstavljalo je posebno veliki problem za novu upravu. Naime, učitelji u osnovnim školama cjelokupan Austro – Ugarski period su bili većinom Srbi koji su se zapošljavali isključivo na osnovu obrazovnih kvalifikacija, što zbog prirode politike odnosa sa Srbijom i sukoba interesa u Bosni i Hercegovini nije bilo održivo rješenje.³⁴⁸ Vlada je sumnjala u lojalnost pomenutog kadra, te ih je gledala sa velikim oprezom i nadzorom.

Nedostatak kadra učitelja bio je i više nego očit.³⁴⁹ To je nagnalo upravu da pronade bolje rješenje, pa se tako sprovode kontrole kvalificiranosti i lojalnosti učitelja.³⁵⁰ Razlog za ukomponiranost stranog elementa u obrazovni sistem leži u činjenici, da se vlast nakon okupacij susrela sa nedostatkom adekvatno obrazovanih učitelja.³⁵¹ Relativno privremeno rješenje bilo je angažiranje podoficira, a potom se započelo i sa praksom zapošljavanja učitelja iz austro – ugarskih područja, te se u konačnici kao krajnji cilj započelo sa osposobljavanjem bosanskohercegovačkih učiteljskog kadra.³⁵² Već smo istakli da je u ovom periodu obrazovanje zakonski regulisano, s toga regulisanja od strane države nisu bili izuzeti ni učitelji. Država je za njih spremila paket mjera, kojima je štitila vlastite interese. Na osnovu odluke države rad u obrazovanju nije bio moguć bez dozvole Zemaljske vlade u Sarajevu, koja je 1880. godine izdala Naredbu o certifikatima, prema kojoj su određena pravila za aktivnu službu.

---

³⁴⁶ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać*, 44

³⁴⁷ Dž. Šošić, H. Musić, *Islamska pedagoška misao u BiH tokom*, 81

³⁴⁸ Tomasz Jacek Lis, *Službenici u Bosni i Hercegovini 1878.-1918.*, ČSP, br.2, Zagreb, 2020., 633

³⁴⁹ S. Šušnjara, *The position of teachers in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian monarchy*, 85

³⁵⁰ T. J. Lis, *Službenici u Bosni i Hercegovini 1878.-1918.*, 633

³⁵¹ Mitar Papić, *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1987., 20

³⁵² Mitsutoshi Inaba, *Pedagogija i psihologija u Učiteljskoj školi u Sarajevu (1886-1918) za vrijeme austrougarske vladavine*, 32

Tako pravo da kao učitelji pristupe nastavi ostvaruju samo ona lica koja imaju uvjerenje o pripadnosti BiH ili Austro – Ugarsko državljanstvo, potom dokaz o položenim ispitama za učiteljsko zvanje u BiH ili Monarhiji i u konačnici ono najvažnije za političke organe jeste bilo svjedočanstvo o konkretnom političkom i moralnom vladanju.³⁵³ Suštinski, kada sagledamo uvedene mjere one su predstavljale isključivo politički ali ne i stručni nadzor. Ovakav tretman nas ne čudi uzmemo li u obzira da je iste godine u Bosanskohercegovačkim novinama Zemaljska vlada objavila da će se nadzor nad školama povjeriti političkoj vlasti.³⁵⁴ Cijeli period vladavine Austro – Ugarske obilježila je borba učitelja za vlastita prava, borba za sticanje činovničkog ranga, za veću platu i naknadu. Dakako sve su to radili ne zapostavljajući svoju prosvjetnu ulogu, koja je rezultirala posebno pozitivnom akcijom otvaranja Zaklade za učiteljsku siročad 1901. godine.³⁵⁵ Njihova misija jednako je bila važna za državu i u gradu i u selu. Riječe je o osobama od kojih se očekivalo da potpuno nose promjene, da postaju svestrani stručnjaci i tako stvore plodno tlo za dominaciju nove školske politike ali i modernizacije poljoprivrede.³⁵⁶ Svakako tako veliki planovi zahtjevali su otvaranje većeg broja učiteljskih škola koje se prvi put kao ideja pominju 1880., a realizirane su 1882. kada se otvara prvi trogodišnji učiteljski kurs, a 1886. i prva škola.³⁵⁷

Monarhija je u BiH razvijala skoro sve nivoe i stepene obrazovanja, nakon vlastite afirmacije na zaposjednutom prostoru. Dakle tri do tad establišana nivoa našla su svoje mjesto u BiH.³⁵⁸ Razvijalo se u prvom redu osnovno školstvo. Već 1882. godine osnovne škole imaju odobren nastavni plan program. Njihov rad je pod apsolutnim nadzorom Zemaljske vlade.³⁵⁹ Srednjoškolsko obrazovanje dobijalo je potreban prostor i podstrek za razvoj i išlo je u pravcu razvoja u državnom i privatnom sektoru, pa su otvarane više i niže realke.³⁶⁰ Zanimljivo je da je gimnazije Austro – Ugarska Monarhija smatrala elitnim školama koje spremaju visokointelektualni kadar, a sa ovim saznanjem ne iznenađuje nas činjenica da je režim bio iznimno škrt pri otvaranju ovog tipa škola. Odnosno, radije je pribjegavao otvaranjem srednjih škola iz oblasti praktičnih znanja poput: zanatskih, poljoprivrednih, umjetničkih i slično.³⁶¹

---

³⁵³ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola* 137

³⁵⁴ Isto, 140

³⁵⁵ M. Papić, *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine*, 22

³⁵⁶ S. Šušnjara, *The position of teachers in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian monarchy*, 93

³⁵⁷ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, 15

³⁵⁸ Svakako uzmemo li mogućnost obrazovanja vani u univerzitetkim centrima poput Beča i Praga kao odrednicu važnu za historiju bh. obrazovanja, a ne vidimo razlog zbog kojeg bi se ista i po kojem osnovu isključivala.

³⁵⁹ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, 54

³⁶⁰ Isto, 101

³⁶¹ Vidi više M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, 145 – 155

Svakako razloge ovakvog odnosa treba tražiti i u prirodnim odrednicama zemlje koja je izvrsnog poljoprivrednog potencijala i kojoj najveći dio populacije živi i radi u ruralnim karakteristikama. Upravo iz tog razloga i prosvjetna politika je iznalazila rješenje da implementira ruralni i urbani dio, što naravno nije uspjela pa se najveći broj novih normi implementirao isključivo u Sarajevu.³⁶² Sa razvojem srednjih škola, planovi u obrazovanju nisu stali, pa je tako 1913. potegnuto pitanje o otvaranju univerzitetske obrazovne ustanove u Sarajevu.³⁶³ Svakako i prije ovog poteza, Monarhija je visoko obrazovanje nudila u vlastitim granicama. Razlog zbog kojeg je opcija visokoškolskog obrazovanja bila pristupa jeste formiranje elite na koju će se kasnije vlada oslanjati. Upravo zbog toga omogućeno je stipendiranje svih zainteresiranih studenata iz BiH na sveučilištima u Austriji, Njemačkoj, Grčkoj. Svakako i ovakva pružena pogodnost nije bile bez presedana i uvijeta, pa se tako očekivalo da svi svršenci studija budu inkorporirani u poslove javne uprave.³⁶⁴ Ovo svakako kao i sva ostala pitanja vezana za novu obrazovnu politiku, budi mnoga druga pitanja poput koliki je bio stvarni odziv domaćeg stanovništva, da li se u višim nivoima obrazovanja pronalaze samo djeca činovnika i upravnika u Bosni i Hercegovini. Za vrijeme ne tako duge, ali izuzetno turbulentne vladavine Monarhije, Bosna i Hercegovina je proživjela nagle i široke promijene dotadašnjih društvenih odnosa. Za stanovništvo to je bila promijena svega što poznaju, u šta vjeruju i nespornost za nešto novo bila je prirodna reakcija. Strah i odbijanje novih obrazovnih normi koje se afirmiraju pod krinkom civilizacijskog i kulturnog napretka, iznjedrile su ništa drugo do evidentan kulturološki šok u kojem se sve bh. konfesije nisu snašle podjednako kavliteni. Reformom zatečenog stanja, atakom na tradiciju probudili su se duhovi nemira i nespokoja i Monarhija se s tim morala najadekvatnije moguće izboriti. Sistem školstva, sastavni dio kulturnih egzibicija Austro – Ugarske dosta se sporo i teško implementirao, bez obzira na ustupke i povlastice koje su ga pratile. Austro – Ugarski proces obrazovanja uspostavljen nakon okupacije imao je bitnih razlika u odnosu na prethodni što ćemo kao finalnu cijelinu i predstaviti u ovom radu. Međutim ne možemo ne istaći da je novina bila otvaranje do tada u BiH ne poznatih državnih obrazovnih institucija, sa novim nastavnim programima i sadržajima, novim odgojno – obrazovnim kadrom ali i novim kulturno – obrazovnim usmjerenjem.³⁶⁵

---

³⁶² Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 1963., 409

³⁶³ Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom: (članci i rasprave)*, Svjetlost, Sarajevo, 1968., 372

³⁶⁴ T. J. Lis, *Službenici*, 634

³⁶⁵ Bilal Hasanović, *Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine i nove društveno-političke, kulturne i vjersko-prosvjetne prilike*, Zbornik radova Islamskog Pedagoškog fakulteta u Zenici br.5, Zenica, 2007., 130

Već smo na više mjesta istakli da najznačajniji novitet predstavljaju prve državne škole koje se otvaraju aktivno neposredno nakon okupacije Bosne i Hercegovine. Svakako riječ je o izazvnom procesu, za novine neraspoloženom području što pomenuto pitanje čini atraktivnijim za samu analizu. Prvi korak načinjen je 1879., a to je osnivanje interkonfesionalnih škola, nakon čega se sistem novih državnih škola čije će i ime biti zakonski regulisano, počinje svojom tako rapidnom uzlaznom putom. Potreba za novim školama ležala je samo i isključivo u svjesti Monarhije o važnosti guste školske mreže, koja bi u konačnici iznjedrila politici prijeko potreban sistem obaveznog pohađanja nastave.³⁶⁶Narodne osnovne škole otvarale su se pod jedinstvenom parolom, a ona je podcrtavala potrebu da se zapušteno školstvo uredi po uzoru na novousvojene norme u ostatku Evrope.³⁶⁷Uvođenje novih škola, državnih dakako u samom startu ali i cijeli Austru – Ugarski period iziskivalo je aktivno nadograđivanje i osvježavanje sistema. U odnosu na do tad, stanovništvu poznate planove i programe nastave, ugrađuju se prijeko potrebne esencije. Nije nimalo iznenađujuć podatak da djeca planom i programom usvajaju znanja i iz ekonomije, historije, geografije, raznih prirodnih nauka, ali i nauka o industriji.³⁶⁸ Ne trebamo sugerirati na zaključak da je svaki predmet sem suštinskog obrazovanja imao i dovoljno prostora da oživi i implementira političku "bliskost" Monarhije sa Bosnom i Hercegovinom. Zvanični i finalni zakonski okvir dobijaju naredbom Zemaljske vlade 1909. godine, koja definiše organizaciju narodnih škola u Bosni i Hercegovini. Ovom uredbom su se istakli religiozni i moralni odgoj djece, koji su trebali i morali biti svestrano razvijani. Tačnije, prvi dio ove odredbe definiše konkretnu svrhu i ustrojstvo narodnih osnovnih škola. Pored toga precizno je određena i nastavna osnova, unutrašnji red, ali i nastavni i odgojni rad i postupak. Svestran pristup se očekivao i u pogledu razvijanja dječije tjelesne i duhovne snage. Banaliziramo li odredbu ona se odnosila na sticanje najvažnijih i najosnovnijih znanja koja su potrebna za pristojan i adekvatan privatni i građanski život.³⁶⁹Pozabavimo li se kurikulumom novih škola, obrazovnom kadru i grubom upravljanju školama, prvo moramo istaći da su sve državne škole u svojoj osnovi bile četverorazredne, a svaki razred je činilo jedno godišće. Neminovno je uočljivo da je jedan razred mogao imati više godišta, ali i oba stepena osnovne škole.³⁷⁰

---

³⁶⁶ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 144

³⁶⁷ Isto, 147

³⁶⁸ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, 57

³⁶⁹ *Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini. Dio 1. : Svrha i ustrojstvo narodne osnovne škole. Nastavna osnova. Unutrašnji školski red. - Nastavni i uzgojni rad i postupak*, Zemaljska vlada, Sarajevo, 1909, 44

³⁷⁰ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać*, 42

Kurikulum je svjesno obogaćen i muzičkom naobrazbom. Razlog za ovo valja gledati u preuzimanju vlasti pod plaštom kulturne misije, a Monarhija se nije libila ni najmanji uspijeh odvažno i u velikoj mjeri prikazivati svim kontrolorima stanja u ovoj oblasti.³⁷¹ Najbolji dokaz svakako je Milenijska izložba u Bidimpešti 1896. godine, na kojoj Austro – Ugarska čvrsto vjeruje u obilato pohađanje škole koje je samo pitanje vremena.³⁷² Jedan od najvrijednijih podataka o novoj austro – ugarskoj obrazovnoj praksi jeste onaj koji ukazuje da je nastava bila do perfekcije organizirana na podlozi Herbartovog sistema edukacije i usvajanja znanja.³⁷³ Pomenuti je sistem je predviđao da se učenici odgajaju u strogoj stegi i moralnosti, pri čemu je stega bila autoritara a nastavnik potpuno nedodirljiv. Ovakvo uređenje nimalo ne iznenađuje poznanike generalnog funkcionisanja Monarhije. Svakako Herbartov sistem nije bio jedini. Sa novom vlasti Bosni i Hercegovina je po prvi put počela baštiniti i pedagoške ideje vodećih pedagoga poput Spencera, Fröbela, Ditesa i drugih.³⁷⁴ Svakako da je novi teritorij Monarhiji polsužio i za implemenitriranje ideja poput pedagogije aktivne škole, eksperimentalne pedagogije.³⁷⁵ Narodna je škola odigrala istinski veliku ulogu u kulturno – prosvjetnom razvitku Bosne i Hercegovine. One su prve škole koje osniva i izdržava država. Po prvi put u sebi eksponiraju konkretne i jasne planove i programe, te se zalažu za obrazovanje koje će biti u skladu sa političkim i kulturnim ali i privrednim zadacima.³⁷⁶ Dakako nisu svi dijelovi bh konfesionalnog mozaika isto primili komunalne škole. Istina njihova mreža se širila i s vremenom ih je bilo sve više međutim one nisu značile kraj za konfesionalne škole. Iako je planirano da obuhvate što veći broj djece, kao vodeća državna obrazovna ustanova to se nije desilo.³⁷⁷ Razlozi svakako prelaze određene granice tematike ovog rada. Vrlo je jasno da se narodna škola, odnosno komunalna i državna pokazala kao jedan izazovan koncept. Sama izazovnost bila je pojačana u društvima koja su konfesionalni i etnički izdiferencirani, a posebno je situaciju komplikovali ako su podvrgnuti i stranoj vlasti, te kao šlag na kraju pretjerano izražena siromašnost zemlje činila je nemogućim držati standard modernizacije u obrazovanju.³⁷⁸

---

³⁷¹ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, 18

³⁷² *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896*, Izdanje Izložbenog ureda Bos. Herc. zemaljske vlade, 1896., 50

³⁷³ M. Bevanda, *Pedagoška misao*, 57

³⁷⁴ Isto, 57

³⁷⁵ Isto, 58

³⁷⁶ *Separat II izdanja Enciklopedije*, 229

³⁷⁷ Snježana Šušnjara, *Iskoraci u školstvu u vrijeme Austrougarske monarhije*, Zbornik radova odsjeka za pedagogiju, Godina 1 br.1, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2016., 35

³⁷⁸ Robin Okey, *The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism. Ideal and Reality*, Godišnjak/Jahrbuch br. 42, 2013., 156

Dakle Bosna i Hercegovina nije bila najpogodnije tlo za tadašnje vrijeme moderne tokove obrazovanja. Pokušaj da se zakonodavstvo školskog sistema uvede na principu općeg strukturiranog školstva koje su osvojelije Austrija 1774. i Mađarska 1777. godine, bio je u startu osuđen na propast i do kraja vladavine Monarhije ostao je na upornim i konsantnim pokušajima.³⁷⁹ Svaki segment školskih ustanova koje uvodi državni aparat, nastojano je bilo regulirati ako ne zakonom onda nekim propisom, odredbom ili prijedlogom. Osnovne škole koje je otvarala država zvale su se opštim interkonfesionalnim, komunalnim a od 1885. njihov je naziv preciziran uredbom i nazvane su narodne osnovne škole.³⁸⁰ Nešto prije određeno je također Naredbom Zemaljske vlade kako i na koji način će se podizati i otvarati školke zgrada, bez obzira da li se radi o konfesionalnim, državnim ili privatnim školama. Da, država ništa nije prepuštala slučaju vidimo i iz odrebi koje vrlo decidno propovijedaju pravila o rasporedu klupa, higijeni i ostalim važnim detaljima.³⁸¹ Sve do Prvog svjetskog rata, Monarhija radi na detaljisanju svega za školu bitnog. Tako nam je poznato da je 1912. Sabor izglasao Zakon o osnivanju, izdržavanju i nadziranju Zavoda za nastavu i odgoj djece.³⁸² Pokušaj 1879. u ovođenju obaveznog obrazovanja ostao je na pokušaju do 1911. kada se donosi Zakon o obaveznom obrazovanju. Škola je tada uređena najslučajnije današnjem sistemu. Početak školske godine planirano je provođen 1. septembra, a okončavana je krajem mjeseca juna. U njima su djeca bila razvrstavana u odijeljenja, a po strukturi su mogle biti škole za dječake, djevojčice ili mješovite.³⁸³ Čak je i sistem vrijednovanja znanja od ocijene jedan do ocijene pet, nešto što od tada baštini i moderni ali ne i najmoderniji nastavni sistem.³⁸⁴ Uključivanje cjelokupnog stanovništva u školski sistem bilo je nemoguće, ali s tim vilje otvarane su i Produžne osnovne škole, za one koji su sa obrazovanjem stali nakon osnovne škole, za ovaj rad svakako najvažnije je podatak da su pomenutu školu pohađale i žene. Dakle zaista stvaraju se razne mogućnosti i neke nove prilike, na koje tri konfesije odgovaraju dijametralno suprotno što ćemo najbolje pokazati na principu i praksi obrazovanja ženske djece, u periodu kojeg smo se dotakli. Ali moramo istaći da je odziv ženske djece svih konfesija u komunalnim školama neravnomjeran i uvijetovan odnosima vlasti i konfesije kojoj pripadaju.

---

³⁷⁹ Robin Okey, *The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism. Ideal and Reality*, 156

³⁸⁰ M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme Austro - Ugarske okupacije*, 46

³⁸¹ V. Bogičević, *Istorija razvoja osnovnih škola*, 155

³⁸² Isto, 149

³⁸³ V. Bogičević, *Istorija razvoja osnovnih škola*, 158

³⁸⁴ M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme Austro - Ugarske okupacije*, 50

4.3. Položaj ženske djece u monarhističkom sistemu obrazovanja na tlu Bosne i Hercegovine: i mir i rat (1878. – 1918.)

Nakon okončanja Tanzimatskog blagog i suptilnog poleta u obrazovanju ženske djece uslijdila je nova u početku ne tako drastično povoljnija situacija u kojoj su se našle djevojčice u Bosni i Hercegovini. Nisu sa istom euforijom nove prilike dočekale djevojčice pravoslavne, katoličke i muslimanske konfesionalnosti. Istina je takva da su mnogobrojne franjevačke škole po uspostavljanju monarhističke uprave pretvorene u škole režima³⁸⁵ što svakako ne znači da su sve katoličke djevojčice pohrlile u državne škole, što nas s druge strane dovodi do prijekopotrebnog osvrta na generalne, globalne i regionalne prilike u kojima su se našle žene po odlasku dominantno orijentalne kulture. Pragmatična vezanost i spona ženskog života i porodičnog života nije prestala ni sa modernizacijom svjetskog društvenog poretka. Žene su, poražavajuće i dalje u drugorazrednom položaju i skoro da su historijske nevidljive do kraja 19. stoljeća.³⁸⁶ Položaj žena, a samim tim po šablonu i ženske djece bio je determiniran uvriježenim rodnim odnosima koji su podrazumijevali njihovu podčinjenost muškarcima. Ženska populacija je dobila neprikladnu i nezahvalnu etiketu slabijeg pola i u fizičkoj i mentalnoj oblasti, pa se njihova emancipacija najprije odnosila na izjednačvanje u sferi javnog djelovanja.³⁸⁷

Uspon građanskog društva dakako je doveo do znatnih promijena u položaju i ulozi žena. Prvenstveno s jedne je strane odvajanje privatnog od javnog života žene što je u pravilu podrazumijevalo sve jače modernizacijske procese koji su izrodili potrebnu emancipaciju.³⁸⁸ Tendencije tadašnjeg društva, na ženu su gledale kao skoro na potpuno imaginarno biće. Za takav odnos ne postoji opravdanje, ni vremensko ni suštinsko društveno, ali ipak je to proces koji je morao proći i za produkt imati početak borbe za ženska prava koji i danas traje osporavan i zaustavljan raznim razlozima koji ovaj put nepromišljeno serviraju i same žene. Školovanje ženske djece u BiH razvijalo se dosta sporije u odnosu na školovanje muške djece. Samo se nameće pitanje zašto je situacija bila takva?

---

³⁸⁵ M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme AU okupacije*, 54

³⁸⁶ Senija Milišić, *O pitanju emancipacije*, 226

³⁸⁷ Sonja Erceg, Dora Tataj, *Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća*, *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, God.10, Faculty of Philosophy in Osijek, Osijek, 2019., 81

³⁸⁸ Isto, 81

Razlozi tako određenim postulatima u obrazovanju ne leže samo u konzervativnom shvaćanju o (ne)potrebi školovanja ženske djece, već i činjenica da se potreba za pismenošću i educiranjem usmjerava prvenstveno na vjerski kadar u kojem žene ponovno kao i u mnogim aspektima nisu našle svoje mjesto.³⁸⁹ Dolaskom Austro – Ugarske uprave počinje jasno precizirana modernizacija društva odozgo, u kojoj se nije puno zadiralo u položaj žena. Ipak i u takvim svježim društvenim tokovima otvorile su se nove mogućnosti, vizure i horizonti na kojim su žene mogle započeti svoj prosperitet.³⁹⁰ Žena je u građanskom miljeu dakle još uvijek jasno definirana rodnim ulogama koje su stoljećima preslikvane i u bh. društvu. Međutim sa dolascima kulture protkane novo – začetim evropskim mentalitetom one stvaraju vlastiti dijapazon kretanja i djelovanja, u kojima je njihova uloga premda ponovo u službi drugih prijetila da postane dominantna.³⁹¹ U novom su sistemu najlošije prošle muslimanske djevojčice, djevojke i žene i to zbog međudjelovanja više međudobno korelacijskih elemenata. Nova civilizacija je u očima muslimanskih podanika bila u pretjeranoj mjeri prožeta kršćanskim duhom, zbog čega se zatvorenost ove konfesije, ali i pravoslavne nametnula kao logička i očekivana.³⁹² Problem njihovog obrazovanja najbolje je očit za vrijeme borbe za vakufsko – mearifsku autonomiju pa smo ga u taj segment rada i smjestili.

Neminovno je da je, Muslimanska žena predstavljala neiskorišten privredni potencijal i radilo se na njeno uključivanje u privredne tokove, što je naravno veliki pomak za populaciju koja je bila potpuno odsječena iz aktivnog i respektabilnog javnog angažiranja. Opet je bitno istaći da o potpunoj isključenosti nije bilo riječi. Više je bila stvar njihovog percepiranja od strane društva koje ih ignoriše, što svakako ne znači da one nisu bile i važne i potrebne za normalno funkcionisanje društva. Žene krojenje vlastite sudbine po mjerama Monarhije i društva nisu samo njemo promatrале, u periodu koji analiziramo one su otpočele pravu borbu za vlastiti identitet ali nažlost odijeci te borbe morali su čekati bolja vremena da bace novije svijetlo na percepciju važnosti uloge žene za jedno društvo. Žene suštinski ne primaju formalno obrazovanje do 19. stoljeća. Adekvatno smo ispratili prilike koje su žene na tlu BiH prije ovog perioda, imale i kako su ih ako su mogle iskorištavale. Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini, nažalost je i u početku vladavine Monarhije nastavilo ići putem sporadičnog uključivanja.³⁹³

---

³⁸⁹ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje*, 31

³⁹⁰ *Zabilježene – žene i javni život BiH*, 18

³⁹¹ Lana Paćuka, *Ženski identitet*, 72

³⁹² Hasan Hilić, *Vjeronauka u školama*, 88

³⁹³ Mina Kujović, *Hasnija Berberović – zaboravljena učiteljica*, 115

Po pitanju obrazovanja žena na nemirnom bh. prostoru sudarile su se tanzimatske i ideje Austro – Ugarske Monarhije i proizvele produkt obrazovne prakse koji nije puno odudarao od onog u Emilom³⁹⁴ zatrovanoj Evropi, gdje je žena dovoljno dobra samo za kućne poslove i dječiji odgoj, iako je cijeli stari kontinent krenuo putem promijena.³⁹⁵ Tačnije obrazovanje žena više je imalo funkciju uanpređenja porodičnog života i stvaranja u porodici lojalnih podanika Monarhije i krune.³⁹⁶ Dakle sa promijenjenim oblikom društva mijenja se i položaj žene. U Austro – Ugarskoj, a samim tim i u BiH žena se morala školovati ne za to da bi se mentalno razvijala (što je trebao ali nepravedno nije primat obrazovanja), već da bi bila dobra supruga i majka, a ako je imala sreće uključivana je obrazovani sistem kroz lik učiteljice sa nizom kvaliteta i osobina koje je morala ispunjavati. Suštinski žena je ograničena na dvije uloge majke i žene, sa proširenim mogućnostim u privrednoj sferi koja joj je nerado i neadekvatno ustupana. Neminovno je da o prodoru feminističkog pokreta kako ga zamišlja moderno društvo nema, ali to ne umanjuje važnost propitivanja položaja žena u Bosni i Hercegovini tokom kratkotrajne ali posebno za žensku populaciju izazovne četrdesetogodišnje vladavine. Brojne su prepreke ponikle na polju obrazovanja, međutim i uprkos njima obrazovanje ženske djece uspijevalo je odoljeti vremenu, opstati i razvijati se sporo ali uporno.³⁹⁷

Prva prepreka koja nikad u potpunosti nije bila prevaziđena jeste da je emancipacija ženske djece bila uglavnom usko ograničena na urbane gradske sredine.³⁹⁸ Ipak ne treba degradirati činjenicu da je emancipacija žena bila nešto novo na području Bosne i Hercegovine. Programiranje feminističko mišljenja bila je uistinu značajna stvar koja je uticala na emancipaciju žena. Svakako potpuno očekivano iznjedrila se i promjena položaja žena u porodici, tačnije veliki korak je učinjen onog trenutka kada žene počinju samostalno privređivati.³⁹⁹ Privređivanje je baš kao i danas podrazumijevalo makar osnovnu naobrazbu, ma koji profil zanimanja žena odabrala a i njih je bilo prажavajuće malo. Osnovni cilj obrazovanja, kada se oni i dozvolilo išlo je u kreiranju podanica koje su sposobne za ekonomsko rukovođenje domaćinstvom, stvoriti "stalež" njegovateljica i svo je uključivanje teklo uglavnom u ovom pravcu.⁴⁰⁰

---

³⁹⁴ Vidi više: *Emil, o odgoju*, Jean-Jacques Rousseau, Znanje, Beograd, 1950.

³⁹⁵ Jacques Dugost, *Kulturni život u Evropi na prelazu iz 19. u 20. vek*, 11

³⁹⁶ Vujković, Sarita, *U građanskom ogledalu: identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture: 1878-1941*, 52

³⁹⁷ Snježana Šušnjara, *Školovanje ženske djece u BiH u doba AU Monarhije*, 457

³⁹⁸ *Žene u istorije Semberije*, 18

³⁹⁹ Tomasz Jacek Lis, *Emancipacija žena u BiH za vrijeme austrougarske uprave 1878. – 1918.*, Izborni naučni rad, *Historijski pregledi* 5, Sarajevo, 2021., 70

⁴⁰⁰ S. Šušnjara, *I one su bile tu*, 50

Navedeno nas navodi na jedini logičan zaključak, a to je da se nova obrazovna politika prema ženskom obrazovanju odnosi kroz prizmu psihološke osnove ženskog bića, aludirajući na empatiju i potrebu za pomoć slabijim, nemoćnim i ugroženim, što suštinski i ne bi bio loš put i pravac da nije bio jedini. Jedna od svakako burnijih ali i važnih tema za sve one koji se bave bilo kojim segmentom bh. prošlosti u krilu Monarhije svakako je i Borba za Vakufsko merifsku odnosno crkveno – školsku autonomiju. Kako ćemo i prikazati, ova faza kroz koju je prošlo stanovništvo Bosne i Hercegovine, nije u direktnoj vezi sa školstvom iako nosi njegov predznak u imenu. Dakle moramo na samom početku jasno istaći da je riječ o jednom više pravnom i agrarnom pitanju, nego problematiziranju školsko – obrazovnih prilika. Suštinski traganje za ženskom djecom u ovom problemu, bilo je nalik borbi sa vjetrenjačama, ali naš zadatak nije sam tok borbi već sumarno prezentiranje koji se direktno i indirektno odnose na žensku djecu, učiteljice, prosvjetne radnice i druge za školski sistem usko vezane obaveze, a koje su aktivno izvršavale žene. Nije lahko u svemu pronaći ženu u dominantno muškom svijetu, ali pratiti njihova prava, a nažalost posebno, ograničenja nešto je lakši zadatak. Prve dvije decenije nakon okupacije skoro da su protekle potpuno mirno, a onda je izbila borba za vakufsko meraifsku autonomiju. Mnogo je razloga za ovako nezahvalan i nimalo ugodan položaj u kojem su se djevojčice, muslimanke našle.

Slična sudbina pratila je i pripadnice pravoslavne konfesije, nešto manje i oštrije, dok su se katolkinje potpuno i adekvatno asimilirale u monarhistički sistem vrijednosti i obrazovnog sistema. Sa dolaskom Monarhije, tačnije okupacijom 1878. godine započinje niz promijena. Prva veća i značajnija promjena bila je prekida dominantnog uticaja islama kao vladajuće religije. Skoro odmah nakon uspostavljanja svoje vlasti Austro – Ugarska zpočinje praksu odsjecanja bh. muslimana od ostatka osmanskih vjerskih i svjetovnih vlasti. Tačnije prekršene su sve tačke Carigradske konvencije potpisane 1879. godine.⁴⁰¹ Razlog za ovakvo djelovanje jeste gušenje Austro – Ugarskog straha od nestabilne vlasti koju je osjećala zbog prisutnih elemenata Osmanskog Carstva. Prekidanjem veza pravoslavnog stanovništva sa patrijarsima i konstanta kontrola škola koje su sve više nacionalno uređene⁴⁰², nagnati će dvije velike društvene skupine na otpor.

---

⁴⁰¹ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje*, 253

⁴⁰² Nikola Matić, *Srpske pravoslavne škole u BiH pod austrougarskom upravom*, K. Matić, Beograd, 2008., 78

Strah Monarhije o srpske nacionalne ideje i prisustva Osmanskog Carstva ma kako ono nemoćno bilo, dovelo je do kuliminacije koju će vlast staviti u nezavidan položaj. Iako su akti, statuti, memorandum i molbe ovih pokreta pisane u prema vlasti lojalnom tonu i u ponošenju jesu uticale prustalice režima, ipak treba imati na umu da sve poduzete radnje i dalje imaju epitet borbe.⁴⁰³ Za razliku od muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, jevrejska zajednica razvija jedan relativno lojalan odnos prema Monarhiji, i u tom se duhu muška i ženska djeca ove konfesije odazivaju školama.⁴⁰⁴ Sličan samo prisniju odnos razvija grupa bh. katolika koji franjevačke škole pretvaraju u državne, čime djevojčice iz njihovih redova kreću u državne škole, a kao poseban bonus u pogledu njihovog obrazovanja jeste niz škola koje drže časne sestre, o kojima smo ranije nešto detaljnije govorili.⁴⁰⁵

Neminovno je da su se ženska djeca islamske vjeroispovijesti u ovom periodu našla u jenom haotičnom stanju, skoro i začaranom krugu iz kojeg se nije nazirao izlaz. Prvi direktni naponi za riješavanje ovog, bez potrebno kompliciranog pitanja učinejnji su sa pokušajima da se otvore osnovne škole za muslimanske djevojčice, a da se odmaknu ali ne i potpuno otrgnu ženska djeca od mekteba koje su po tradiciji pohađale. Svoju prvu osnovnu školu pomenuta ženska djeca dobila su 1891., a drugu 1893. godine.⁴⁰⁶ Kolika je spremnost stanovništva bila da prihvati ove nove reformisane i moderne škole, koje svakako po novoj nastavnoj praksi kontroliše država, a kasnije i bh. ulema, ukazuje podataka da se već 1894. aktivno radi na otvaranju privatnog kursa koji bi pohađale djevojčice u uzrastu od sedam do četranaest godina. Kurs je propagirao vrlo korisna znanja, potrebna svakom djetetu, a ona su išla u pravcu osvajanja vjšetina čitanja, pisanja i neizostavnog ručnog rada. Zbog velikog odziva i vrlo pozitivnog percipiranja ove pojave od strane muslimanski orijentisanog stanovništva, Zemaljska vlada odlučuje da početni kurs razvije u stepen Muslimanske djevojačke škole.⁴⁰⁷ Svakako da je i prije ovih prvih pokušaja bilo nešto manje konkretnih radnji, ali moramo pomenuti i to da je 1869. godine u Isabegovoj medresi otvorena škola za učitelje koji su bili namjenjeni radu u mektebima.⁴⁰⁸

---

⁴⁰³ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, 429

⁴⁰⁴ Dževad Juzbašić, *Nekoliko napomena o Jevrejima u BiH u doba Austro – Ugarske uprave*, Sefard, 99

⁴⁰⁵ M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme austrougarske okupacije*, 122 (provjeriti)

⁴⁰⁶ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać*, 36

⁴⁰⁷ Isto, 37

⁴⁰⁸ M. Bevanda, *Pedagoška misao*, 49

Vakufsko – mearifska borba za autonomiju je počela 1899. godine u Mostaru i bila je primarno i dominantno političkog karaktera, ali za nas je posebno zanimljiv povod ove borbe a on je bio žena. Tačnije djevojčica Fata Omanović, koju su navodno otele mostarkse časne sestre i pokrstile je.⁴⁰⁹ Dakle već u startu vidimo da je borba u svojoj srži utemeljena na političkoj i vjerskoj propagandi. Međutim, ova borba bila je idealna prilika da se ukaže na obrazovanje muslimanske djece koja zaista jesu iz niza razloga zapela u nesređenoj školskoj praksi. Nosioi borbe, žalili su se da mektebi koji još uvijek djeluju u nešto manjem i drugačijem opusu, ne mogu da odgovore na potrebe vjerske nastave, a da 1892. obnovljen Dar – ul – muallimin ne obezbjeđuje potreban i kvalitetan kadar koji bi obrazovao muslimansku djecu.⁴¹⁰ Jedna od parola cijele borbe bila je isticanje činjenica da spas naroda leži u prosvijeti, kao i da se treba težiti aktivnom i slobodnijem pristupu i usvajanju zapadnih sistema vrijednosti u obrazovanju. Svakako ovakav odnos sigurno je posljedica uzimaja učešća i prvih u Evropi obrazovanih muslimanskih intelektualaca.⁴¹¹ Još jedna od značajki kojoj valja posvetiti pažnju, odnosi se na proces opstanka medresa u periodu Monarhijske vlasti. Tokom cijele pomenute epohe trajala je bezuspješna borba da se medrese refomišu blisko modernim normama u obrazovanju. Tačnije medresama se pokušava nametnuti (iz vizure pristalica pokreta), svjetovni karakter. Diktiranje vlasti u segmentu vakufskomearifskih poslova nastavljeno je i direktnim uticajima da se otvaranjem novih islamu bitnih škola poput Šerijatske sudačke škole (1887.)⁴¹² i Dar – ul – muallimina (1891.) ukaže da medrese mogu i moraju pratiti ove primijere.⁴¹³ Svakako ovo je još jedan od povoda borbe za autonomiju. Borba koju analiziramo iznjedrila je Štatut autinodne uprave muslimanskih vjerskih i vakufsko mearifskih poslova, koji se sporadično dotiče pitanja ženske djece i važnosti njihovog obrazovanja.⁴¹⁴ Konstatovan je i uglavnom ponavljan nedoboljno razvijen sistem i mreža mekteba i medresa i njihova koncentrisanost na gradove. Istican je i nedostatak nadzora nad radom psotojećih obrazovnih ustanova od strane mjerodavnih faktora, pri čemu se vrlo otovreno mislilo na rukovodeća tijela islamske vjerske zajednice.

---

⁴⁰⁹ Osman Nuri Hadžić, *Muslimansko versko-prosvetna autonomija u Bosni i Hercegovini*, Društvo Svetoga Save, Beograd, 1925., 8

⁴¹⁰ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać*, 257

⁴¹¹ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 110

⁴¹² *Spomenica Šerijatske sudačke škole*,

⁴¹³ Ismet Buštalić, *Programske i organizacijske reforme vjersko obrazovnog sistema IZ u 20. st.*, Novi Muallim, 2 (8), 48

⁴¹⁴ *Štatut autonomne uprave muslimanskih vjerskih i vakufsko merifskih poslova*, 122

Potpuno usputno u borbi su se akteri osvrnuli i na literarnu građu koja se servira u muslimanskim školama kao i ukazivanje na ne postojanje rasporeda za izvođenje nastave, jer se sve još uvijek kao u periodu prije tanzimatskih reformi nalazilo u rukama muderisa.⁴¹⁵ Štatut je jasno istakao da se svi članovi islamske zajednice (kao lideri, primjeri koji trebaju biti praćeni od strane stanovništva), moraju svoju djecu i mušku i žensku slati u mektebe. Za nepoštivanje ovih odredbi čak su previđane i kazne.⁴¹⁶ Ovo svakako nije značilo napredak za djecu, jer im se svjetovno obrazovanje uvjetovalo završetkom mekteba. Dakle, mogli su krenuti u državnu školu samo onda i ako završe mekteb.⁴¹⁷ Sveukupno gledano obrazovanje je Štatutom i cijelom borbom duboko u sjeni ciljeva na polju vakufa i agrara, što je dodatno zaustavilo razvoj jednog harmoničnijeg sistema obrazovanja kakva su djeca, a posebno ženska u Bosni i Hercegovini zaslužila. Drugačiji i nešto detaljniji pristup ponudile je Islamske prosvjetne ankete koje su se provodile od 1911. do 1912/13. godine.⁴¹⁸ Iz pomenutih anketa najbolje vidimo odnos muslimanskog stanovništva prema pitanju postojanja, potrebe, održavanja i unaprijeđivanja ženskog obrazovanja. Iste ankete provodilo je i pravoslavno stanovništvo u borbi za crkveno školsku autonomiju.⁴¹⁹

Suštinski jako važne Islamske prosvjetne ankete imale su za zadatak da ponude riješenja za niz vjersko – prosvjetnih, odgojnih i obrazovnih pitanja u domenu osnovnog obrazovanja od kojih su neka stoljećima nedodirljiva, a primarno je bilo svjetovno obrazovanje ženske muslimanske djece.⁴²⁰ Kao i svaki segment i ovo pitanje budi razmišljanja koliko je ovakav odnos inspirisan novim vremenom u kom se do tad potpuno i isključivo vjerski orijentisano stanovništvo našlo, a koliko je isto simbolika političkih prevrata i šansi da se ostvare raznovrsne koristi i povlastice. Ankete su skoro bez okolišanja istakle da je osnovno mektebsko obrazovanje kočnica modernizaciji osnovnog ali i srednjeg i višeg obrazovanja.⁴²¹ Uvidom u same prepise sjednica koje su provođene tokom aktivnog anketiranja jasno nam je da je jedno od značajnijih pitanja bilo i pitanje suštinskog kvaliteta ali i kvaniteta svjetovno programa nastave. Dakle, vrlo se otvoreno propituje potreba u kojoj i kolikoj mjeri pomenuto obrazovanje treba pružiti ženskoj djeci.

---

⁴¹⁵ Nusret Šehić, *Pokret muslimana*, 104

⁴¹⁶ Isto, 106

⁴¹⁷ Isto, 107

⁴¹⁸ S. Šušnjara, *Obrazovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro – ugarskog upravljanja*,

⁴¹⁹ *Pitanje o uređenju srpskih škola*, 17

⁴²⁰ Bilal Hasnović, *Prva islamska prosvjetna anketa*, 167

⁴²¹ Isto, 168

Prvi korak bio je dozvola da se ženska djeca nauče čitati i pisati latinicu i ćirilicu, potom osnovne gramatičke pojmove, geografiju i historije Monarhije i Bosne i Hercegovine.⁴²² Vrlo je zanimljiv pristup potpisinika ankete problemu rješavanja ženskog obrazovanja u domenu sinteze vjerskog i svjetovnog obrazovanja. Tačnije, jedan broj učesnika u anketama inzistirao je na vjerskom obrazovanju, za koje smatraju da mu se treba, valja i mora posvetiti više pažnje. Odluka u ovom pogledu bila je da se kao odgovor svjetovnoj i državnoj školi osnivaju ženske škole osnovne škole sa interesantnim zanimljivostima. Naime, učiteljice u tim školama su trebale biti inače uposlenice svjetovnih škola, dok se ne razvije dovoljno snažan muslimanski obrazovni kadar.⁴²³ Ovaj problem je djelimično dokinut organiziranjem i otvaranjem tečaja u Sarajevu za obrazovanje učiteljica za muslimanske škole, 1913. godine i isti su mogle pohađati samo svršenice Više djevojačke škole.⁴²⁴ Uz sve napore ankete su indirektno i razočaravajuće samo pokucala na vrata nekim bitnim rješenjima. Ženska djeca su i dalje obrazovanje dobijala na arapskom jeziku, i u odnosu na druge konfesije vrlo su svjesno diskriminirana i smještena u tunnel zaostalosti. Razlog tome valja tražiti u stavu učesnika u borbi koji su prvi plan isticali njen privredni i politički aspekt.⁴²⁵ Pokušaji koje anketa propagira tačnije isticanje da je u Monarhiji žena muslimanka na nikad većem stupnju kulture ostale su samo na papiru. Težnje da se škole podijele na osnovu veličine mjesta gdje se nalaze jesu sprovedene u dijelu, a od svjetovnog obrazovanja izabran je samo "prihvatljivi" dio i to da se svjetovno obrazuju po pitanju unaprijeđivanja funkcionisanja domaćinstva, odgoja čuvanja djece i zaustavljanja praznovjerja učeći o npr. Začinima koji imaju pozitivne aspekte po zdravlje. Opravdanje za ovakvo ograničavanje žena, islamski su lideri vidjeli u propitivanju stanja u Evropi odnosno postavljanja pitanja da li zaista Evropa sretna što je žena u odori naučnice.⁴²⁶ Vođeni ovakvom strujom pristalice borbe, doprinjele su nepotrebnom i potpuno ponižavajućem isključivanju ženske muslimanske djece iz okvira Zakona o obaveznom obrazovanju donesenom 1911. godine.⁴²⁷ Suštinskih razlika među borbama za vakufsko – mearifsku i crkveno školsku autonomiju nema. Cilj im je potpuno isti, samo drugačije motiviran i sproveden. Osnovna razlika bila bi u periodu izbivanja, borba za crkveno – školsku autonomiju izbila je 1896. godine kada je kulminirala netrpjivost između državnog aparata i pravoslavnog stanovništva.

---

⁴²² *Zapisnici islamske vjerske prosvjetne ankete*, 138

⁴²³ B. Hasanović, *Prva islamska prosvjetna anketa*, 175

⁴²⁴ M. Bevanda, *Pedagoška misao*, 45

⁴²⁵ Saša Salihović, *Kulturne prilike nakon 1878.*, Educa časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, godina V, br.5, Nastavnički fakultet Univerziteta Džemal Bijedić, Mostar, 2012., 147

⁴²⁶ *Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, 146 - 163

⁴²⁷ Adnan Jahić, *Žensko muslimansko pitanje*, 58

Pomenute godine izdat je memorandum kojim pravoslavni društveni element traži ne miješanje vlasti u svoje vjerske, religijske i školske poslove.⁴²⁸ Već 1905. donesena je Uredba o uređenju crkvene i školske uprave srpsko – pravoslavnih eparhija u Bosni i Hercegovini, a 1909. također Franjo Josip potpisuje Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko – mearifskih poslova⁴²⁹, što donekle ukazuje da su borbe tekle paralelno ali do ujedinjenja nije došlo.⁴³⁰ Crkveno – školska autonomija pravoslavnog stanovništva podrazumijevala je i zahtijevala da se stekne samostalnost u organiziranju škole i duhovni život.⁴³¹ Naime, pravoslavne su škole uglavnom ostale van brige režima u pogledu izdržavanja i osnivanja ali se nisu mogle riješiti upornog državnog nadzora.⁴³² Borbe nisu nikad potpuno okončane. One su započele period aktivnog miješanja stanovništva u pitanja koja ih oblikuju na mnogim nivoima, međutim na polju obrazovanja nesnađenost i nepoimanje važnosti obrazovanja kakvo je zaživjelo u ostalim dijelovima Evrope ostavilo je trajnije posljedice, koje će konkretnije biti uređene tek nakon okončanja Prvog svjetskog rata. U ovom periodu generalno je školstvo u BiH u teškom položaju, a posebno teško bilo je ženskoj djeci koja nisu mogla pobjeći vrtlogu nesnađenosti i nerespekiranja njihovih stvarnih potreba.

4.4. Škole za žensku djecu: odjeci, uspjesi i afirmacija

Kada sagledamo grubu sliku historije i prakse obrazovanja ženske djece u Bosni i Hercegovini primijetimo jedan prilično diskriminacijski model.⁴³³ Nakon odlaska "zaostale" i nepopularne prakse obrazovanja ženske djece, nova vlast, odnosno Austro – Ugarska Monarhija u prvim godinama skoro potpuno ignoriše i zapostavlja ovo pitanje. Kao opravdanje diskriminirajuće postupanje, vlasti nalaze u manjku školskih prostorija i finansija kojima bi se obrazovanje djevojčica obezbijedilo.⁴³⁴ U školu su kretale sa navršениh sedam godina, a a pohađale samo ondje gdje i kad ima mjesta, dok su prioritarno bez ikakve osnove upisivani dječaci.⁴³⁵ A njihovo obrazovanje često je u oslikavano kao puka razonoda za za supruge habsburških zvaničnika u Bosni i Hercegovini.⁴³⁶

---

⁴²⁸ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987. 429

⁴²⁹ M.Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, 161

⁴³⁰ Saša Salihović, *Kulturne prilike nakon 1878.*, 149

⁴³¹ *Plod osmogodišnje borbe za vjersko prosvjetnu autonomiju u Bosni i Hercegovini*, 25

⁴³² M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, 161

⁴³³ Šušnjara Snježana, *I one su bile tu*, 93

⁴³⁴ V. Bogičević, *Istorija razvoja osnovnih škola*, 141

⁴³⁵ Isto, 142

⁴³⁶ Fabio Giomi, *Forging Habsburg Muslim girls: gender, education and empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)*, *History of Education: Journal of the History of Education Society*, 274-292, Paris, 2015., 275

Odijeljenja, a zatim onda i škole za djevojčice otvarane su odmah nakon okupacije 1879. godine, ali prva Ženska narodna škola i to u Sarajevu otvorena je 1880./1. godine i u nju je upisano sedamdeset pet učenica.⁴³⁷ Škola je otvorena naredbom Zemaljske vlade u Sarajevu, a vrlo brzo je počela djelovati pod nazivom Opšta gradska škola za djevojčice i u nju su upisivane polaznice uzrasta od šest do dvanaest godina.⁴³⁸ Nastavu u školi vodila je Olga Hörmann, supruga vladinog savjetnika Hörmanna.⁴³⁹ Nastavni plan i program bio je kao i u ostalim državnim školama. Djevojčice su u ovoj školi učile računstvo, fiziku, prirodopis, kućanstvo, uzgojoslovlje, jezikoslovlje. Pored navedenog su učile o vrtlarstvu, arhitekturi, krasopisu, prostornom crtanju a posjećivale su i muzeje.⁴⁴⁰ Suštinski obrazovanje je bilo šaroliko i raznovrsno, što je vrlo pohvalno ali mogućnost za njegovo sticanje i nakon okupacije kada je ženama na domak ruke moderno obrazovanje, još uvijek je jedva ostvarivo. U takvim uslovima, nemjerljivo je bio veliki uticaj materijalnih i kulturnih faktora koji se međusobno prožimaju i djeluju na obrazovne mogućnosti i dužinu djetetove uključenosti u obrazovni proces. U periodu austro – ugarske uprave školovanje muslimanske djece, naročito ženske bilo je opterećeno brojnim problemima. U skladu sa iznimno važnom i ozbiljno sprovedenom vlastitom tradicijom muslimani nisu dozvoljavali da djevojčice i djevojke pohađaju mješovite i građanske škole, pa je ženski dio populacije zbog toga u nezavidnom i neravnopravnom položaju.⁴⁴¹ Otpor državnim školama je jačao osjećajem koji je vladao među muslimanskim stanovništvom, da je sve državno tuđinsko, ali ispostaviti će se i nepohodano.⁴⁴² Otpori su išli u raznim pravicima, o čemu ćemo konkretno nešto kasnije. Polovinom 19. stoljeća, evidentno se uviđa potreba za obrazovanjem ženske djece što je rezultiralo otvaranjem posebnih ženskih osnovnih škola prvenstveno u Sarajevu i Mostaru. Ugledajući se na slične škole u susjednim zemljama, u ove škole se kao glavni predmet uvodi ženski ručni rad što pozitivno utiče na povećanje broja polaznica u ovim školama.⁴⁴³ Roditeljima je i nakon tanzimatskih reformi ručni rad i u monarhističkim uslovima bio najvažniji.⁴⁴⁴ Zemaljska vlada nastojala je ukoliko je to dakako moguće, otvarati samostalne osnovne škole za djevojčice, ili nerijetko i zasebna ženska odijeljenja. Rezlog segregacije svakako se ogleda u različitosti nastavnih planova, programa i predmeta poput domaćinstva i ručnog rada kojima nisu podučavani dječaci.⁴⁴⁵

---

⁴³⁷ M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme Austrougarske okupacije*, 52

⁴³⁸ V. Bogičević, *Istorija razvoja osnovnih škola*, 158

⁴³⁹ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje*, 31

⁴⁴⁰ Mina Kujović, *Muslimanska osnovna škola i viš djevojačka škola*, 78

⁴⁴¹ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, br stranice dešifrovati

⁴⁴² Mina Kujović, *Osnivanje i početak rada djevojačke narodne škole*, 50

⁴⁴³ E. Islamović, *Školovanje i obrazovanje*, 31

⁴⁴⁴ Mina Kujović, *Ko su bile nastavnice*, 48

⁴⁴⁵ S. Šušnjara, *Školovanje ženske djece u u Bosni i Hercegovini u doba Austro - Ugarske*, 455

Austro – Ugarski period nosi obilježje epohe koja je ohrabivala obrazovanje ženske djece, ali i onaj je dosegao do striktno određene mjere. Stanovništvo ali i Monarhija nisu bili skloni postojanju i ugrađivanju u društvene norme školovanih žena.⁴⁴⁶ Svakako ovakav tretman nije doticao kćerke službeničkih lica. Obrazovanje ženske djece vrlo je rijetko prelazilo granice osnovne škole. Školovanje ženske djece u srednjim školama poseban je aspekt, koji nažalost ne donosi pozitivno odstupanje od generalne slike. Bosanskohercegovačke djevojke nisu mogle biti redovne polaznice gimnazija, svoj su status u ovim školama mogle ostvariti samo preko statusa privatistice, ali aktivne u odgojno – obrazovnom procesu nisu bile. Svo znanje koje su uz veliki trud mogle su prezentirati tek na kraju školske godine kada su polagale sve razredne ispite.⁴⁴⁷ Upravo iz ovih razloga nimalo ne čudi činjenica da je i odziv ženske djece bio mali. Takvo stanje ostalo je nepromijenjeno sve do 1918. kada ženska djeca dobijaju šansu da upisuju i potpuno pohađaju srednje škole. Djevojčice su sa dolaskom Monarhije, dobile i ne tako transparentno koristile, šansu da pohađaju trgovačke škole zajedno sa dječacima i to u svojstvu redovnih učenica. Ovakva šansa uvodi u obrazovne procese dva nova pojma koedukacije i konkurencije.⁴⁴⁸ Škole koje su otvarane za djevojke na bh prostoru nisu davale mogućnost polaganja maturalnog ispita, koji je otvarao veću mogućnost ulaska u svijet studiranja. Ovaj problem nije bio samo specifikum Bosne i Hercegovine nego Monarhije uopšte.⁴⁴⁹ Dakle, jasno se nameće zaključak da je žensko obrazovanje ograničavano i sputavano. Zadovoljavanje osnovnoškolskom i djelimičnom srednjoškolskom naobrazbom glavni je element obrazovanja djevojčica. Ovakvi zaključci idu u prilog tezi da su žene jedan dug period kroz historiju bile predmet jedne dobro uravnotežene pedagogije ignorisanja.⁴⁵⁰ Ipak ovo izlaganje bi bilo nepotpuni bez iznošenja vrijednih ali skromnih podataka o postojanju i funkcionisanju viših djevojačkih škola koje su zabilježene širom Bosne i Hercegovine. Viša djevojačka škola jeste službeni naziv za novi tip škole u početku opšteobrazovne, a kasnije stručne naobrazbe koju su Austro – Ugarske vlasti oformile s ciljem emancipiranja ženske omladine. U rapidnom usponu muških obrazovnih prilika, koje je omogućilo otvaranje raznovrsnih zanatskih, trgovačkih škola, vlast je shvatila da obrazovanje žena ne smije i ne može ograničiti na četverogodišnju osnovnu školu.⁴⁵¹

---

⁴⁴⁶ S. Šušnjara, *Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske 1878-1918*, 453

⁴⁴⁷ Isto, 456

⁴⁴⁸ Amila Kasumović, *Trgovačke škole*, 145

⁴⁴⁹ Tomasz Jasek Lis, *Emancipacija žena u BiH u vrijeme austrougarske uprave*, 74

⁴⁵⁰ Viktorija Košak, *Povijest škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH*, 158

⁴⁵¹ M. Papić, *Školstvo za vrijeme Austrougarske okupacije*, 141

Opet ističemo da su porivi za ovakav odnos prema ženama puno dublji i prožeti političkim idejama Monarhije, ali da oni nisu primarni cilj ovog rada. Austro – Ugarska se na polju konstruisanja obrazovanih prilika i politike u Bosni i Hercegovini oslanjala u velikoj mjeri na iskustvo ostalih dijelova Monarhije. Ovakav odnos bio je vjerovatno previše slobodan, s obzirom na prirodu i strukturu bh. društva. Poznato nam je da se širom tog prostora osnivaju i održavaju više djevojačke škole, a Bosna i Hercegovina je svoju dobila 1883. godine i to nimalo iznenađujuće u Sarajevu. Važno je pomenuti da je ova škola ustvari novi stepen obrazovanja u Ženskoj osnovnoj školi iz 1879. godine, tačnije peti razred.⁴⁵² Govoreći o glavnim ciljevima i ishodima koje obrazovanje u ovoj školi propagira, ono je usko vezano za ideju široke naobrazbe. Dakle suštinski je cilj bio ponuditi mnogo veća i raznovrsnija znanja u odnosu na osnovne škole.⁴⁵³ Međutim, ni više škole nisu pobjegle od cilja da se ženska djeca formalno obrazuju za odabrane oblike privređivanja, a sve to sa aktivnim prizvukom solidnog pripremanja za buduće domaćice i majke.⁴⁵⁴ Bez presedana Monarhija je vrlo svjesno njegovala značajnu ulogu žene u odgajanju djece, a to najbolje vidimo po planovima i programima koji su kako smo istakli prodirali duboko u žensku psiho – fizičku prirodu. Svakako ove nove škole imale su i uslove koji se moraju ispuniti za pohađanje istih.

Prvenstveno se radilo o tome da su polaznice morale imati završenu osnovnu školu.⁴⁵⁵ Dakako primarno obrazovanje su mogle steći u privatnim – konfesionalnim i državnim školama. Dalje obrazovanje ženske djece nakon završetka osnovne škole bilo je rijetko. Svakako to je moglo biti i u vezi sa činjenicom da su se nastavno – stručni profil ovih škola mijenjao znatno češće nego u drugim školama. Promijenama su bili pogođeni nastavni planovi i programi, trajanje nastave kao i oragniziranje samog procesa pohađanja časova.⁴⁵⁶ Svakako državne djevojačke škole pridavale su pažnju i duhovnom aspetku u obrazovanju djevojčica, predavalo im je prema dostupnim podacima kompetentno i profesionalno osoblje.⁴⁵⁷ Nema sumnje da je jedan od pravaca koje kao otvoreno pitanje u ovom aspektu nameće tema jeste sam kvalitet obrazovanja, što ostavljamo kao problematiku za neki drugačiji pristup temi.

---

⁴⁵² M. Papić, *Školstvo za vrijeme Austrograrske okupacije*, 141

⁴⁵³ Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 137

⁴⁵⁴ M. Papić, *Školstvo za vrijeme Austrougarske okupacije*, 142

⁴⁵⁵ Isto, 142

⁴⁵⁶ Isto, 144

⁴⁵⁷ S. Šušnjara, *Privatne ženske škole između dva rata*, 107

S ciljem stabilizacije ženskih škola, Zemaljska vlada je provela značajnu reorganizaciju, pored novog imena Narodne više djevojačke škole, one su dobile grupisanje nastavnih pravaca na opšti smjer i stručni smijer, a sve se to ozvaničilo 1908., odnosno 1909. godine.⁴⁵⁸ Pri čemu je stručni smijer bio isključivo i otvoreno bio namjenjen ženama zainteresiranim za rad u prosvjeti. Novi plan i program bio je stalan i konstantan, a podrazumijevao je predmet: pranje rublja, kuhanje, higijena, gimnastika, sviranje klavira, usvajanja narodnog veza.⁴⁵⁹ Svakako, obrazovale su se i iz pomalo iznenađujućih oblasti poput prirodopisa, zoologije, kao i izčavanje geoloških prilika, te nauke o zavičaju.⁴⁶⁰ Težnja svestranošću nije bila nužno loša, ona je i cilj današnjeg odnosa prema obrazovanju u mnogim zemljama svijeta, zbog toga možemo reći da je ovo bio veliki korak za bh. ženu, bez obzira u kojoj mjeri i omjeru su mogle i znale iskoristiti ovaj tada novostečeni potencijal.

Više djevojačke škole su izdržavane u potpunosti iz zemaljskih sredstava, dok su niži nivoi posebno profesionalnog obrazovanja uglavnom ovisili od opštinskih resursa usko vezanih za vjerske zajednice. Sveprisutan je u ovom aspektu bio i element segregacije bogatih i manje bogatih društvenih slojeva, pa su tako bogatije učenice plaćale školarinu.⁴⁶¹ Dakle iako državno, školstvo se oslanjalo na stanovništvo što nije bila nova praksa, a ona primjetno je i u današnjem vremenu besplatnog osnovnoškolskog i srednješškolskog obrazovanja nalazi svoje odjeke što podstiče zaključak koji smo ranije iznijeli da obrazovanje uz svu dobru volju u konačnici ovisi od ekonomskog statusa i moći pojedinca.

Obrazovanje ženske djece je dobilo pojačanje kada je 1907. godine otvorena i radna narodna škola, koja je njegovala tradiciju naroda Bosne i Hercegovine u vezu, a produbljivanje veza ženske djece sa domaćinstvom i obavezama prema porodici nastavljeno je i 1913. godine kada je otvorena Ženska stručna škola. U pomenutoj školi djevojčice su učile pratična znanja poput "tehnika" širenja rublja, krojenja ženskih haljina, šivenja i slično.⁴⁶² Obrazovanju ženske djece doprinosile su redovničke zajednice časnih sestara. Njihov doprinos i angažiranost su od iznimne važnosti za historiju obrazovanja na tlu Bosne i Hercegovine. Redovnice su put svoje obrazovne misije usmjerile prema BiH iz raznih pravaca Evrope: Njemačka, Italija, Austro – Ugarska.⁴⁶³

---

⁴⁵⁸ S. Šušnjara, *Privatne ženske škole između dva rata*, 110

⁴⁵⁹ Isto, 111

⁴⁶⁰ *Prvi izvještaj ženske preparandije u Sarajevu: objavljen na kraju školske godine 1911./1912.*, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1912., 8 - 10

⁴⁶¹ Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 110

⁴⁶² Isto, 178 - 189

⁴⁶³ M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 89

U Bosni i Hercegovini 1907. godine govori se o tri državne Više djevojačke škole i to u Sarajevu, Mostaru i Banja Luci (od 1906.) i u njima se svakako implementiralo zamišljeno obrazovanje. Ono je podrazumijevalo da se djevojačke škole nametnu djevojkama prvenstveno građanskog staleža kao ustanove spremne ponuditi najkvalitetnije obrazovanje iz građanskog ali i kućnog obrazovanja. Poražavajuć je podatak da sem svega tri više djevojačke škole, država potuno stagnira na kursu obrazovanja ženske djece, posebno van djevojačkih u drugim osnovnim školama.⁴⁶⁴ Mizerno mali koraci ipak su bilo pomak, na svu sreću jedna druga sfera potpuno preuzima kormilo obrazovanja djece i vrlo odvažno i svjesno ga propagira kao bitno i važno, što će bh. Sabor uraditi tek kasnije, kasno uviđajući važnost obrazovanja ženske djece. Prethodno pomenute, u ovom periodu iznimno su važne redovnice zajednice sestara Klanjateljica Krvi Kristove, koje na bh. prostor dolaze 1879. iz Austrijskog Feldkircha. One su u skladu sa svojim redovničkim pravilima otvorile čak jedanaest škola, pet viših djevojačkih i jednu nepotpunu učiteljsku školu.⁴⁶⁵ Pomenute škole su djelovale pod prefiskom interkonfesionalnog pristupa, te su samim tim bile otvorene za sve djevojčice u Bosni i Hercegovini. Iako privatne one su imale jednak plan kao državne škole, što svakako doprinosi ravnomjernijem širenju generalnog plana obrazovanja koji je kreirala Monarhija. Kćeri božije ljubavi nisu jedine, pored njih djeluju i Kćeri dragocjene krvi Isusove⁴⁶⁶ kao i mnoga druge slične organizacije poput Milosrdnih sestara, Trapista, Kongregacija skupocjene krvi Isusove koje su najaktivniji element u obrazovanju ženske djece.⁴⁶⁷ Njihova aktivnost se ogleda u toj mjeri da su a pomenute obrazovne zadatke priskrbile što donacijama što vlastitim radom za bh.⁴⁶⁸djevojčice vrtiće, ali i vježbaonice za buduće učiteljice.⁴⁶⁹ Vrlo je važno istaći da su uistinu dosta aktivnije privatne škole za djevojčice koje skoro sve imaju konfesionalni karakter.⁴⁷⁰ Njihov srdačan i svestran pristup istinski bogati historiju ženskog obrazovanja i ukazuje da su žene iz prošlosti primijer kako se oslanjanjem *jedna na drugu* može postići puno, teza koja se i danas nalazi u javnom diskursu ali se pod pošastima modernog doba minimalno i marginalno implementira. Dokaz ovoj tezi je i nesebično djelovanje jedne nove kulturne pojave u ovom periodu, a to su narodna, kulturna, obrazovna, umjetnička društva poput Gajreta, Prosvete, La Benevolencija i slično.

---

⁴⁶⁴ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje*, 33

⁴⁶⁵ Viktorija Košak, *Povijest škola sestara Klanjateljica Krvi Krsitove*, 165

⁴⁶⁶ Đ. Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 117

⁴⁶⁷ Mirsada Čajlaković, *Školstvo u Zenici*, 18

⁴⁶⁸ Ova društva podržavaju obrazovanje, a zavidan je nivo na kojem pristupaju ženskom obrazovanju.

⁴⁶⁹ Š. Snježana, *Privatne ženske škole između dva rata u BiH*, 11

⁴⁷⁰ M. Papić, *Školstvo za vrijeme Austrougarske okupacije*, 143

U nizu oscilacija pozitivnog i negativnog prizvuka odnosa prema obrazovanju ženske djece, najpozitivnija je činjenica da su žene u ovom periodu postajale iznimno samosvjesne vlastite važnosti, vrijednosti i uloga koja nesbično igraju za boljitak cijele bh. populacije. Žene su osjetile spremnost da se odvaže i ustanu protiv nejasnih podijela koje su narušavale ljudsko dostojanstvo.⁴⁷¹ Degradacija važnosti ženskog postojanja postala je nedopustiva, opravdavanje različitih pristupa u obrazovanju djevojčica bilo je alarmantno. Pomenuti pristupi išli su toliko daleko da se oslanjaju isključivo tjelesne pokazatelje i intelektualne manjkavosti žena.⁴⁷² Bez ikakve potrebe ženama se dodaju neka, vrlo često nepostojeća negativno specijalna svojstva. Sumarni stav nakon svega navedenog ne dovodi nas do kristalno i jasno definisanog zaključka, poslije kojeg zauzimamo pozitivan ili negativan stav (historija je u moderno doba dokazala da je mnogo više od toga) što možemo promatrati kao iznimnu vrijednost teme koju predstavljamo. Svakako da uzimajući u obzir i pozitivne i negativne karakteristike kreiramo shvatanje da žene uistinu jesu dobile novu šansu za obrazovanje, da je ta nova šansa bila lahko dokučiva samo i ako žene odluče da "preskoče" obruče tradicije i očekivanja okoline. Koliko je hrabrosti za takve podvige trebalo iz današnje perspektive nikad nećemo moći adekvatno ocijeniti. Naravno, suštinski svako padaštavnje i pretjerano propitivanje novih ideja koje su obogatile bh. historiju školstva vodilo bi u drugu krajnost, za koju ne kažemo da je nepotrebna ali vođeni trenutnom globalnom slikom ženskog obrazovanja smatramo pozitivne aspekte više prikladnim i svrsi shodnijim.

4.5. Žene u svijetu prosvjete: učiteljice i škole za učiteljice u vrtlogu polne diskriminacije

Nemilosrdnost sistema ali i vremenske epohe prema ženama najočitija je na primjeru obrazovanja žena koje svoj poziv i zvanje vide i usmjeravaju prema privređivanju u svijetu prosvjete. Kao što smo ranije istakli, 1882. godine, dakle relativno brzo nakon same okupacije otvara se se trogodišnji kurs, tačnije obrazovalište za pomoćne učitelje.⁴⁷³ Već u startu učiteljski poziv se ograničava na muškarce, jer pomenutom kursu žene nisu mogle niti smjele prisustvovati ni aktivno ni pasivno. Nedugo nakon, muškarci dobijaju državnu školu za učitelje, odnosno 1886. godine otvara se Muška učiteljska škola, koja je po svojoj strukturi u prvu ruku bila trogodišnja, a potom i četverogodišnja, te uz sve to bila je i internatskog tipa.⁴⁷⁴

---

⁴⁷¹ S. Šušnjara, *I one su bile tu*, 43

⁴⁷² Isto, 45

⁴⁷³ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 177

⁴⁷⁴ M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme Austrougarske okupacije*, 55

Ovako utaban put iznjedrio je savim logičnu odluku, ograničivši učiteljski poziv do kraja vlasti Monarhije, isključivo na muškarce, a precizirano je i da učiteljska služba u državnim osnovnim školama ima karakter javnog zvanja, a učitelj lentu državnog službenika.⁴⁷⁵ Svoju priliku za sticanje učiteljskog zvanja pod okriljem države, žene će čekati nešto duže. I u ovom aspektu žene žive u sijeni i čekaju pravi trenutak da pokažu koliko su sposobne i da ograničenja u bilo kojem aspektu nemaju referentno uporište, te da donose više štete nego koristi cjelokupnom društvu. Na svu sreću, čekanje na zvanične korake političkog aparat u sferi obrazovanja učiteljica, ne prolazi u needukaciji samo zahvaljujući privatnim školama. Tako je na prostoru BiH 1884./5. godine, kao prva ustanova za konkretno obrazovanje učiteljica otvorena Privatna ženska učiteljska škola u Zavodu sv. Josipa. Podjednaku šansu za obrazovanje u ovoj školi imale su pripadnice svih konfesija.⁴⁷⁶ Ovakav odnos državne politike u Bosni i Hercegovini, od koje jesmo očekivali posebnosti ali ne u pravcu isključivanja žena, iznenađuje s obzirom na odnos koji se prema ovoj značajnoj društvenoj skupini baštini u ostatku Austro – Ugarske Monarhije.

Obrazovanje učiteljica u ovoj evropskoj zemlji bilo je dio mozaika modernizacije i suštinskih promijena u obrazovanju koje su nastale mnogo prije okupacije, tačnije 1848. godine kada se žene angažiraju. Istina nivo pomenute angažiranosti je dosta skroman i imao je obilježje i nivo kursa pri normalnom obrazovanju.⁴⁷⁷ Dakle u pomenutom periodu se nije razvijao kao zasebna i respektabilna grana obrazovnog sistema. Koliko je ovom polju Monarhija bila žustra da implementira sve novine i postane lider modernog obrazovanja, vidi se iz podatka da već 1869. godine Austro – Ugarska ima zakonski implementirano, standardizirano i kao profesiju određeno obrazovanje učiteljica.⁴⁷⁸ Pojava ženskih učiteljskih škola od iznimne je važnosti, naime s njima se otvara put iskonski potrebnom učiteljskom pozivu, koji je u ovom periodu jedan od rijetkih koji se temelji na intelektualnom profilu žene. Svakako sa ovakvom šansom žene drastičnije poboljšavaju svoj položaj, angažiraju se i u kulturnom radu s više entuzijazma, jer dobijaju potvrdu svoje važnosti i sposobnosti. Prosto ne možemo se odagnati utisku da svaki pozitivan aspekt u promjenama, mora da ukalja ako ne i potpuno zasjeni zakon ili norma koja je u konfliktnom odnosu prema početnoj reformnoj ideji.

---

⁴⁷⁵ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 187

⁴⁷⁶M. Bevanda, *Pedagoška misao*, 45

⁴⁷⁷ Monika Govekar – Okoliš, *Obrazovanje učiteljica u slovenskim i hrvatskim zemljama Austro-Ugarske monarhije – komparativna analiza*, ČSP br.2, Zagreb, 2019., 570

⁴⁷⁸ Isto, 573

Najbolji primjer jeste odnos prema učiteljicama onda kada im se omogući obrazovanje za to zvanje, još konkretnije odnos prema ženi unutar učionice. Ženi, učiteljici rad se zakonski zabranjuje ako i samo ako nije udata za učitelja.⁴⁷⁹ Još je šokantnija činjenica da je ovakva nedopustiva, degradirajuća praksa ugrađena u državni zakon iz 1906. godine. Naime u pomenutom se zakonu jasno određuju besmislena pravila za učiteljice, koja su više atak na njihov privatni život, koji uglavnom kako je vrijeme pokazalo ne treba imati i nema veze sa njihovim profesionalnim angažmanom. Zakon je određivao neosnovane odredbe poput oduzimanja učiteljskog zvanja za sve učiteljice koje se udaju za drugu profesiju poput trgovca. Ovakvim izborom partnera učiteljica ostaje trajno bez svog zvanja. Jedina zakonu prihvatljiva opcija bila je udaja za učitelja ili život u celibatu.⁴⁸⁰ Za pomenuti zakon bilo je nedopustiva trudnoća. Razlog je i više nego ponižavajuć, a odnosni se na neugodnost koju pomenuta potpuno prirodna situacija može izazvati u učionici, i pokušaj spriječavanja konfuzije među učenicima. Žene su svoju šansu mogle okušati samo ako je država njihov status mogla kontrolisati i oblikovati tako da svojom prirodom ne remete nastavni proces.

Tako je za državu, bilo nedopustivo da se kao učiteljice zapošljavaju slobodne i mlade žene, pa se prednost ostvarivala morbidnom "prednošću" poput statusa udovice, ili dugogodšnjeg braka za učitelja. Za zakon i vlastita djeca učiteljica su problem, u njima se vidi jasna prijetnja toku nastavnih aktivnosti prvenstveno zbog odsustva za vrijeme trudnoće koji smo pomenuli, a onda i zbog mogućeg zanemarivanja školske djece zbog vlastite.⁴⁸¹ Razočaravajuć je podatak da su se od učitelja i učiteljica očekivale iste kvalifikacije, i pred njih su se stavljale iste dužnosti ali su u segmentu prava potpuno separisani na osnovu pola. Nemilosrdno je školska politika povlašteno gledala na učitelja (iako ni njihov položaj nije bez premca kao što smo istakli), dok su učiteljice primale manje naknade, gledane kao manje vrijedne bez ikakve šanse da im se služba ma koliko odana Monarhiji, uvrsti u javnu i državnu.⁴⁸² Apsolutno je suvišno isticati da je ovakav položaj u skladu sa vremenom, ali bez ikakvog presedana i osnove implementira u bilo koje, pa tako i bh. društvo. Zemaljska vlada je 1911./12. godine otvorila u Sarajevu Žensku učiteljsku školu.⁴⁸³

---

⁴⁷⁹ S. Šušnjara, *Školovanje ženske djece u BiH u doba austro – ugarske uprave*, 453

⁴⁸⁰ S. Šušnjara, *Položaj učitelja u BiH*, 99

⁴⁸¹ Isto, 102

⁴⁸² M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije*, 110

⁴⁸³ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 188

Školska zgrada i generalno ideja o ovoj školi je zaživjela je i ostvarena je zahvaljujući bh. Sboru, koji je smatrao da je otvaranje ženske učiteljske škole preduvjet za realizaciju obavezne nastave kojoj se sve do 1913. godine teži.⁴⁸⁴ Škola je bila državnog karaktera i otvoren za sve konfesije. U ovom kao i generalnom pogledu učiteljice pripadnice islamske konfesije imale su poseban tretman. One su tek 1913. godine dobile prostor za sticanje znanja koja dovode do zvanja učiteljice kada dobijaju ustanovu koja djeluje na nivou tečajja.⁴⁸⁵ Sve navedeno je svakako u direktnoj vezi sa odnosom ovog dijela populacije prema obrazovanju. I pomenuta prva škola za djevojčice prerasla je u Višu djevojačku školu sa osam razreda, a njena transformacija u školu za učiteljice je također neizmjerljivo važna.⁴⁸⁶ U svim pomenutim školama buduće su učiteljice su pohađale nastavu iz pedagogije i to paralelno kompenzirajući znanja s praktičnim vježbama, za koje su postojale vježbaonice.⁴⁸⁷ Vježbaonice su uglavnom ustupale privatne konfesionalne škole u početku, a kasnije i ovaj segment institucionalizira državni aparat. Zadovoljiti se samo činjenicom da je poziv učiteljice postojao, bilo bi skorz površno i ne bi prikazalo realnu i potpuno bu bacilo u sjenu, sliku koliko je cjelokupni put do pomenutog poziva nemilosrdan a to je jednako bitno kao i svi podaci koji se odnose na žene u ovom radu.

Učiteljice su bitan segment jednog velikog problemskog pitanja šansi i prilika za obrazovanje ženske djece. Kao što smo detaljno predstavili, prilika i šansa je postojala ali ne bez nelogičnih i ponižavajućih prepreka. Upravo iz tog razloga ne čudi podatak da je većina učiteljskog kadra bila iz ostalih dijelova Monarhije, posebno kada govorimo o učiteljicama. Preživjeti sve presinge društva i vlasti bilo je iznimno teško, što svakako pojačava dojam važnosti postojanja profesionalnog pedagoško – obrazovnog usavršavanja žena na bh. prostoru. Zemlja sa istinski posebnom historijom i u ovom segmentu ima da ponudi respektabilne podatke, a ti podaci donose podatak da se žene jesu obrazovale i za plemenito zvanje kojim su odgajale nove generacije. Djelovanje učiteljica ali i učitelja nisu zaustavile ni ratne godine, kada se pred njih stavljaju novi izazovi i ciljevi. Tako nam izvori serviraju podatak da baš učitelji i učiteljice doprinose obrazovanju u ratnim godinama. Njihov tadašnji zadatak i praksa bio je da održavaju molitve za djecu dok traje rat, da pomažu u svim privrednim djelatnostima, da oragnizuju dobrotvorne priloge i organiziraju patriotska predavanja.

---

⁴⁸⁴ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje*, 33

⁴⁸⁵ M. Bevanda, *Pedagoška misao*, 45

⁴⁸⁶ E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje*, 31

⁴⁸⁷ *Prvi izvještaj ženske preparandije u Sarajevu : objavljen na kraju školske godine 1911./1912.*, 41

Ali i ne manje važno da obznanjuju kako se državni aparat pobrinuo da olakša upisivanje u školu u ratom obilježenim godinama.⁴⁸⁸ U ovom periodu vjerovatno je i najmanje bila očita polna diskriminacija učiteljica. Vjerovatno je razlog tome angažiranost oko važnijih državnih pitanja.

5. Komparacija dvije ideje o obrazovanju prema položaju ženske djece: osamanski "protiv" austro – ugarskog pristupa u pedagoškoj misiji na bosanskohercegovačkom tlu

Na samom početku izrade ovog rada, očekivan ishod po pitanju zaključivana bile su velike razlike i nepremostive suprotnosti, međutim kada sumiramo sve podatke do kojih smo došli možemo ponuditi detaljnu sliku šta je istinski bilo drugačije i novo poređenjem sistema, a šta je suštinski bilo na korak do identičnosti. Početi ćemo sa različitostima, koje kako smo već više puta naveli, a nije na odmet i ponovno predstavljaju zaista blago bosanskohercegovačke kulturno – obrazovne historije. Prva različitost koja je više nego očita jeste različitost religija kojima se Osmansko Carstvo i Austro – Ugarska Monarhija vode. Na toj različitosti su ponikle i sve druge različitosti koje se vežu za percepiranje važnosti obrazovanja. Druga ne manja bitna razlika je pripadnost različitim kulturološkim koljevkama, odnosno orijentalnim kulturnim vrijednostima i zapadnim. Još jedan u nizu razlika kojih je možda u prvom doticaju sa temom doista mnogo, jeste i otvorena spremnost na usvajanje novih, modernijih i drugačijih ideja. Dakle, skoro da za različitosti dva sistema možemo okriviti usvojeni društveni "mentalitet". Modernizacija školskog sistema koju karakteriziraju sekularizacija i demokratizacija u svim evropskim zemljama započela je upravo u dugom 19. stoljeću. Zanimljivo je da se ovaj proces u Austro – Ugarskoj Monarhiji dešavao gotovo dva desetljeća ranije nego u nekim zapadnoevropskim zemljama. Monarhija prvi moderni zakon donosi već 1868. godine.⁴⁸⁹ S druge strane modernizacija obrazovnog procesa za Osmansko Carstvo prema našem shvatanju nije bila dijelom prirodne transformacije stanovništva, već je nametnuta izvana. Odnosno eskalirala je nametanjem reformi pod cijenu opstanka, pa su tako doneseni i prvi akti koji tretiraju pitanje obrazovanja. Nespremnost osmanskog sistema i populacije očita je i u odgovoru na nove prilike u obrazovanju, s kojima Monarhija skoro da i nema probleme sam u trenutku kada dolazi na tlo Bosne i Hercegovine.

---

⁴⁸⁸ *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za Svjetskog rata u školskim godinama 1914./15. i 1915./16.*, Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1916, 14

⁴⁸⁹ Dinko Župan, *Utjecaj Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875. – 1885.)*, Scarnia Slavonica 2, Slavonski Brod, 2002., 277

Na pomenutom su prostoru predstavnice dvije suprotne kulture obrazovanju pristupile suštinski bez pretjeranih razlika. U proces komparacije nećemo uplitati klasični period osmanske historije obrazovanja, već samo posljednje godine osmanske uprave koje se nazivaju Tanzimat i cjelokupnu vladavinu Monarije. Obje državne strukture su uvidale važnost vezivanja populacije kojom upravljaju, za vlastite interese i političke planove. Kao glavno oružje nametnuo se obrazovanje, zbog svoje široke rasprostranjenosti i nepoznavanja granica sela, grada ni društvenih staleža.

Obrazovanje i kultura su dvije oblasti koje su usko povezane. Naročito su promjene i transformacije na polju obrazovanja koje je donijelo moderno razdoblje radikalno promijenile kulturne karakteristike društava. U tom smislu, obrazovanje funkcionira kao instrument socijalne kontrole. Sociološki, obrazovanje je lokomotiva promjena u socijalnoj, kulturnoj, ekonomskoj i političkoj strukturi društva s jedne strane, dok promjene u socijalnoj strukturi određuju smjer obrazovanja s druge strane ističu pojavu pozitivne društvene percepcije o pitanju obrazovanja djevojčica. Ipak, nije bilo moguće razbiti neke tabue u smislu odnosa između muškaraca i žene tokom perioda Tanzimat.⁴⁹⁰ Što će uz sve napore ostati i obilježje Austro – Ugarsko perioda. Moć obrazovanja uistinu je velika. Međutim trebalo je imati sluha, odnosno adekvatno oslušivati tempo društvenih gibanja i tako veliku moć iskoristiti na najbolji mogući način.

Usudimo se reći da implementiranje moći u korist države niti jedan od dva u radu tretirana sistema nisu sprovela na afektan i pozitivan način. Osmansko Carstvo, otvaranjem ruždija pokušava vezati što veći broj podanika bez obzira na konfesiju, što će isto nakon okupacije kumnualnim školama pokušati ostvari i Austro – Ugarska Monarhija. Potom primjetimo da obje politike sramželjivo sprovode odluke u koje su sigurne, zbog vrlo spacificne strukutre društva u Bosni i Hercegovni. Dakle velikih i suštinskih razlika nema, sem možda najizraženije činjenica da je naporima Austro – Ugarske u odnosu na Osmansko Carstvo, Evropa vjetar u leđa, a ne budno oko koje nestrpljivo iščekuje pogrešku. Svakako da i u demenu teme obrazovanja ženske djece sinonim za upravljanje Bosnom i Hercegovinom Austro – Ugarska karakteriše kao kulturnu misiju, dok isti mi shvatamo kao isključiv kulturološki šok.

---

⁴⁹⁰ Erol Ciydem, Yavuz Ozdemir, Erturk,N.H., *Re-Think the Tanzimat period in context of relationship between education and culture*, Global Journal of Sociology 7(1), 2017., 59

Rad na obrazovanju velikih masa iziskuje potrebe potojanja pismenosti i primjene poduke na ozbiljan način. Tu bi svakako razlika bila u obimu poduzetih mjera, gdje Monarhija odnosi manje ili više dominantnu pobjedu. U toku Austro – Ugarske uprave u Bosni i Hercegovini promjene u obrazovanju su po karakteru, obimu i tempu uglavnom pratile promjene koje su se dešavale i u drugim oblastima društvenog života. Obim i tempo promjena u obrazovanju determiniran je snagom uticaja promjena u širem društvenom kontekstu tako i uticaja relativnih zatečenih pretpostavki u obrazovanju artikuliranom u nemirnim i nepovoljnim prilikama posljednjih decenija osmanske vlasti. Svakako u oba sistema primjetna je nedovoljna konzistentnost i nedosljednost.⁴⁹¹ Do prve polovine 19. stoljeća Osmanska država obrazovanje ne doživljava kao javnu uslugu. Isključivo se radilo na obrazovanju vojnika, državnih službenika i administracije. Stoga je novi vjersko-svjetovni sistem obrazovanja imao za cilj stvoriti građane od ljudi koji su do tada bili samo vazali. Konkretnije, 1869. godine opštim zakonom promoviraju ideje o pružanju obaveznog obrazovanja, faza obrazovanja, pedagoških tehnika, kompetencija nastavnika. Suštinski, rade na tome da izgrade centralni obrazovni sistem i formiraju provincijske organizacije na temelju kojih će razviti filozofiju zasnovanu na učeničkim pravima čime će ohrabriti ljude da daju svoj doprinos obrazovanju. Tanzimat je izrodio nove škole, koje su plod novog pristupa obrazovanju, ali one se nisu mogle širiti zbog postojećeg konfesionalnog sistema obrazovanja, zbog čega se pokušava kreirati dualni sistem.⁴⁹² Kako je suština našeg rada položaj ženske djece, ali i generalnih prilika za kulturno uzdizanje žena tom ćemo se segmentu u domenu poređenja posebno posvetiti. Veliki napor ulažemo da se ne osjeti razočaravajući ton, koji izaziva činjenica da jedan duži period ženska djeca na tlu Bosne i Hercegovine kada i ako dobiju šansu za obrazovanje ne dobijaju potrebnu podršku. U oba je perioda položaj žena bio determiniran uvriježenim rodnim odnosima koji su podrazumijevali njihovu podčinjenost muškarcima. Žene su smatrane slabijim polom kako fizički tako i mentalno, te se njihova emancipacija ponajprije odnosila na izjednačavanje sa muškarcima u sferi javnog djelovanja.⁴⁹³

---

⁴⁹¹ S. Špago, *Reforme školstva i pedagoške ideje u Bosni i Hercegovini u periodu 1878-1918*, 121

⁴⁹² G. Feyyat, N. Oguz, *Minority and foreign schools on the Ottoman education system*, 88

⁴⁹³ Sonja Erceg, Dora Tataj, *Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća*, 81

Našle su se u nezahvalnom periodu uplitanja ženskog bića u mitologiju žene svete, bezgrešne što je još jedna od specifičnosti strogog patrijarhalnog sistema u BiH.⁴⁹⁴ Na osnovu položaja bosanskohercegovačke žene u periodu osmanske uprave oblikovane su i predodžbe o ženama u austrougarskom periodu. Zajednička spona oba perioda bila je strogo strukturirana podijela rodni uglova na kojima je izrasla privatna i javna sfera ženskog djelovanja. Međutim u poređenju sa osmanskim periodom, period austrougarske uprave je obilježio razvoj i procvat građanske klase i kulture koja za razliku od ustrojstva okrenutog prema muškarcima kao stubu porodice, biva okrenuta ka porodičnom domu čija je žila kucavica žena. Postavljanje žene u centar porodičnog života bilo je rezultat evropskih strujanja karakterističnih za 19. stoljeće što je samo preslinako na prostor Bosne i Hercegovine.⁴⁹⁵

Doba 18. i 19. stoljeća je doba porasta svijesti o nužnosti obrazovanja i intenzivnih reformi školstva. Doba je kada školstvo postaje jedno od važnijih zadataka države u razvoju te se od pretežno crkvenog afirmiše u političko pitanje. Potom se postepeno do druge polovice 19. stoljeća afirmiše pod okriljem države transformira u moderni školski sistem kakav poznajemo danas. U tom razdoblju školstvo postaje dostupno svima i obavezno za sve, neovisno o društvenom statusu i finansijskoj moći pojedinca. Unutar državnih struktura stvaraju se upravni mehanizmi koji dovode do specijalizacije uprave školstvom, a vladar a potom i moderna država preuzimaju glavnu ulogu u školstvu. To ponajprije uključuje školko zakonodavstvo, ujednačavanje školskih sistema, ujednačvanje, propisivanje i odabiranje udžbenika, izbor učitelja i profesora te strogu kontrolu rada školskih ustanova i izvođenja nastavnih planova. Školski sistem se temelji na temeljima iskustva i promjena tendencija u obrazovanju, te se neprestano prilagođava i nadograđuje.⁴⁹⁶ U 19. stoljeću u Evropi dolazi do osnivanja brojnih ženskih redovničkih zajednica koje se posvećuju odgoju i obrazovanju osobito ženske mladeži te doprinose širenju obrazovnih ustanova u državama gdje još ne postoji organiziran državni školski sistem ili je tek na početku formiranja.⁴⁹⁷ Međutim i tad izrastaju nove i veće prepreke na polju ženske emancipacije.

---

⁴⁹⁴ Hana Younis, *Svakodnevi životu u Sarajevu (1850 – 1878)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2019., 45

⁴⁹⁵ Lana Pačuka, *Ženski identitet u muzičkom životu austrougarskog Sarajeva*, Serija muzikološke studije br. 2, Institut za muzikologiju, Sarajevo, 2019., 50

⁴⁹⁶ Ivana Horbec, Maja Matasović, Vlasta Šcoger, *Od protomodernizacije do modernizacije, školstva u hrvatskoj: zakonodavni okvir*, Knjiga 1, Hrvatski Institut za Povijest, Zagreb, 2017., 53

⁴⁹⁷ Viktorija Košak, *Povijest škola sestara Klanjateljica Krvi Krstove u Bosni i Hercegovini*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2013., 155

Jedina pozitivna promjena u oba sistema jeste šansa za obrazovanje, ali onda kada se žene odluče da istu iskoriste pojavi se spolna segregacija i različita ograničenja, često prvađanja ženinom pretjerno empatičnom prirodom. Nejednakost u javnoj sferi strukturira i nejednakost u privatnoj sferi, koja se posljedično manifestuje u polnoj podređenosti. Ženski identitet u javnosti oblikovan je specifičnostima kao što su neobrazovanost, nesamostalnost, inferiornost, nesigurnost zbog koje je ženi potrebna muška zaštita. Muška dominacija i ženska podređenost najviše su dolazili do izražaja u javnosti.⁴⁹⁸

I tu ne vidimo preveliku razliku između sistema, koji ženskoj populaciji prilazi kao drugorazrednoj i manje važnoj, ali opet ni nevažnoj kategoriji. Tranzicija iz orijentalnog u evropsko za žene na bh. prostoru nije bilo nimalo lahko. Osluškivanje vlastitih potreba i želja padalo je u drugi plan, dok su naponi države i svi planovi za žene koji su uglavnom diskriminirajući i nedopustivi zauzimaju primat. Svakako opet ćemo podcrtati da je ovo globalna slika ljudske populacije, žena je jedan duži period, a često i danas smještena u među zidove kuće ili u uske sfere "ženama dopuštenih" profesija. Navedena je praksa nedopustiva jer su žene u svim historijskim etapama pokazala zavidnu spremnost na promjene a vrlo su često bile pokretači i pozitivan plod istih.

---

⁴⁹⁸ Sarita Vujković, *Autentičnost ženske pozicije utemeljene u obrazovanju i književnosti krajem 19. stoljeća*, Glasnik, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Banjaluka, 2018., 162

ZAKLJUČAK

Rad je strukturiran tako da hronološki prati razvoj školskog sistema i položaj ženske djece u njemu. Prvi dio rada posvetili smo klasičnom osmanskome periodu gdje se analizira skromna i nezavidna praksa obrazovanja ženske djece, koja je suštinski ostala van dometa državnog aparata, usko vezana za zakone islama i propise šejhulislama. Žene su tada dobile skromniju šansu za obrazovanje, što svakako implicira da je ma kako skromne te prilike bile i ograničene na osnovno vjersko obrazovanje, ipak je postojalo. Odlika ovog dijela rada ali i perioda jeste drugorazredni položaj djevojčica, koje se psiho – fizički razvijaju samo u okviru porodice u dobroj sjeni muških članova porodica kojima pripada. Nakon osmanskog klasičnog perioda uslijedio je period promijena, i Tanzimat je donio nešto otvorenije i konkretnije šanse za djevojčice. One po prvi put dobijaju škole specijalizovane za usavršavanje ženske djece vještinama koje će služiti i državi i porodici. Glavna karakteristika ovog perioda jeste liderska uloga države i pojava konkretne državne prosvjetne politike, ali i nerado obrazovanje žena razvijano samo u onoj mjeri koju je od Carstva očekivala evropska politička scena. Austro – Ugarski period posljednja je faza u praćenju ženske djece i obrazovnih prilika kojim se bavi ovaj rad. Novija i evropska školska praksa uvrstila je žensku djecu u novu obrazovnu praksu, iz različitih razloga i neravnopravni intenzitetom, u tolikoj mjeri da skoro za ovaj period ne možemo cijelim njegovim trajanjem upotrijebiti pojam kooedukacije – koji svaki kvalitetan obrazovni sistem mora da ima. Najbolji način da se zaključi pitanje kojim se bavimo bilo je poređenje dva sistema, u kojima kako vidimo suštinskih razlika nema, a ako ih i ima nedovoljno su pozitivne da bi "iskakale" i u generalnoj slici činile bitnu i hvale vrijednu promijenu. Analizirajući obrazovne ženske djece na tlu Bosne i Hercegovine u epohalnom i dugom 19. stoljeću bilo je nalik otvaranju Pandorine kutije. Preplitanje dobrih i manje dobrih elemenata sačinilo je jedan vrlo poseban obrazovni mozak koji je postao simoblični specifikum historije obrazovanja na bosanskohercegovačkom prostoru. Potpunim iščitavanjem u ovom radu pretstavljenih podataka uviđamo šarolik spektar različitih odgojno – obrazovnih formi koje su na više ili manje odvažan način doprinosile generalnoj slici i struktuiranju obrazovanja u BiH. Pomenuti je prostor u periodu kojim se bavimo degradiran i svrstvan u izrazito "zaostalu periferiju", marginaliziran je i odsječen od civilizacijskih tokova. Što dodatno komplikuje obrazovne prilike, koje su u apsolutnoj ovisnosti o privrednim, političkim i generalnim prilikama u društvu.

Međutim sreća u nesreći, ili nesreća u sreći (?) u ovom se izuzetno historijski atraktivnom periodu prostor Bosne i Hercegovine našao na udaru dvije potpuno različite kulture, dva različita pristupa i društveno civilizacijski tokovima i obrazovanju. Sudar dvije ideje Carstva i Monarhije, dao je prostora za izučavanje i iznjedrio njiz velikih zanimljivosti kojima se ne može "pohvaliti" niti jedna druga zemlja. U romantičarski zanos 19. stoljeća Bosna i Hercegovina je ušla kao najjistureniji ali i suštinski jako važan dio sve izvjesnije od strane Evrope nadjačanog Osmanskog Carstva. Pomenuta faza u historiji obrazovanja bh. teritorije preslikala je sve prakse koje žive i u jezgri sve slabijeg Carstva, skoro u identičnim crtama. Suštinski Bosna i Hercegovina je nastavila kontinuitet praćenja obrazvnih "trendova" koje je svim svojim dijelovima afirmirala osmanska carevina. Pa se tako na prostoru i problemu koji smo prezentirali uočavaju i prve škole majčinog zagrljaja, potom sibijan mektebi, medrese, muallimhane. Praksa preslikavanja školskim prilika nastavljena je i sa periodom Tanzimata. U ovom periodu, implementiraju se nešto moderniji modeli školovanja djece, poput svjetovnih škola odnosno ruždija, ali i početak visokog obrazvonja koji se u BiH svodio na šansu da se obrazuje van granica Carstva. Prvi put se izjednačavaju školska prava muslimanski i nemuslimanskih podanika, potpuno "na papiru" - zakonskim formama i pravno, a samo djelomice u praksi. Kako smo vidjeli pored sudara dvije ideje, u analiziranom periodu Bosnom i Hercegovinom pušu vjetrovi i stuje iz bliže i dalje okoline, odnosno neposrednog (Srbija i Hrvatska) i evropskog susjedstva (Austro – Ugarska, Engleska, Rusija). Ovakva sve snažnija i prisutnija strujanja počela su vrše diobu dominantno konfesionalnog sistema u Osmanskoj Carevini, u periodu kada u trci za modernizaicju Carstvo bezuspješno pokušava da kontroliše sve vjerske zajednice koje su pod parolom "obrazovanje za svakoga" morale i dozvolile obrazovnu politiku za sve vjerske zajednice koje su u unutrašnjosti carskog prostora obitavale. Ubrzo nakon Tanzimataskih, barem površinski osvježenih prilika, za Bosni i Hercegovinu uslijedio je novi izazovan period kreiranja školskih prilika. Okupacijom, pokušava se potpuno preambiciozno i po defoltu bezuspjenšno ugrađivanje pojma ujednačeno državno školstvo. Razlozi za neuspjeh su bili i više nego prirodni. Austro – Ugarska Monarhija je odvažni proces navodnjavanja Bosne i Hercegovine u tokovima modernizirane pedagoške misli potpuno podcijenila konfesionalni karakter školstva, koji nije uspio dokinuti ni Tanzimat. Monarhistički sistem je tako od aktivnog i glasnog kritičara obrazovnih prilika u Bosni i Hercegovini za posljednih godina osmanske uprave postao nemoćni i njemi promatrač.

Ističući autohtonu zaostalost i kolonijalni karakter zemlje, odnosno aludirajući na neophodnost aneksije koju će u konačnici i sprovesti, Austro – Ugarska pred licem evropske javnosti prosto nije mogla ni bila spremna priznati suštinski neuspjeh, i djelimično pozitivnu implementaciju zadatka i čuvene "kulturne misije" koja joj je na luka i diplomatski izdejstvovan način dodjeljenja čuvenim 25. članom Berlinskog mirovnog ugovora. U takvom ozračju monarhistička se politika počela razbacivati pojmovima napretka i uspješnosti reformi koje su joj date u amanet. I nakon ovog prenapuhanog i neozbiljnog shvaćenog uspijeha Monarhija je nastavila voditi politiku taktičnosti, ustupaka ne želeći priznati da je Balkan za nju prekrupan zalogaj. Uspostaviti poptuno novi školski sistem u vremenu koje sumiramo, bilo je rapidno rastući problem i veliki korak za veće i razvijenije zemlje, a kamo li za zemlju pod stranom "uzurpacijom" i potpuno izmučenom nizom drugih društvenih promjena, transformisanjima sistema društvenog djelovanja i vrijednosti, kojoj je školski sistem bio samo šećer na kraju ili kap koja je prelila čašu (?). Tako izuzetno stresan i dinamičan vremenski period trajao je i svojevrsan možemo reći kulturološki šok za bosanskohercegovačku populaciju. Snalaženje u novim prilikama bilo je izuzetno otežano, a različito su mu pristupile podjednako važne konfesionalne skupine. Iako se suštinski dominantno islamska konfesija, na liderskoj poziciji po važnosti zamijenila sa katolički orijentisanim podanicima sa dolaskom Monarhije, suštinskih i očitih razlika nije bilo. Spremnost za prihvatanje obrazovanja, kako vjerujemo bila je stvar prirodne percepcije važnosti obrazovanja koju su sve tri religije kreirale u vlastitim redovima sa većim ili manjim pritiscima Monarhije i njenog državno – službeničkog aparata.

Jedno je jasno oba sistema koja je Bosna i Hercegovina prošla i iskusila imala su jasan cilj vezivanja obrazovanja i podanika za pojmove – skoro kultne prirode poput "aposlutne odanosti organima i idejama vlasti". Opravdanje za ovakav inferioran odnos prema podanicima, možemo naći samo i isključivo u činjenici da su obje političke prakse (dakle i Carstva i Monarhije) bile svjesne (na ovaj ili onaj način) važnosti ulaganja u obrazovanje, što je bilo ključ za mnoga druga, državi važna, dostignuća. Skora da u pogledu obrazovanja možemo govoriti i o upravnom pragmatizmu. Dakle generalne škole prilike su išle različitim sistemima vrijednosti, koje su donosile i odnosile sa sobom vladajuće strukture. Suštinski, za pitanje ovog rada ali i generalno za kreiranje svake potpune i precizne slike o prošlosti nekog društva, nezamislivo je bez promoviranja i davanja značajne pažnje u odnos društva prema ženi.

Moderna historiografija, u primat je stavila ženu, djecu i mnoge druge važne do tad potpuno neosnovano marginalizirane teme, pa se upravo ovj praksi možemo zahvaliti na brojnoj građi koja tretira naše glavno i središnje pitanje obrazovanja, školovanja i emancipacije djevojčica, odnosno žena. U ovom pogledu u oba pomenuta sistema u kojima se našla bh. žena isključen je pojam koedukacije jednim dobrim, a u osmanskome periodu skoro i potpunim dijelom. Uzmemo li grubu sliku prilika u Evropi, odnosno koliki je odziv i spremnost Evrope da obrazuje ženu o ovom periodu ne vidimo pretjerno veliku razliku. Nažalost. Borba žena za oslobađanje uskih okova neznanja nisu završavala sjajno. Prilike i šanse da se educiraju i uče i kad su ih dobile bile su sporadične, štute i poptuno polno određene. Iako je ženski edukativno – pravi tretman nedovoljno dobar i kvaliteta, potpune polne isključenosti nije bilo. Šansa je suštinski i indirektno postojala, a ženska psiho – fizička priroda određivala je rasprostranjenost teško afirmiranih prava. Potpuno vezivanje žene prvenstveno za praktična znanja iz domaćinstva ali i odgajateljstva ženu su i u javnim sferama usmjeravala na put kućanstva, doma i porodice. Svakako to nije bilo nužno loše, vodimo li se parolom "bolje išta nego ništa" ali je i više nego diskriminirajuće. Diskriminacijski odnos obje državno – pravne forme koje su kreirale školske prilike u Bosni i Hercegovini tokom dugogo 19. stoljeća nisu se samo i isključivo osjećala na kreiranju prilika za žensko obrazovanje, već su se isti osjećao i onog trenutka kada žena prirodno želi kreirati pravac i tok svog žviota biranjem životnog poziva. Ograničavanje svih potencijalnih i sigurno postojećih želja počinjalo i završavalo sa pozivom učiteljice, koji se opet s druge strane stavlja u vrlo nezahvalnu i polno određenu formu. Zalazi se u najtanje detalje ženske prirode i privatnosti. Suštinski život u javnim sferama kao da je trebao iste ženi prikazati kao nužnim zlom, za koje "petlju" i želdac imaju samo muškarci. Mnogo je razloga, baš kao i u prošlosti ženskog obrazovanja koje ovoj plemenitoj ideji nužnosti jednakosti na polju obrazovanja staje na put. Šanse su velike, ali kao da nema ko da ih iskoristi. Svakako to je i odnos cijelog društva pream kulturno – obrazovnim prilikama koje su na tlu BiH još uvijek nedovoljno razučene, odnosno prosto još uvijek nije izrasla dovoljno jaka praksa istinskog vrjednovanja kulturnih i emancipacijskih projekata, koji jesu enormno važni i bitni. Žensko je obrazovanje inspirativna tema, pratiti put ženske djece bilo je iznimno zanimljivo i teško, ali na koncu donijelo je i nezimjerno zadovoljstvo što sublimiranje svih (ne) prilika kroz koje su prošle bh. žene vidimo istinsko bogatstvo historije naše zemlje. Historija je istinska učiteljica života, a žene su njeno najjače oružje.

L I T E R A T U R A

Izvori

1. *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896*, Izdanje Izložbenog ureda Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada, Sarajevo, 1896.
2. *Prvi izvještaj ženske preparandije u Sarajevu : objavljen na kraju školske godine 1911./1912.*, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1912.,
3. *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za Svjetskog rata u školskim godinama 1914./15. i 1915./16.*, Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1916.
4. *Štatut autonomne uprave muslimanskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, Daniel A. Kajon, Sarajevo, 1909.

Stručni naučni radovi, članci i rasprave

5. Akbash, Ayla, *Functions of "Madrasas" in the Ottoman Period*, Khazar Journal of Humanities and Social Sciences vol 17, No 2., 2014., (65 – 73)
6. Badegül, Eren Aydınlık, Seyfi Kenan, *Between men, time and the state: education of girls during the Late Ottoman Empire (1859-1908)*, Paedagogica Historica, 2019. (1 – 20)
7. Bećirbegović, Madžida, *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u BiH*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1970., (223 – 364)
8. Bećirović, Senad, Hurić – Bećirović Remzija, *Obrazovanje bošnjakinje i njena društvena uloga u vrijeme osmanske uprave na prostoru današnje BiH*, Anali GHB br. 44, Sarajevo, 2015., (187 – 199)
9. Bilinac, M. Ranko, *Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik*, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017., (91 – 116)
10. Boyacıoğlu, Fuat, *The Historical Developmen of the Foregin Language Education in Ottoman Empire*, Procedia – social and behavirusal science, 2014., (1 – 7)
11. Božić, Jelena, *Izgradnja osnovnih škola za vrijeme austrougarske uprave (Uz stotu godišnjicu škole u Ostojčevcu)*, Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske. ISSN 1840-4626. - God. 4, br. 4, 2012., (161 – 180)

12. Bušatlić, Ismet, *Programske i organizacijske reforme vjersko obrazovnog sistema IZ u 20. stoljeću*, Novi Muallim br. 8, Sarajevo, 2002., (45 – 50)
13. Ciydem, E., Ozdemir, Y., Erturk, N.H., *Re-Think the Tanzimat period in context of relationship between education and culture*, Global Journal of Sociology. 7(1), 2017., (54 – 62)
14. Čar – Drnda, Hatidža, *Društveni i pravni položaj žene muslimanske u Osmanskoj Bosni*, Znakovi vremena – časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu br. 37, Sarajevo, 2007., (124 – 153)
15. Časni Danijel, *Ljubav prema bližnjem svom u životu Miss Irby*, Biblijski institut, Sarajevo, Crkva u svijetu 53, 2018., (94 – 111)
16. Dacić, Nadir, *Uloga, značaj i doprinos Gajreta obrazovanju žena*, Naučna/Znanstvena konferencija Bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad, Mostar, 2018., (27 – 38)
17. Daskalova, Krassimira, *Development's in Bulgarian Education: from the Ottoman Empire to the Nation – State and beyond: 1800. – 1940's*, Espacio, Tiempo y Education no. 4, 2017., (1 – 29)
18. Dudić, Anida, *(Ne)sigurnost socijalnih radnica na radnom mjestu u Bosni i Hercegovini*, DHS 2 (11), 2020., (361 – 380)
19. Erceg, Sonja, Tataj Dora, *Položaj žena u Bansknoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća*, Essehst : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, God.10, Faculty of Philosophy in Osijek, Osijek, 2019. (81 – 89)
20. Fatić, Almir, *Islamske odgojno – obrazovne institucije u povijesti grada Tešnja*, Novi muallim br. 18, 2004.,
21. Gazija – Pajt, Enisa, *Obrazovni sistem i stepenovaje škola na područj BiH za vrijeme osmanske uprave*, Glasnik Rijaseta Islamske Zajednice br. 3, Sarajevo, 2009., (298 – 303)
22. Gelişli, Yücel, *Education od women in the Ottoman Empire to modern Turkey*, SEER: South – East Europe Review for labor and Social Affairs, 2004., (121 – 135)
23. Gelişli, Yücel, *The development of teacher training in the Ottoman Empire from 1848 to 1918*, South-East Europe Review for Labour and Social Affairs 03, 2005., (131 – 147)
24. Giomi, Fabio, *Forging Habsburg Muslim girls: gender, education and empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)*, History of Education: Journal of the History of Education Society, Paris, 2015., (274 – 292)

25. Gokce, Feyyat, Oguz, Nilöfer, *Minority oand foreign schools on the Ottoma Education system*, E – internatonal Journal od eduactiona reserach, volume 1, 2010., (42- 57)
26. Govekar-Okoliš, Monika, *Obrazovanje učiteljica u slovenskim i hrvatskim zemljama Austro-Ugarske monarhije – komparativna analiza*, ČSP br.2, Zagreb, 2019., (567 – 590)
27. Hadžijahić, Muhamed, *Badžijanje u Sarajevu i Bosni*, Anali GHB, Sarajevo, 1982., (109 – 133)
28. Hadžiselimović, Omer, *Dvije viktorijanke u Bosni, 1862-1875*: G.M. MacKenzie and A.P. Irby, Duh Bosne II, 2012., (1-7)
29. Hasanović, Bilal, *Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine i nove društveno-političke, kulturne i vjersko-prosvjetne prilike*, Zbornik radova Islamskog Pedagoškog fakulteta u Zenici br.5, Zenica, 2007., (127 – 142)
30. Hasanović, Bilal, *Prva islamska prosvjetna anketa (1910-1911)*, Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici, Zenica, 2004., (168 – 177)
31. Hasebe, Kiyohiko, *An Ottoman Attempt for the Control of Christian Education: Plan of Fünûn Mektebi (School of Sciences) in the Early Tanzimat Period*, Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies XLI, 2013, (231 – 251)
32. Hilić, Hasan, *Školstvo na području Velike Kladaše pod Austrougarskom vlašću*, Novi Muallim br.15, Sarajevo, 2003., (95 – 99)
33. Hilić, Hasan, *Vjeronauka u školama za vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878-1918)*, Novi Muallim br.2, Sarajevo, 2000., (88 – 94)
34. Husić, Aladin, *O imamskoj službi u tvrđavama Bosanskog sandžaka u 15. i prvoj polovini 16. stoljeća*, Radovi, Knjiga 1, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010., (149 – 173)
35. Husić, Mensur, *Ideološka dimenzija obrazovanja u Bosni i Hercegovini – paradigma koja se ponavlja*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli, godina III br. 2, Tuzla, 2017., (164 – 176)
36. Ihsanoğlu, Ekmeleddin, *Changes in Ottoman educational life and efforts towards modernization in the 18th-19th centuries*, Istanbul, 1996., (119 – 136)
37. İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Ottoman educational institutions during the reform period*, Foundation for Science, Technology and Civilisation, Manchester, United Kingdom, 2004., (2 – 18)

38. *Institucije islamske civilizacije, izabrani članci iz Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Sarajevo, Centar za napredne studije, 2017.
39. Ivanović, Nevena, *Obrazovanje žena: izazov zajednici?*, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja, Beograd, 2002., (169 – 192)
40. Kadrić, Adnan, *Prilog Konceptualnoj leksikografiji u Bosni u osmanskome periodu (1463. – 1878.)*, Zbornik radova pedagoškog fakulteta u Zenici, Zenica, 2008., (213 – 229)
41. Kahriman, Hatidža, *Šerijatska sudačka škola u Sarajevu: Razvoj viših teoloških studija u periodu austrougarske okupacije*, Novi Muallim br.53, Sarajevo, 2013., (82 – 88)
42. Karčić, Fikret, *Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u 19. vijeku*, Anali GHB, Sarajevo, 1996., (221 – 232)
43. Kasumović, Amila, *Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.*, Historijska traganja br.14, Sarajevo, 2014., (119 – 158)
44. Kasumović, Amila, Radušić Edin, *Zaljubljeni u plijen – Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, (1 – 18)
45. Kasumović, Ismet, *Školstvo i njegova uloga u stvaranju pretpostavki za razvoj kulture u BiH u osmanskome periodu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1991., (303 – 309)
46. Khuluq, Lathiful, *Modernization of Education in the late Ottoman Empire*, Al-Jami'ah, Vol. 43, No. 1, McGill University Canada, 2005, (25 – 55)
47. Kinli, Özgören Irem, *Reconfiguring Ottoman Gender Boundaries and Sexual Categories by the Mid-Nineteenth Century*, Politica y Sociedad vol. 50, Izmir, 2013., (381 – 395)
48. Korić, Elma, *Žene i obrazovanje na prostorima BiH u vrijeme osmanske uprave*, Zbornik radova Znanstvena / Naučna konferencija bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad, Mostar, 2019., (17 -24)
49. Kršić, Jovan, *Hadži Staka Skenderova*, Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017., (21 – 24)
50. Kujić, Ivanka, *Reforma školstva u vrijeme Druge austrijske uprave u Dalmaciji i knjižnice pučkih škola*, Libellarium I, 2, Split, 2008., (243 – 262)

51. Kujović, Mina, *Druga narodna osnovna škola u Tuzli (Ruždija 1906-1909)*, Prilog historiji muslimanskog školstva u Tuzli, Arhivska praksa 13, Tuzla, 2010., (379 – 388)
52. Kujović, Mina, *Hasnija Berberović – zaboravljena učiteljica – prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini*, Novi Muallim br.40, Sarajevo, 2009., (114 – 118)
53. Kujović, Mina, *Ko su bile nastavnice u muslimanskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu (1894-1918)?*, Novi Muallim br. 21, Sarajevo, 2005., (48 – 55)
54. Kujović, Mina, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894-1925) – prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini*, Novi Muallim br.41, Sarajevo, 2010., (72 – 79)
55. Kujović, Mina, *Osnivanje i početak rada djevojačke narodne škole u Gračanici*, Gračanički glasnik – časopis za kulturnu historiju br.16, Gračanica, 2003., (47 – 51)
56. Kujović, Mina, *Učenici i nastavnici Narodne osnovne škole u Gračanici u akciji prikupljanja dobrovoljnih priloga za vojsku, stradalnike rata i sirotinju tokom ratne 1915. i 1916. godine*, Gračanički glasnik br.20, Gračanica, 2005., (144 – 148)
57. Kujović, Mina, *Vjersko-prosvjetne inspekcije muslimanskih škola u Gračanici 1909. godine*, Gračanički glasnik br.49, Gračanica, 2020., (41 – 48)
58. Lelić, Emin, *Mesnevhani Sarajeva*, Novi Muallim, br. 24, Sarajevo, 2005., (107 – 114)
59. Lis Jacek, Tomasz, *Emancipacija žena u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave 1878-1918*, Izvorni naučni rad, Historijski pogledi 5, Sarajevo, 2021., (70 – 86)
60. Lis Jacek, Tomasz, *Službenici u Bosni i Hercegovini 1878.-1918.*, ČSP, br.2, Zagreb, 2020., (629 – 656)
61. Lovrenović, Ivan, *Mit o sretnom dobu, savremene percepcije kulturnog naslijeđa austrougarske u Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpozija od 22. novembra 2014. u Sarajevu, Sarajevo, 2016., (1 – 5)
62. Lütfullah, Türkmen, *The History of Development of Turkish Elementary Teacher Education and the Place of Science Courses in the Curriculum*, Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education, 2007, 3(4), (327 – 341)
63. Macar Dağlar, Oya, *Ottoman Greek Education System and Greek Girls Schools in Istanbul (19th and 20th Centuries)*, Educational Sciences: Theory & Practice 10 (2), Istanbul, 2010., (805 – 817)

64. Meljčakova B., Ksenija, *Problem ženskog obrazovanja u Bosni, Staka Skenderova: njen život, njena škola*, Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017., (131 – 142)
65. Milišić, Senija, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini*, Prilozi 28, Sarajevo, 1999., (225 – 241)
66. Milošević, Borivoje, *Kulturno-prosvjetna misija Staka Skenderove i Adeline Irbi*, Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017., (161 – 176)
67. Mitsutoshi, Inaba, *Pedagogija i psihologija u Učiteljskoj školi u Sarajevu (1886-1918) za vrijeme austrougarske vladavine*, Anali za povijest odgoja vol.14, Zagreb, Hrvatski školski muzej, 2015., (31 – 40)
68. Mulić, Jusuf, *Muslimansko školstvo na današnjem području opštine Konjic u vrijeme Osmanske i Austrougarske vladavine*, Novi Muallim br.6, Sarajevo, 2001., (118 – 129)
69. Nakić, Gordana, *Školstvo i pedagoško nasljeđe iz razdoblja turske vladavine livanjskim krajem*, Savremena pitanja br. 10, Mostar, 2010., (3-20)
70. Nakićević, Omer, *Životni put Abudalha Drnišlije, profesora, kadije i muftije*, Anali GHB, Sarajevo, 2008., (233 – 244)
71. Nedić, Mato, *Fra Ilija Starčević i Bosanskohercegovačko školstvo*, Suvremena pitanja 16, (137 – 148)
72. Nikšić-Rebihić, Edina, *Seid Mustafa Traljić: Pionir izučavanja školstva Bošnjaka*, Godišnjak BZK Preporod, Sarajevo, 2018., (584 – 599)
73. Nurdogan, Arzu M., *A Comparative Analysis of Educational Reforms in Ottoman And British Empires: Schooling And Curricular Issues (1870 – 1908)*, Educational Administration: Theory and Practice, Issue 49, Istanbul, 2007., (31 – 55)
74. Okey, Robin, *The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism. Ideal and Reality*, Godišnjak/Jahrbuch br. 42, 2013., (147 – 164)
75. Oruc, Sahin, Ilhan Genc Osman, *Values Education in Ottoman Empire in the Second Constitutional Period: Sample Lesson*, Academic Journals vol.10 (8), 2015., (1227 – 1235)
76. Özcan, Ruhi, *Ottoman family and child education: 1300. – 1600.*, Procedia – Socialn and Behavioral Sciences no. 174, 2015., (1606 – 1613)

77. Papić, Mitar, *Staka Skenderova*, Prilozi za proučavanje historije Sarajeva br.2, Sarajevo, Muzej Grada Sarajeva, 1966., (119 – 136)
78. Pijuk-Pejčić, Aleksandra, *Ženska stručna škola u Sarajevu (1913-1941)*, Glasnik, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Banjaluka, 2018., (187 – 195)
79. Popović J., Aleksa, *Hadži Staka Skenderova Srpska kaluđerica i učiteljica*, Hadži Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica u Bosni i Hercegovini: tematski zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, 2017., (15 – 19)
80. Preradović, Srđan, *Kulturne prilike kao tema Bosanskohercegovačkog sabora 1910-1911 godine*, Glasnik, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Banjaluka, 2018., (177 – 187)
81. Puljić, Ivica, *Prilog proučavanja školstva kod Hrvata donje Hercegovine u doba osmanlijske vladavine*, Stolačko kulturno proljeće – godišnjak za povijest i kulturu, Matica Hrvatska, Ogranak Stolac, Godište III, Stolac, 2005., (145 – 154)
82. Radušić, Edin, *Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam*, Izvorni znanstveni rad, Radovi: Historija, historija umjetnosti, arheologija, Sarajevo, 2018, (239 – 255)
83. Raguž, Mirko, *Zakon od 14. listopada 1874. o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Senj. zb. 37, 2010., (87 – 98)
84. Raguž, Željko, *Hrvatsko školstvo u stolačkom kraju u Turskom i Austrougarskom razdoblju*, Stolačko kulturno proljeće br. 1, Matica Hrvatska ogranak Stolac, Stolac, 2003., (37 – 39)
85. Sadiković, Alija A., *Hadži – Badže Kadun medresa u Tuzli*, Anali GHB br. 38, Sarajevo, 1996., (357 – 368)
86. Sahin, Emrah, *Ottoman Society (An Overview of the Ottoman Empire)*, Cultural Sociology of the Middle East. Asia & Africa: An Encyclopedia, 2019., (186 – 190)
87. Salihović, Saša, *Kulturne prilike u Bosni i Hercegovini nakon 1878.*, Educa časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, godina V, br.5, Nastavnički fakultet Univerziteta Džemal Bijedić, Mostar, 2012., (136 – 152)
88. Sarajlić-Slavnić, Tamara, *Staka Skenderova*, Omaž BiH ženama od značaja i njihovim dostignućima, Sarajevo, 2019., (32-34)
89. Şencan, Gürtunca Evrim, *The role of foreign and Turkish schools in changing late Ottoman educational policy: Robert college and Mekteb-i sultani*, Çağdaş Türkiye

- Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies XVII/35, 2017., (5 – 21)
90. Smajić, Ramiza, *Školstvo u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, Novi Muallim br.1, Sarajevo, 2000., (100 – 105)
  91. Solak, Edina, *Jezik u Bosni prije Tanzimaske reforme*, Zbornik radova pedagoškog fakulteta u Zenici, Zenica, 2011., (115 – 131)
  92. Solak, Edina, *Naziv jezika u salnamama: sistemska reforma obrazovnog sistema i službena nominacija jezika u Bosni*, Pregledni naučni rad, Književni jezik 24, Orijentalni institut, Sarajevo, 2013., (25 – 39)
  93. Somel, Akşin Selçuk, *Ottoman Islamic Education in the Balkans in the Nineteenth century*, Islamic studies vol. 36, No. 2/3, Special Issue: Islam in the Balkans, International Islamic University, Islamabad, 2016., (439 – 464)
  94. Sonmez, Selami, *Primary Education System in Ottoman Empire*, Internationa Journal od Humanities and Social Sciences, 2013., (163 – 170)
  95. Spahić, Mustafa, *Muslimansko školstvo: kratki pvojesni presjek*, Novi Muallim, br. 44, Saraevo, 2010., (4 – 15)
  96. Stojaković, Gordana, *Staka Skenderova - ili prilog za istoriju autentičnosti*, Habitus 8, (177 – 188)
  97. Šehić, Nusret, *Pokret muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901.*, Prilozi br.9/1, Institut za Istoriju, Sarajevo, 1973., (97 – 161)
  98. Šošić, Dževdet, Musić Husejin, *Islamska pedagoška misao u BiH tokom druge polovine XVIII i prvih godina XIX vijeka – kratki historijski presijek*, Educa: časopisa za obrazovanje, nauku i kulturu br. 6, Mostar, 2013., (77 – 85)
  99. Šušnjara, Snježana, *I one su bile tu: lice i naličje ženskog obrazovanja do 1940. godine*, Naučna/Znanstvena konferencija Bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad, Mostar, 2018., (41 – 53)
  100. Šušnjara, Snježana, *Iskoraci u školstvu u vrijeme Austrougarske monarhije*, Zbornik radova odsjeka za pedagogiju, Godina 1 br.1, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2016., (31 – 41)
  101. Šušnjara, Snježana, *Obrazovanje učitelja u vrijeme Austro-ugarske i današnji vid obrazovanja za učiteljsko zvanje*, Posebna izdanja ANUBiH CLXXXVII, OHN 47/2, Sarajevo, (327 – 337)

102. Šušnjara, Snježana, *Private female schools between the two world wars in Bosnia and Herzegovina*, Historia Scholastica br.1 vol.5, Prag, 2019., (105 – 116)
103. Šušnjara, Snježana, *Školovanje ženske djece u BiH za vrijeme osmanske okupacije (1463. -1878.)*, Školski vjesnik br. 60, Split, 2011., (527 – 542)
104. Šušnjara, Snježana, *Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-ugarske 1878-1918*, Glasovi iz povijesti, Napredak 155, 2014., (453 – 466)
105. Šušnjara, Snježana, *The position of teachers in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian monarchy*, The development of teacher education in the countries of central and southeastern Europe, Proceedings of international conference, History of Education and Childrens Literature, VIII, 1, University of Maribor, 2012., (85 – 106)
106. Tepić, Ibrahim, *Školovanje đaka i studenata iz Bosne i Hercegovine u Rusiji od 50ih do 70ih godina 19. vijeka*, Prilozi 21, Institut za Istoriju, Sarajevo, 1986., (245 – 261)
107. Traljić, Seid Mustafa, *Katolici u Truskim državnim školama u BiH*, Napredak, 1940.
108. Traljić, Seid Mustafa, *Muslimanske škole u Bosni i Hercegovini: historijski razvitak do najnovijeg vremena*, Hrvatski dnevnik, 1939.
109. Trnka – Uzunović, Amira, *Mekteb je stub islamskog odgoja i obrazovanja*, Novi Muallim br. 35, Sarajevo, 2008., (96 – 101)
110. Trnka – Uzunović, Amira, *Uloga mekteba u historiji obrazovnog sistema Bošnjaka*, Novi Muallim br. 34, Sarajevo, 2008., (72 – 78)
111. Veladžić, Edin, *Tragom pisane riječi vjerske inteligencije Bošnjaka u Austrougarskom razdoblju i njihova prosvjetiteljska uloga*, Izvorni naučni rad, Historijski pregledi br.2, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 2019., (153 – 173)
112. Velagić, Adnan, *O nekim aspektima i karakteristikama razvoja bosanskohercegovačkog školstva za vrijeme Austrougarske vladavine s posebnim osvrtom na stanje u mostarskom okrugu*, Časopis fakulteta humanističkih nauka br. 3, Univerzitet Džemal Bijesdić, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2008., (43 – 70)
113. Velagić, Adnan, *Obrazovanje u bosanskom ejaletu s posebnim osvrtom na područje Hercegovine*, preuzeto sa internet stranice, 13. 05. 2021. godine u 11: 17 min:<https://www.medzlis-konjic.com/index.php/en/knjige-i-tekstovi/odabrani->

[tekstovi/tekstovi-vezani-za-konjic/5053-obrazovanje-u-bosanskom-ejaletu-s-
posebnim-osvrtom-na-podrucje-hercegovine](#)

114. Vrljićak, Lucija, *Fra Grgo Martić, učitelj i promicatelj pedagoške misli u BiH*, Suvremena pitanja 20, (192 – 206)
115. Vujković, Sarita, *Autentičnost ženske pozicije utemeljene u obrazovanju i književnosti Bosne i Hercegovine krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Glasnik, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Banjaluka, 2018., (141 – 155)
116. Vujković, Sarita, *Javni identiteti žena u okviru bosanskohercegovačkog društva krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Glasnik, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Banjaluka, 2018., (155 – 169)
117. Younis, Hana, *Položaj žene u posljednjim desetljećima osmanske uprave u Sarajevu – s posebnim osvrtom na život Daše Jelić*, Historijska traganja, 13, 2014., (187 – 236)
118. Zaim, Sabahaddin, *The Development of educational system in Turkey (The impact of westernisation on the education)*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 2011., (490 – 518)
119. Zavras, Theodore G., *From Ottoman colonial rule to nation statehood: Schooling and national identity in the early Greek School*, Espacio, Tiempo y Education no. 4, 2017., (1 – 21)
120. Zdero, Jelica, *Staka Skenderova*, Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries, Central European University Press, 2006. (514 – 516)
121. Zilfi, Madeline C., *Muslim women in the early modern era The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, THE CAMBRIDGE HISTORY OF TURKEY, VOLUME 3, (226 – 252)
122. Župan, Dinko, Uticaj Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875. – 1885.), Scarnia Slavonica 2, Slavonski Brod, 2002., (277 – 292)

Knjige

123. Ademović, Halid, *Učiteljske škole u BiH historijski razvoj od postanka 1882. do njihovog nestanka 1972.*, Mostar : Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2009.

124. Lavy, Adigor, *Jews, Turks, and Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century (Modern Jewish History)*, Syracuse University Press; 1st edition, 2002.,
125. Amedonski, Dragana, *Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16 – 18 vek)*, Istorijski institut, Beograd, 2016.
126. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996.: dvostrani i višestrani međunarodni ugovor i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, Službeni list SFRJ: Međunarodna politika, 1998-1999.
127. Bogičević, Vojislav, *Istorija razvika osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463-1918)*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, 1965.
128. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski Kulturni Centar, Sarajevo, 1998
129. Božić, Ekmečić, Ćirković, Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973.
130. Cicek, Kemal, *Ottoman – Turkish Civilisation, Volume III*, Yeni Turkiye Yayinlari, Ankara, 2000
131. Čajlaković, Mirsada, *Školstvo u Zenici i njenoj okolini u periodu od 1878. do 1941. godine*, Društvo historičara, Zenica, 2011.
132. Čokorilo, Prokopije, Pamučina, Joanikije, Skenderova, Staka, *Ljetopisi*, Veselin Masleša, 1976.
133. Čolović, Danica Kaća, Čolović, Srđan, *Plemenita Mis Irbi: dobrotvorka srpskog naroda*, Srpsko kulturno društvo “Zora”, Knin-Beograd, Dabar, 2004.
134. Ćorović, Vladimir, *Bosna i Hercegovina*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1925.
135. Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
136. Ćurić, Hajrudin, *Školske prilike muslimana u BiH (1800. – 1878.)*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd, 1965.
137. Ćurić, Hajrudin, *Školstvo u sjeveroistočnoj Bosni posljednjih decenija turske vladavine*, Tuzla : Zavičajni muzej, 1958.
138. Davidson, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: the impact of the West*, University of Texas Press, Austin, 1990.

139. Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876.*, Princeton University Press, New Jersey, 1963.
140. Dragutin, Pavličević, *Kratka politička i kulturna povijest Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Hrvatski info centar, 2000.
141. Dugast, Jacques, *Kulturni život u Evropi na prelazu iz 19. u 20. vek*, Clio, Beograd, 2007.
142. Ekmečić, Milorad, *Todor Kruševac, Sarajevo pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 1963.
143. Faroqhi, Saraiya, *Sultanovi podanici*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
144. Fortna, Benjamin C., *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, Brill Boston, 2016
145. Goodwin, Kevin, *The Tanzimat and the Problem of Political Authority in the Ottoman Empire: 1839-1876*, Honors Projects Overview 5., 2006
146. Grandits, Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina: vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.
147. Güvenç, Bozkurt, *History of Turkish Education*, Special Issue Education and Science vol. 22, Istanbul, 1998.
148. Hadžić, Osman Nuri, *Muslimansko versko-prosvetna autonomija u Bosni i Hercegovini*, Društvo Svetoga Save, Beograd, 1925.
149. Hammer, Joseph von, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva knj. 3*, Nerkez Smailagić, Zagreb, 1979.
150. Hanioglu, M. Şükrü, *A brief history of the late Ottoman Empire*, Princeton University Press, New Jersey, 2008.
151. Horbec, Ivana, Matasović Maja, Švoger Vlasta, *Od proto modernizacije do modernizacije školstva u hrvatskoj: zakonodavni okvir*, Knjiga 1, Hrvatski Institut za Povijest, Zagreb, 2017.
152. İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Historija osmanske države i civilizacije I*, IRCICA - Orijentalni institut u Sarajevu, 2004.
153. Inaldžik, Halil, *Osmansko Carstvo: klasično doba (1300. – 1600.)*, Utopija, Beograd, 2003.
154. Irby, A.P., MacKenzie G.M., *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, SPKD Prosvjeta, Sarajevo, 2014.

155. Islamović, Elvira, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać za vrijeme Austrougarske uprave*, BZK Preporod, Bihać, 2008.
156. Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini: žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica Grad Zagreb, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo, 2017.
157. Janjić, Jelena V., Babić, Biljana, *Hadži Staka Skenderova i Srpska Kultura u Bosni i Hercegovini: Tematski Zbornik*, Zbornik, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, 2017.
158. Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
159. Kapidžić, Hamdija, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom: (članci i rasprave)*, Svjetlost, Sarajevo, 1968.
160. Kapo, Midhat, *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja BiH*, Program podrške obrazovanju, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2012.
161. Karamehmedović, Hamdija, *Zapisnici sjednica Islamske prosvjetne ankete: držanih koncem decembra 1910. i u januaru 1911.*, Zbornik, Vakufsko-meirifski saborski odbor, Sarajevo, 1911.
162. Karčić, Fikret, *The Bosniaks and the challenges of modernity: late Ottoman and Hapsburg times*, Riyasat of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina, El-Kalem, Sarajevo, 1999.
163. Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999.
164. Kirmizialtin, Suphan, *Gender, Education and Modernization: Women School Teachers in the Late Ottoman Empire*, Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of The University of Texas at Austin, The University of Texas at Austin, 2012.
165. Košak, Viktorija, *Povijest škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH (1880.-1945.)*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2013.
166. Kraljačić, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
167. Lazić, Tanja, Vukašinović Ljubinka, *Žene u istoriji Semberije*, Organizacija žena Lara, Bijeljina, 2010.

168. Lončar, Jana, *Žene i pristup obrazovanju u Bosni i Hercegovini*, Heslinski parlamenta građana Banjaluke, Banja Luka, 2020.
169. Mantran, Rober, *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd, Clio, 2002.
170. Marić, Franjo, *Škola sestara milosrdnica u Žepču između 1883. i 1949. godine: prilog povijesti katoličkog školstva u BiH*, Sestre milosrdnice Provincije Majke Divne, Sarajevo, 2013.
171. Marković, Stipo, *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave sa kratkom prošlosti i opisom Livna: prilog povijesti školstva u BiH*, Mostar, Tisak Hrvatske tiskare, 1923.
172. Mataradžija, Velida, *Kulturno – obrazovni život u Bosanskom sandžaku u 18. stoljeću* (doktorska disertacija), Sarajevo, 2020.
173. Matić, Nikola, *Srpske pravoslavne škole u BiH pod austrougarskom upravom*, K. Matić, Beograd, 2008.
174. Mirković, Petar, *Mis Adelina Pavlija Irbi: srpska dobrotvorka*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1921.
175. Mitsutoshi, Inaba, *Ideja djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1918: uticaj darvinizma*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2015.
176. Müftügil, A.S., *Compulsory religion education and religious minorities in Turkey*, University of Amsterdam, Amsterdam, 2011.
177. Muvekkit-Hadžihuseinović, Salih, *Povijest Bosne*, Sarajevo : Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, El-Kalem : Gazi Husrev-begova biblioteka, 1999.,
178. Nakičević, Omer, *Arapsko – islamske znanosti i glavne škole od 15. do 17. vijeka: Sarajevo, Mostar, Prusac*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 1999.
179. *One su naše danas*, Edicija gender, Knjiga 15, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2018.
180. *Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini. Dio 1.: Svrha i ustrojstvo narodne osnovne škole. – nastavna osnova. Unutrašnji školski red. – Nastavni i uzgojni rad i postupak*, Zemaljska vlada, Sarajevo, 1909.
181. *Osnovno školstvo u Tuzli*, Odbor za obilježavanje stogodišnjice učiteljstva u Tuzli, Tuzla, Univerzal, 1988.
182. Paćuka, Lana, *Ženski identiteti u muzičkom životu austrougarskog Sarajeva*, Serija muzikološke studije br. 2, Institut za muzikologiju, Sarajevo, 2019.
183. Papić, Mitar, *Hrvatsko školstvo u BiH do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

184. Papić, Mitar, *Istorija srpskih škola u BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.
185. Papić, Mitar, *Stazama prosvjete i kulture*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1966.
186. Papić, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije 1878-1918*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
187. Papić, Mitar, *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1987.
188. Peco, Esad, *Osnovno školstvo u Hercegovini: za vrijeme austrougarske vlasti: 1878. – 1918.*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1971.
189. Pejanović, Đorđe, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini : od početka do 1941. godine*, Sarajevo, Svjetlost, 1953.
190. *Plod osmogodišnje borbe za vjersko prosvjetnu avtonomiju u Bosni i Hercegovini*, Srp. Dubrovačka štamparija, Dubrovnik, 1905.
191. *Prvi godišnji izvještaj sprskih osnovnih i Više djevojačke škole u Sarajevu, svršetkom 1898./99. školske godine*, Sarajevo, 1899.
192. Puljić, Ivica, *Prilog proučavanju školstva kod Hrvata donje Hercegovine u doba osmanlijske uprave*, Stolačko kulturno proljeće, Stolac, Matica Hrvatska, 2003.
193. Quataert, Donald, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge University Press, 2005.
194. Sljepčević, Pero, *Napori BiH za ujedinjenjem i oslobođenjem*, Sarajevo, Oblasni ošdmor narodne dobrane, 1929.
195. Smallwood, Valerie Margaret, *Womens education in Turkey (1860-1950) and its impact upon journalism and womens journals*, School of Oriental and African Studies, London University, 2002.
196. *Socijalistička Republika BiH*, Separat II izdanja, Enciklopedija Jugoslavije, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983., (228 – 237)
197. Somel, Akşin Selçuk, *Modern Muslim Education in Istanbul During the Tanzimat Era, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Istanbul, 2013.*,
198. Somel Selçuk Akşin, *The modernization of public education in the Ottoman Empire 1839-1908 Islamisation, Autocracy and Discipline.*, Leiden, Brill, 2001.
199. *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za Svjetskog rata u školskim godinama 1914./15. i 1915./16.*, Zbornik, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1916.

200. *Spomenica Šerijatske sudačke škole u Sarajevu: izdana prilikom pedesetogodišnjice ovoga zavoda (1887-1937)*, Zbornik, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1937.
201. Sućeska Avdo, *Položaj Jevresa za vrijeme Osmanlija*, u Sefard 92: zbornik radova, Sarajevo, Institut za istoriju i Jevrejska zajednica BiH, 1995.
202. Šarac Ivica, *Školstvo u Hercegovini u razdoblju tanzimata: izvorni znanstveni članak*, Sveučilište, Mostar, 2010.
203. Šatrović, Almina, *Djevojčice i obrazovanje*, Feministička čitanja društvenih fenomena knjiga 11, Sarajevo, 2016.
204. Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina: 1854 – 1860.*, Planjax komerc, Tešanj, 2016.
205. Špago, Salko, *Reforme školstva i pedagoške ideje u Bosni i Hercegovini u periodu 1878-1918*, BZK Preporod, Mostar, 2010.
206. *The oxford Encyclopedia od Women in world History*, Oxford University Press, 2010.
207. Traljić, Seid Mustafa, *Sarajevski grad Vratnik*, Sarajevo, 1937.
208. Van Duinkerken, Wyoma, *Educational Reform in the Tanzimat Era (1839-1876): Secular Reforms in Tanzimat*, Institute of Islamic Studies, McGill University Quebec, Canada, 1998.
209. Vuinich, Wayn S., *The Ottoman Empire: It's Record and Legacy*, An Anvil Original / D. Van Nostrand Company Inc, 1965.
210. Younis, Hana, *Svakodnevni život u Sarajevu: (1850-1878.)*, Udruženje Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2019.
211. *Zabilježene*, Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku, Edicija gender, Knjiga 4, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014.

Internet stranice:

212. <https://www.unicef.org/bih/konvencija-o-pravima-djeteta>